

Madách Könyvtár - Új folyam 1.

I. Madách Szimpózium

Szerkesztette: Tarjányi Eszter és Andor Csaba

**A Palócföld és a Madách Irodalmi
Társaság közös kiadása**

**Salgótarján - Budapest
1995**

Az I. Madách Szimpózium támogatói voltak: az Argumentum Kiadó (Budapest), a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal, a Fráter Erzsébet Középfiskolai Leánykollégium (Balassagyarmat), az Intell RB Rt. (Budapest), a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Könyv, Lap és Irodalmi Főosztálya (Budapest), a Palócföld (Salgótarján), a Petőfi Irodalmi Múzeum (Budapest), a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy) és a TIT Nógrád Megyei Egyesülete (Salgótarján).

© Balassa Zoltán, Bene Kálmán, Benes Istvánné, Fehér József András, Győrffy Miklós, Horváth Károly, Kozma Dezső, Tarjányi Eszter, Zólyomi József, Zsiga László

Készült Szegeden, a József Attila Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének nyomdájában 1995-ben. Felelős kiadó: Pál József, műszaki szerkesztő, borító: Andor Csaba

ISBN 963 04 5131 X

Előszó

Könyvtárunk első kötete az I. Madách Szimpózium anyagát adja közre. Az előadások egy részét korábban már a *Palócföld* közölte. A jelen könyv megjelentetését három körülmény indokolja. Az első: a szimpóziumra készült legterjedelmesebb és legátfogóbb tanulmány, Horváth Károlyé másutt, az ItK 1993. 3. számában jelent meg, s maga a *Palócföld* is külön, részletesebb formában jelentette meg Zólyomi József tanulmányát. A második: a könyveknek a folyóiratoknál tartósabb piaci jelenléte, az egyszerűbb utólagos hozzáférési lehetőség (könyvtár, fénymásolat). Végül a harmadik: néhány előadás most jelenik meg először.

Terveink szerint a későbbiekben is évente kiadjuk a szimpózium teljes anyagát.

Tartalom

Koszorúzás Csesztvén

Bevezető

I. Közelítések a műhöz

Horváth Károly: Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai és világirodalmi előzményeiről

Bene Kálmán: A forradalom ábrázolása Madách Imre és Georg Büchner drámájában

Fehér József András: „Az ember tragédiája” komplex lélektani szempontból, különös tekintettel „Éva” alakjára

II. Az életrajz elemei

Tarjányi Eszter: Madách Imre három orvosa

Benes Istvánné: Madách Imre személyiségéről

Zólyomi József: Tanúvallomások a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról

Győrffy Miklós: A házasság mint intermezzo lefolyásához

III. Az utóélet

Kozma Dezső: Madách-értelmezések Erdélyben

Balassa Zoltán: A Madách Imre Múzeum keletkezésének körülményei

Balassa Zoltán: A magyar nép japán barátja

Zsiga László - Andor Csaba: Save Madách!

Koszorúzás Csesztvén

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság! Egy múlt századi nemesi kúria előtt állunk, amelynek falai között Madách Imre életének talán legboldogabb éveit töltötte. Ide, Csesztvére címezte leveleit Fráter Erzsébet még menyasszony korában, itt kezdték meg házasesetüket, s itt születtek a gyermekeik is.

E családi örömkön túl Madách Imre itt és Balassagyarmaton élt a szabadságharc alatt. Életének meghatározó élményei eredeztethetők tehát Csesztvéről, jóllehet ezek az élmények csak évekkel később, Alsósztrégován váltak olyan művek ihletőivé, amelyek többé már nem egy műkedvelő vidéki nemes írásai voltak, hanem maradandó alkotások.

Madách súlyos kérdéseket tett fel *Az ember tragédiájában*, köztük olyan kérdéseket, amelyekre ma sem ismerjük a választ. Legyen szabad ezúttal csak egyetlen dilemmára emlékeztetnem a hallgatóságot, egy olyan dilemmára, amely nem örök ugyan - hiszen régmúlt korokban efféle gondolat nemigen fogalmazódhatott meg -, de amely maradandónak bizonyult, olyannyira, hogy a közelmúlt legjobb drámaíróit is szinte folyamatosan foglalkoztatta.

Vajon a korrallal kell haladnunk vagy inkább a kor ellenében? A kérdés már az európai ellenkultúra hajnalán, 1605-ben megfogalmazódott. S nemcsak megfogalmazódott, de végső soron erre adott válasz volt a rózsakeresztes mozgalom megjelenése éppúgy, mint a zseniális spanyol adóvégrehajtó válasza, Cervantesé. Don Quijote azóta is mintául szolgál mindazoknak, akik a kor ellenében haladnak.

A Lucifer által kimondott válasz szkeptikus: „a kor folyam, mely visz vagy elmerít, úszója, nem vezére az egyén”. Ugyanígy szkeptikus száz év múltán Dürrenmatt, aki a *Fizikusokban* vagy *Az öreg hölgy látogatásában* úgy ítéli meg, hogy bár a kor és a közfelfogás ellenében cselekednünk már-már kutyakötelességünk, e cselekvések eredményességét mégis kétségesnek tartja. És szkeptikus *A nagy Romulusban* is, bár a mondandó előjelet vált: Dürrenmatt szerint éppenséggel egy dekadens korban, a hanyatlás mélypontján lehetséges az igazán hatékony s egyúttal tisztességes történelmi cselekedet, amely egy birodalom rejtett önpusztító működési módját a végsőkig fokozza, a teljes szétesést beteljesíti.

Madách korában az ilyen képtelennek látszó válaszokra még senki sem készült fel: sem az alkotók, sem a befogadók. De a kérdés újra megfogalmazódott, az ellentmondás ismét kifejezést nyert. Mert amennyire világos és egyértelmű volt, hogy mi a teendő 48-ban, amennyire nyilvánvaló volt, hogy akkor éppen a korrallal együtt kellett haladni, annyira nem volt nyilvánvaló később, mondjuk 61-ben vagy 67-ben.

A kiegyezést persze már nem érte meg Madách, s így nem kellett szembesülnie azzal a kérdéssel: a barátaihoz marad inkább hű vagy az elveihez? A barátaihoz, egykori egyetemi társaihoz: Lónyay Menyhérthez, Andrássy Gyulához, Szontagh Pálhoz, azokhoz, akik végül is a kiegyezéssel értettek egyet, vagy inkább a „nem engedünk a 48-ból” elvéhez, amelyet 1861-ben választási röplapjában, a *Politikai hitvallomásban* megfogalmazott, s amely végül is a másik oldalra állította őt, mint amelyen - mondjuk - Deák Ferenc állt.

Mindössze két párt volt az 1861-es országgyűlésen, ám ez elegendő volt ahhoz, hogy az ország legjobbait megossza.

Madách ezúttal (talán nem túlzás ennyi év távlatából megállapítani) inkább a kor ellenében haladt.

Magatartása, számomra legalábbis, példaértékű. Lehet a kor ellenében is haladni, sőt, mint arra száz év múltán Ionesco figyelmeztetett *Az orrszarvú* című drámájában, lehetnek helyzetek, amikor a korral együtt haladni megbocsáthatatlan dolog.

Az előttünk álló Madách Szimpóziumra ki tudja, meddig kellett volna várunk, ha a kedvező körülményeket tartjuk szem előtt, ha olyan időszakra várunk, amelyben az ország kulturális és gazdasági felemelkedése egyfajta Madách-renaisszáncsal párosul. Ez a szimpózium tehát nem a kedvező körülmények szerencsés együttállása folytán, sokkal inkább a körülmények ellenében született. Nagyjából úgy, ahogyan *Az ember tragédiája*. A körülmények azt diktálták volna, hogy sztrigovai és kelecsényi Madách Imre földbirtokos elsősorban a több ezer holdnyi birtokon való gazdálkodással foglalkozzék. Másodsorban (ma úgy mondanánk: másodállásban) a megye, esetleg az ország politikai életében vállaljon szerepet. S ha emellett marad még ideje, energiája, úgy kártyázhat, vadászhat, művelődhet, akár még írogathat is.

Sokan voltak, akik betartották ezt a sorrendet. Dicséretükre legyen mondva, hogy éppen itt, Nógrádban, alig volt nemes, aki ne szakított volna több-kevesebb időt az utóljára említett foglalatosságra, az írásra is. Ám nagyon kevesen voltak, akik a kor, a szokások ellenében cselekedtek, akik felrúgták a sorrendet, akik inkább egy kicsit elhanyagolták a gazdaságukat, s több időt szenteltek az írásra. Madách közéjük tartozott. Nem csupán másként gondolkodott, de másként is cselekedett, mint ahogy azt a szűkebb vagy tágabb környezete elvárta. A kor ellenében haladt akkor is, amikor a birtok rendbetételére kevesebb időt fordítva inkább *Az ember tragédiáját* kezdte el írni, s akkor is, amikor egy évvel később az országgyűlésen a Határozati Párt mellett szavazott.

Az eredmény, legalábbis az irodalom területén, őt igazolta. Szeretném remélni, hogy a mai szimpózium eredménye igazolja majd a jelenlévőket, mindazokat, akik hittek abban, hogy az első Madách Szimpózium megvalósítható, s akik akár aktív, akár passzív részvételükkel, de tanúságot tettek e hitük mellett.

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság. Megkérem a Fráter Erzsébet Középiszkolai Leánykollégium diákjait, hogy helyezték el az első Madách Szimpózium koszorúját [...]. Megkérem dr. Németh Györgyöt, Balassagyarmat polgármesterét, hogy helyezze el a Balassagyarmati Önkormányzat koszorúját [...] Megkérem Freier Józsefet, a Madách-gyűjtemény kezelőjét, hogy helyezze el a győri Xántus János Múzeum koszorúját [...]. Megkérem Pál Józsefet, hogy helyezze el a Palócföld koszorúját [...].

Hölgyeim és uraim! Tekintsünk el egy pillanatra mindattól, ami Madách születése előtt történt! Első napon, 1823. január 20-án hétfőn Alsósztrigován megszületett Madách Imre. Másodnapon, január 21-én kedden megkeresztelte őt Hliniczky Gáspár plébános. És harmadnapon, január 22-én szerdán megszületett a magyar irodalom legismertebb verse egy távoli faluban, Szatmárcsekén. Az akkor 32 és fél éves - ma úgy mondanánk, krisztusi korban lévő - szatmári költőt Madách Imre nemcsak tisztelte, de szerette is. Mielőtt továbbtaznánk, Szügybe, énekeljük el közösen az ő művét, a Himnuszt.

Bevezető

Hölgyeim és uraim, tisztelt kolleginák és kollégák, kedves vendégeink! Mindenkit szeretettel üdvözlök az első Madách Szimpóziumon.

A mostani tanácskozás előkészítését közel egy éve kezdtük meg Grosschmid Péterrel, akit időközben a helsinki Magyar Intézetbe neveztek ki, s aki, ha minden az előzetes számítások szerint alakul, úgy az ötödik Madách Szimpóziumon lesz majd jelen.

Mindketten természettudományos pályáról érkeztünk, ahol a tudományokat, azok önállóságát különböző, de azért nagyon is objektív mércéken lehetett lemérni. Ezek a mércék mindmáig meghatározzák gondolkodásunkat. Vannak nagy, régóta elismert tudományos területek, amelyeknek hatékony műveléséért Nobel-díjat lehet kapni. A Madách-kutatás, tudjuk, nem tartozik ezek közé.

Egy tudományterület felnőtté válásának komoly jele, ha önálló tanszékként megjelenik az egyetemeken, s ha legalább kiegészítő szakként fel lehet venni. Madách tanszék még sehol sincsen, s nincsenek magyar-Madách, pszichológia-Madách vagy levéltár-Madách szakos hallgatók sem.

Önálló tudományágak folyóirat megjelenítésével is kifejezésre juttatják, hogy nemcsak elvételek vannak művelőik. Fájdalom, Madách-folyóirat sem született még eddig.

Folytathatnánk a sort azzal, hogy magas szintű tankönyvek, egyetemi jegyzetek is szükségesek volnának. Eddig még egyetlen összefoglaló munka sem született, amelynek bátran adhatnánk a „Bevezetés a Madách-kutatásba” címet; a kutatások zömében az első szinten folynak, vagyis a tárgy még mindig „csak” Madách és életműve, s nem maga a Madách-kutatás, amelynek forrásait, módszertanát érdemes volna magas szintű tankönyvvé feldolgozni, valahogy úgy, ahogyan Hajós György tette a *Bevezetés a geometriába* című könyvében vagy Samuelson minden idők egyik legragyogóbb tankönyvében a *Közgazdaságtanban*. Folytathatnám a sort, hiszen Euklidesztől Sigmund Freudig minden magát komolyan vétetni kívánó, de még el nem ismert tudományág legjobb művelői szükségét érezték annak, hogy szakterületük ismereteit magas szintű tankönyvekben is összefoglalják.

Végül egy tudásterület önállósodásának a jele az is, ha az adott tárgykörben időről időre tudományos tanácskozást hívnak össze. Ezt tettük most mi is, s ha valaki azt mondja erre: „igen, ez volt a legegyszerűbb”, akkor csak megerősíteni tudom a vélekedését. Valóban: mivel nem mi osztjuk a Nobel-díjakat, nem mi döntjük el, hogy milyen tanszékek legyenek az egyetemeken, s még a többi fennmaradt lehetőség is túlságosan költség- és időigényes, így valóban: ez volt a legegyszerűbb.

Vannak persze más, irodalomspecifikus ismérvek is, amelyek az irodalomtudományon belül egy-egy területet minősítenek. E téren is van még jócskán tennivaló, mert bár tudományos igényű, ha úgy tetszik kritikai Madách-életrajz létezik már (Radó György: *Madách Imre életrajzi krónikája*), ugyanakkor a művek kritikai kiadása (Tolnai Vilmosnak a 20-as évek kezdetén tett kétszeri reménykeltő próbálkozása óta) mindmáig késik.

Önök persze joggal kérdezhetik: vajon valóban létezhet önálló tudományágként a Madách-kutatás? Személyes véleményem az, hogy igen. Az önállóság persze mindig viszonylagos. Ha azt mondjuk, hogy a szilárdtestfizika önálló tudomány, senki sem arra gondol, hogy a fizika más területeinek s a matematikának a mélyreható ismerete nélkül művelhető volna. Az önállóságot nem így kell érteni. Sokkal inkább az előbb említett ismérvekre gondolunk: Nobel-

díjat lehet kapni az eredményes műveléséért, vannak tanszékei, tanárai, folyóiratai, konferenciái, vagyis bizonyos formális elvárásoknak megfelel. Ebben az értelemben tehát semmi akadályát nem látom annak, hogy a Madách-kutatás is önálló tudománnyá váljék.

De vajon lehet-e Madáchról annyit mondani, annyi új és új ismeretet gyűjteni, amennyi mindehhez szükséges?

Egy anekdotával felelnék, amelyet tapasztalatom szerint kevesen ismernek, pedig éppolyan alaptörténete az irodalomtudománynak, miként az indiánok favágásáról szóló anekdota a néprajztudomány művelőinek. A történet a múlt században játszódik egy német egyetemen. A tanársegéd elújságolja professzorának, hogy végre megszületett disszertációjának a címe: „Goethe és a világegyetem”. A professzor elgondolkodik a címen, majd ezt mondja: „Kedves kolléga úr, nem gondolja, hogy egy kicsit túl nagy a téma?”, majd újabb tünődés után így folytatja: „azt ajánlanám, hagyjuk ki a címből Goethét”.

Nos, valahogy így vagyok én - s szeretném remélni, hogy rajtam kívül még nagyon sokan így vannak - Madáchcsal.

Már hallom is a másik lehetséges ellenérvet: miért éppen Madách? Ugyanígy lehetne Petőfi, Ady, Széchenyi, József Attila szimpóziumot rendezni, vagy éppen egy elfeledett magyar írónak s elfeledett filozófus fiának életművét felelevenítve, megvitatta, el tudnék képzelni egy évente megrendezett Két Bolyai Szimpóziumot Marosvásárhelyen. Vagy itt, Nógrád megyében, miért ne lehetne akár évente Nagy Iván szimpózium? Nem folytatom a sort; a magyar szellemi életben jó néhányan voltak, akik megérdemelnék, hogy életművüket ne csupán távolról tiszteljük, de időről időre egy hasonló szimpózium keretében, a tudományosság igényével szóljunk róluk.

Mint ahogy történtek is ilyen kezdeményezések már jóval azelőtt, hogysem a Madách Szimpózium gondolata megfogalmazódott volna. Kovács Sándor Iván évek óta Zrínyikonferenciát szervez Zala megyében, és Zrínyi-dokumentumok címmel már jó néhány kötetet adott ki. Mi sem kívánhatunk mást, mint amit bizonyára Ő is kívánna: újabb és újabb gondolkodókkal bővíteni a megkezdett, s ma még bizony rövidke sort.

A végére hagytam a legfontosabbat ismérvet, amely a kultúra minden területének fontos értékmérője, nemcsak a tudományoké. Vannak-e fiatal művelői? Sajnos ezen a területen igen rosszul állunk. A kritikai kiadásnál is előbbrevaló feladat volna tehát - s ebben elsősorban az egyetemeken, főiskolákon oktatók segíthetnének -, hogy a legfiatalabb korosztály érdeklődését is felkeltsük.

Az ötletet egyébként az adta a Madách Szimpóziumhoz, hogy mindig is szívesen vettem volna részt egy ilyen konferencián. Aztán egyszer felébredt bennem a gyanú: lehet, hogy úgy halok meg, hogy soha nem voltam ilyen tanácskozáson. Egy ilyen gondolat után csak két dolgot lehet tenni: tovább ábrándozni arról, milyen szép is volna egy Madách Szimpózium vagy csinálni egyet. Igen, miként Lucifer mondja az Úrnak, s tulajdonképpen Madách mondhatná jövő időben önmagának, úgy én is elmondhatom, illetve engedelmükkel, rögtön többes számban és jelen időben fogalmazva mondom el: saját dicsőségünkre írunk költeményt. Persze azért remélem, hogy ennél kicsit többről van szó: Madáchról.

A koszorúzásnál arról beszéltem: lehet a kor ellenében is haladni. Ebben a haladásban szerencsére nem voltunk magunkra utalva. Szeretnénk köszönetet mondani mindazoknak az intézményeknek és személyeknek amelyek illetve akik az első Madách Szimpózium megrendezéséhez hozzájárultak

Köszönetet mondunk tehát Pál Józsefnek és Zsibói Bélának, akik a *Palócföld* nevében segítettek, vállalták a rendezvény fővédnökségét, elsőként jelentették meg a szimpóziumról szóló híradást, s a tanácskozás szövegének megjelentetését is tervezik. Köszönjük Horváth Józsefnek, a *TIT Nógrád Megyei Egyesületének* és Gallyas Csabának, a *Művelődési és Oktatási Minisztérium Lap, Könyv és Irodalmi Főosztálya* vezetőjének anyagi hozzájárulását a rendezvényhez. Köszönjük továbbá dr. Németh György polgármester úrnak és Majdán Béla úrnak, hogy *Balassagyarmat város Önkormányzata* is jelentősen hozzájárult a ma esti konferencia sikeréhez, csakúgy, mint Fábíán Jánosné, a *Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium* és Oroszlánné Mészáros Ágnes, a *Madách Imre Városi Könyvtár* igazgatónői. A szimpóziumot más, az irodalomtudománnyal közvetlen kapcsolatban álló intézmények is támogatták, így a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, a *Petőfi Irodalmi Múzeum* és Láng József, az *Argumentum Kiadó* igazgatója. A két előbbi esetben csupán azért nem említettem nevet, mert a konferencia társszervezőjének, Praznovszky Mihálynak kellene köszönetet mondanom, aki ma délután 16 órakor a Weöres Sándor kiállítást nyitotta meg a Petőfi Irodalmi Múzeumban, s csupán e miatt nem lehet itt jelen, de aki remélhetőleg rövidesen megérkezik majd.

Praznovszky Mihály társszervezői tevékenysége nélkül egyébként kétséges, hogy sor kerülhetett volna-e a mai szimpóziumra, hiszen az idő előrehaladtával, a rendezvény közeledtével egyre több gyakorlati kérdés várt megválaszolásra, s ebben nekem sem kellő gyakorlatom, sem helyismeretem nem volt.

Köszönjük Szügy *Önkormányzatának, iskolájának és művelődési házának*, Markó Antalnak, Polyák Ferencnek és Marczinkó Jánosnak, hogy a rendezvény megtartásához ilyen festői környezetet biztosítottak, s mindenkinek csak azt tudjuk ajánlani, ha idejük engedi, látogassanak el egyszer nappal is Szügybe, a látvány igazán megéri. Köszönjük a *Nógrádi Történeti Múzeum* segítségét, Horváth Istvánét és Kovács Annáét, akik az évente megrendezett Madách Irodalmi Nappal egyfajta viszonyítási pontot adtak a Madách Szimpózium megrendezéséhez is, s akik segítettek abban, hogy Csesztve után a megnövekedett érdeklődésnek megfelelő helyszínt megtaláljuk.

Saját munkahelyem, az *Intell Rb Rt.* is jelentősen hozzájárult a mai szimpózium sikeréhez. Nem hiszem, hogy van még egy ingatlanforgalmazási vállalat a világon, ahol az irodalmi kéziratok fénymásolatainak a száma vetekednék a tulajdoni lapok másolatainak számával, ahol az asztalfiókoktól a számítógépek háttértárolóiig annyi irodalmi vonatkozású anyag lenne felhalmozva, mint az *Intell Rb Rt.*-nél. Végül köszönetet mondok a feleségemnek, aki szintén sokat segített ezekben a nehéz napokban.

Hölgyeim és Uraim! Mielőtt megkezdzenék az előadásokat, nem tudom, megállapodhatunk-e abban, hogy 1994-ben szeptember 30-án vagy október 7-én pénteken találkozunk a második Madách Szimpóziumon. Arra kérném tehát a Nógrádi Történeti Múzeum képviselőit, hogy mondják meg, lehet-e legalább annyira előre látni a jövő évi Madách Irodalmi Napot, hogy az október 1-én vagy 8-án lesz. Hallgatólagosan feltéve persze, hogy Irodalmi Nap is lesz és Szimpózium is lesz jövőre. [*A kérdést rövid párbeszéd követte: ennek értelmében 1994. szeptember 10-ig eldől majd, hogy pontosan mikor lesz a jövő évi Madách Irodalmi Nap.*]

Most átadom a szót Pál Józsefnek, a *Palócföld* főszerkesztőjének.

[*Ezután Pál József, a Palócföld főszerkesztője üdvözölte a résztvevőket.*]

Megköszönöm Pál Józsefnek ezt a bemutatkozó előadást, s egyúttal megragadom az alkalmat: mivel a jelenlévők közül többen nem ismerik egymást, az lenne a legokosabb, hogyha mindenki felállna valamilyen logikusnak tűnő sorrendben, és elmondaná, hogy ki ő, és honnan jött...

Hölgyeim és uraim! Azt javasolnám, hogy kezdjük meg az előadásokat és vitákat, és kb. 9 óráig folytassuk. Akkor tartsunk egy rövid szünetet, majd folytatódjék a szimpózium mindaddig, amíg előadás ill. megválaszolatlan kérdés van. Akik elfáradnak, előbb nyugovóra térhetnek Balassagyarmaton.

A jelenlévők közül sokan megkapták még augusztusban Horváth Károly tanulmányát, amely időközben az ItK idei harmadik számában meg is jelent. Horváth Károly sajnos nem lehet itt. Pedig az utolsó Hírlelő írásakor még úgy látszott, hogy semmi sem akadályozhatja meg a részvételét. Nem hiszem, hogy van köztünk, aki Nála jobban készült volna a mai estére; már a legelső körlevél után elsőként jelezte, hogy előadást tartana. Jelzése számomra komoly biztatás volt: ha ő előadást tart, akkor nem lehet rossz az elgondolás, bizonyára mások is jelentkeznek majd, hogy ők is tartanának. Az ő lelkesedése volt az az archimédeszi fix pont, amely körül, úgy éreztem, ki lehet mozdítani a világot.

Eleinte úgy látszott, hogy Radó György is köztünk lehet; nyáron már sejthető volt, hogy nem vállalkozik az útra. Néhányszor meglátogattam azóta is őt, s e látogatások eredményéből valamit a szimpózium végén tartott bemutató alkalmával Önök is látni fognak.

Azért jövőre mindkettőjüket örömmel látnám közöttünk, s addig is igyekszem eljuttatni hozzájuk az itteni eseményekről szóló beszámolókat.

A szimpóziumról hiányoznak még néhányan, akiknek pedig számítottunk a részvételére. Szabolcsi Miklós, aki a közelmúltban még az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának elnöke volt, a minap felhívott telefonon, és sok sikert kívánt mindannyiunknak, de más irányú elfoglaltsága miatt nem tudott eljönni. Az MTA első osztályának jelenlegi elnöke, Németh G. Béla talán már nem foglalkozik Madáchcsal. Tény, hogy mind a hét körlevelünket elküldtem neki, de semmiféle visszajelzés nem érkezett.

Horváth Károly tanulmányáról tehát úgy kell beszélnünk, hogy Ő maga nem lehet jelen. Kérem, hogy azért mindenki próbáljon meg úgy hozzászólni, mintha itt volna közöttünk. Kérdéseket is fel lehet tenni; kivételesen előbb a többi jelenlévő próbál meg a kérdésekre válaszolni, de természetesen eljuttatom azokat a szerzőnek is.

I.

Közelítések a Műhöz

Horváth Károly*

**Az ember tragédiája szereplőinek és motívumainak bibliai
és világirodalmi előzményeiről**

I.

Az ember tragédiája legújabb értelmezéseiben még jobban előtérbe került az a felismerés - amely ugyan nem új -, hogy az ún. keretszínnek és az álmjelenetek szoros egységet képeznek.¹ A mű ún. „eszmezsírjában”, amint azt Bérczy Károly nevezte, már benne van, hogy Madách már kezdetben a bibliai első emberpár alakjához akarta kapcsolni az emberiség történetéről szóló művét,² és a Kerényi Ferenc által ismertetett szereplőlista és a mű tartalmi vázlata is erre vall.³ De Madáchnak Erdélyi Jánoshoz írt ismert levele is, mely szerint: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad, s önmagára támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt.”⁴ Mindebből világos, hogy Madách az emberiség történetének drámai illusztrálására a bibliai ún. második teremtéstörténetből indult ki, az ún. jahvista történetből. Ugyanis a Bibliában a Genesis könyvében az ember teremtésének két egymással nem egészen egyező elbeszélése található. Az első szerint a teremtés hatodik napján, miután Isten megteremtette a Földön a növényeket és az állatokat, megalkotta az embert a maga képmására és férfivá és nővé teremtette, a Föld uralkodójává tette, és felhívta őket a szaporodásra (Gen. 1. 27-28.). Az ember teremtésének ezt a történetét, mivel Isten héber neve itt Elochim, elochimista teremtéstörténetnek nevezi a bibliatudomány, s keletkezését a Kr. e. 5. századra teszi. A második teremtéstörténet (Gen. 2. 7-25. és 3. 1-24.) sokkal részletesebb, s mivel ebben Isten neve Jahve-Elochim, a bibliakutatás sokkal régebbinek tartja, héber nyelven kb. Kr. e. 9-10. században alakulhatott ki, mégpedig egy sokkal korábbi mítosz alapján.⁵ Ez a jahvista történet, amely szerint Isten először Ádámot alkotta meg, majd mikor ez nem talált társat az állatok világában, éjjel oldalbordájából hozta létre az első nőt, Évát és a csodálatosan szép Paradicsom-vagy Édenkertbe helyezte el őket. A kert közepére ültette a jó és rossz tudásnak a fáját és az élet fáját, és azt mondta az emberpárnak: a kert minden fájának gyümölcséből ehetnek, de kerüljék el „a jó és rossz tudásnak” fáját, mert ha ezt megízlelik, halál vár rájuk. A kígyó azonban, mely „ravaszabb volt minden mezei állatnál”, azt állította, hogy a tiltott fa gyümölcse nem halálos, ha esznek belőle, megnyílik a szemük, és olyanok lesznek, mint Isten, tudni fogják a jót és a rosszat. Ezzel rávette az asszonyt, hogy szakítson a tiltott fáról és egyék annak gyümölcséből, és adott belőle a vele levő férjének is. Ekkor „megnyíltak a szemeik”, és észrevették, hogy mezítelenek, szégyenükben fügefalevelekkel takarták be magukat. Mikor meghallották, hogy Isten jár a kertben, elrejtöztek. Isten számonkérő szavaira előjöttek, és akkor a férfi a nőt, a nő a kígyót okolta a parancs megszegéséért. Isten ekkor súlyos büntetést rótt rájuk. A kígyót azzal büntette, hogy ezután hasán csússzék és port egyék (a középkori misztériumjátékokban a kígyó négy lábúként jelent meg először, s az isteni büntetés elhangzása után leestek a lábai). Isten utána megjósolta, hogy ellenségeskedés támad a kígyó és az asszony ivadéka közt. Az asszony ivadéka meg fogja taposni a kígyó fejét, a kígyó pedig annak sarkát

* Elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1993. június 22-én, megjelent az ItK 1993. 3. sz. 301-336. [A szerk.]

fogja mardosni. Évának büntetése az lesz, hogy fájdalommal szüli meg gyermekeit, mégis epedni fog férje után, aki majd uralkodik rajta. Ádámnak - ki eddig könnyű örömet okozó módon művelte és őrizte a bőven termő Édenkertet - ezután keserves munkával „arca verítékével” kell majd megkeresnie kenyerét, a bűne miatt megátkozott földön, mely ezután tövist és bojtorjánt fog teremni. A halál vár majd az emberre, aki porból lett és porrá is lesz. Isten utána eltiltotta őket az élet fájától, hogy ne legyenek örök életűek. Majd állatbőrökbe öltöztette őket és kiűzte az Édenkertből, melynek bejárataihoz lángoló kardú kerubokat állított.⁶

Ennyi a jahvista történet. A keresztény értelmezés Istennek azt a szavát, hogy „az asszony ivadéka meg fogja tiporni a kígyó fejét” az eljövendő Messiásra, Jézusra vonatkoztatta. Ezt nevezik előevangeliumnak, praeevangeliumnak. Azt hogy a kígyó az ivadék sarkát fogja mardosni úgy magyarázták, hogy ez a passióra, Jézus szenvedéseire utal.

Az ember bűnbeesésének ez a története közismert az egész európai kultúrkörben, de később a hagyományban, tehát nem közvetlenül a Biblia szövegéből alakult elemek tapadtak hozzá, amelyek egy része lényeges alkotóelemévé vált a jahvista történetnek, más része pedig az egyes íróknál a történet kibővítését, illetve módosítását eredményezte.

Érdekes módon az ember bűnbeesésének erre a történetére nem találunk utalást sem az ótestamentumi könyvekben, sőt az evangéliumokban sem. De hogy Jézus korában ez köztudott volt, erről az apostoli levelek tanúskodnak. Pál apostol kétszer is utal rá, először a római levél 5. részének 12-21. versében, amelyben kifejti, hogy egy ember által jött a bűn és a halál az emberi nemre ti. Ádámtól, és egy embernek, Jézus Krisztusnak kegyelme törölte el a bűnt és a halált. Egyúttal meg is jelöli Ádám bűnének lényegét, amely a keresztény tanítás szerint a tiltott gyümölcs megízlelését jelenti: az Isten ellen való engedetlenséget (parakoé). Pál másik utalása a bűnbeesés történetére a Timoteushoz írt első levélben olvasható: „Ádám teremtett először, Éva csak utána, és nem Ádámot vezette félre a kísértő, hanem Évát, aki bűnbe esett.” (2. r. 13-14.). Az előző, a római levélből világos, hogy a bűnbeesés mindkettőjükre vonatkozik.

Mindebből kitűnik, hogy az a sok mozzanat, amely részben a köztudatban is él, de főként a jahvista történetet irodalmi formában dolgozott fel, csak részben származik szorosan véve a Biblia szövegéből, jelentős részük a hagyományon alapul. Csak egyre utalunk most, amelyről később részletesebben szólunk majd, az sincs benne a Bibliában, hogy a csábító kígyó a Sátán volt, aki előzőleg angyalként fellázadt az Úr ellen. Hogy lázadó angyalok is voltak, ezt is csak az apostoli levelekből tudjuk meg: Péter apostol írja második levelében: „Mert az Isten az angyaloknak sem kegyelmezett, amikor vétkeztek, hanem az alvilág sötét mélyébe taszította őket, hogy maradjanak őrizetben az ítéletre” (2. rész 4. vers). Júdás levelében pedig ez olvasható: „Az angyalokat is, akik nem becsülték meg méltóságukat, elhagyták lakóhelyüket, a nagy nap ítéletére sötétségben, örök bilincsből tartja” (6. vers).

Madách jól ismerte a Bibliát. Az „oroszlánbarlangban” három példányban is ott volt: a Vulgata latin szövegében, a régi Károli-féle magyar fordítás és a Luther-féle német bibliafordítás.⁷ *A nő teremtése* c. költeményében „a nagy Elochimok”-ról beszél. Mikor Arany János a Kisfaludy Társaságban 1861 őszén a Tragédia első négy színét ismertette, a kor írói a művet a Fausttal és Milton *Elveszett paradicsom*ával vetették össze. A Milontól való inspiráció szerepelt ugyan a Madách irodalomban,⁸ de előtérbe került mikor Lukácsy Sándor az 1983. évi Kortárs szeptemberi számában,⁹ Szöllösi István a Confessio ugyanazon évi 3. számában,¹⁰ majd e sorok írója az ItK 1984. évi 1. számában részletesebben kifejtette a kérdést.¹¹ Az utóbbi tanulmány az édenkerti történetnek a Milton előtti költői feldolgozásával is foglalkozik, de eléggé vázlatosan, úgyhogy érdemesnek látszik az édenkerti történetnek, illetve annak mint az emberiség történetét megindító mozzanatnak a részletesebb tárgyalása az irodalomtörténet, a költői alkotások szempontjából.

Nos, Milton Elveszett Paradicsomában már korántsem található meg a Genesis jahvista történetének egyszerűsége. Mindenek előtt előtérbe kerül a csábítónak, Sátánnak a személye. Mint jeleztük, a Biblia nem szól róla, hogy a kígyó, a bukott angyal, a Sátán lett volna. Ez a tudat már a Krisztus előtti zsidó hagyományban alakult ki. Vétkes angyalokról ugyan szól a Genézis 6. része, akik leszálltak a földre és elcsábították az emberek szép leányait, ezekből a nászokból születtek az özönvíz előtti óriások. A Bibliának ez a története hozta aztán létre a világirodalomban Lamartine eposzát az *Egy angyal bukását* (La Chute d'un Ange), melyet a költő egy eposzsorozat első részének tervezett, és a főhős Cédar más és más alakban és más és más név alatt történő újjászületése (lélekvándorlása) révén ábrázolta volna Lamartine az emberiség történetét (*Les Visions* összefoglaló címmel), de ennek csak utolsó darabját a *Jocelyn*-t írta meg.¹² Nos, a Krisztus előtti zsidó hagyományban ezek a vétkes angyalok váltak volna még az ember teremtése előtt Isten elleni lázadókká és lett a vezérük: Sátán (héber szó: ellenség, Isten és az ember ellensége). Ez a mozzanat azonban nem az ószövetségi szent könyvekben található meg, hanem a Krisztus születése előtti egy-két évszázaddal előbb keletkezett apokrifákban: a *Jubileum Könyvében*, *Ezra negyedik könyvében* és az etiópai *Énok titkai* c. írásban. Ezek azután kiszínezve adják vissza a bibliai bűnbeesés történetét. Az *Énok titkai* szerint a bukott angyal elcsábította Évát, bűnös nászuk eredménye a testvérgyilkos Kain, de azután Éva visszatért férjéhez, Ádámmal és kettejük gyermeke a szelíd Ábel.¹³ Mindenesetre Jézus idejében már élt a zsidó köztudatban, hogy a Sátán, a bukott angyal volt az, aki kígyó alakjában megrontotta az első emberpárt, és a vétkek következménye a halál és minden földi szenvedés. A Jézus élete körüli időben keletkezett az a két zsidó apokrif irat, mely azután latinra fordítva hatással volt a középkori gondolkodásra is: a *Vita Adae et Evae* és az *Apocalypsis Mosis*. A *Vita* átvette az *Énok titkainak* azt a motívumát, hogy Kain az ördög és Éva bűnös szerelmének gyümölcse volt, Ábel viszont Ádám és Éva tisztaságából származott. Már a Krisztus előtti rabbinikus irodalomban felmerült az a motívum is, hogy Ádámnak a jövőre meglátására is „felnyíltak a szemei”.¹⁴ A *Vita* továbbfejleszti ezt a mozzanatot: Ádám meglátja vízióban a világ elkövetkező bűneit, de a Messiást is, majd az utolsó ítéletet, és mindezt el is mondja megmaradt fiának, Szetnek. Így hát már a Jézus előtti és az azt követő században kibővül a jahvista történet: a csábító a lázadó angyal, Sátán volt kígyó képében, előbb Éva vétkezett, s csak utána Ádám, majd Ádám meglátja ivadékainak jövőjét mint „üdvőtörténetet”. Ehhez csatlakozik a keresztény patrisztikában hogy a „kígyó fejét megtaposó” Éva leszármazottja: Mária és gyermeke Jézus. (A „prae-evangélium”).

Mint már jeleztük, a „tiltott gyümölcs” leszakítása Pál római levele szerint az Isten iránti engedetlenséget jelenti. A patrisztikában azután hamar megjelenik az az eszme is, hogy ez az „engedetlenség” magában foglalta a többi bűn csíráját is: az irigységét, a gyűlölködését, a torkosságát, a bujaságát, a jóra való restségét is. Így van ez - mint látni fogjuk - a reneszánsz epikában és Miltonnál is. A középkori misztériumjátékok ennek illusztrálására gyakran együtt adták elő az édenkerti történetet a Kain és Ábelével együtt. De felmerült a „tiltott gyümölcs” szexuális értelmezése is már a zsidó rabbiknál, majd az egyházatyáknál, Alexandriai Kelemennél és Nazianzi Gergelynél. A problémát azonban a két teremtéstörténet különbözősége okozza. Ti. az első, az elochimista történet szerint Isten már kezdetben férfivá és nővé teremtette az embert, és felhívta őket a szaporodásra. Alexandriai Kelemen szellemi úton való szaporodást képzelt el, ez lett volna Isten szándéka. Nazianzi Gergely szerint az első emberpár túl korán egyesült, nem várta meg a teljes érettséget.¹⁵ Növelte a problémát a házasságnak és a gyermekáldásnak mint az egyház által szent dolgoknak a tekintése is. Végül Szent Ágoston álláspontja érvényesült a keresztény felfogásban, Isten kétneműnek teremtette az embert, a házasság szent dolog, de mértékletességgel, az első emberpár a páli megfogalmazás szerint az „engedetlenséggel” vétkezett, ezt jelenti a tiltott gyümölcs élvezése, az engedetlenségből következnek azután a többi vétkek is, a „bujaság” is, de nem a házasság. A dolog azután külö-

nős megoldásokra vezetett az irodalomban, a középkori latin bibliai epikában, Du Bartasnál és Miltonnál is az első emberpár a bűnbeesés előtt tisztas házaséletet élt, utána kapta el őket a „bujaság”. Az ember tragédiája első változatában Ádám és Éva gyermeke „bűnben, trón bíborán fogamzott”, alkalmasint az egyiptomi jelenetben, csak Szász Károly hatására és bizonyos vulgáris értelmezés miatt alakult ki a végső változat: „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.”¹⁶ Tegyük hozzá: a Bibliában fogamzás csak a Paradicsomból való kiűzetés után történt (Gen. 4.1.), és ezt követik az irodalmi feldolgozások, így Milton is. E téren kivétel Victor Hugo, akinél Éva édenkerti anyasága nem bűn következménye. Ellenkezőleg, ez a nő „felszentelődése” (La Sacre de la Femme. La légende des siècles.) Hugonál egyébként is, az ősbűnt nem Ádám követte el, hanem Kain testvérgyilkosságával *A századok legendája* és *A Sátán vége* szerint is.

A „tiltott gyümölcsöt” az európai népek általában az almával azonosították. Azonban ennek szexuális értelmezésével ellentétben áll az is, hogy a középkori misztériumdrámákban és a reneszánsz eposzokban Éva Ádám távollétében ízleli meg az átkot hozó fa gyümölcsét, férjét csak utólag beszéli rá, aki hol halálmegvető bátorságának megmutatása végett, hol hitvese iránti szerelmének megmutatására, mintegy lovagiasságból eszik belőle - így pl. Miltonnál is.

A kérdés azonban korántsem ilyen egyértelmű. Nemcsak az „Éva almájának” vulgáris, elterjedt értelmezése szempontjából, hanem komoly tudományos megfontolások miatt is. Northrop Frye *A nagy Kód*¹⁷ című könyvének (a Tipológiai II. c. fejezetben) a teremtésről írt részében kifejti, hogy a jahvista történet egy közel-keleti mítoszra vezethető vissza, és szerinte „amit elér az ember a bukás által az a szexualitás megtapasztalása” az azt követő frusztrációs érzéssel is, amire a Bibliában a mezítelenség miatti szégyenérzet utal. Mi több, Szabó Árpád az Ethnographiában egy cerami indonéziai szigeten élő mítoszt is leírt, melyben férfi és nő egy gyümölcs és egy kígyó révén kerülnek szexuális kapcsolatba.¹⁸ A folkloristák a gyümölcsöt, mint a szerelem szimbolikáját gyakran emlegetik. A jahvista történet valószínűleg sumér-babiloni mítoszra megy vissza, de e népek irodalmában párhuzamos mítoszt mindeddig nem sikerült találni (sem az Atrahaszis- sem a Gilgames-eposzban).¹⁹ Tekintve, hogy egymástól igen távol eső területeken jelenik meg ez a történet, valószínű, hogy valamilyen ősmítoszra megy vissza, mely nagyon régi időkben, esetleg még a kőkorszakban keletkezett. Itt megkockáztatok egy feltevést. A kutatók még a XIX. században is találtak olyan népséget Afrika belsejében (a pigmeusokat), akik nem tudták, hogy okozati viszony van a férfi és nő kapcsolata, valamint a gyermekek születése között. A kígyó a keleti népeknél az okosság szimbóluma, a hébereknél már a „legravaszabb” tehát veszélyes állat. Az ősembernek aligha volt szüksége különleges „okosságra”, „tudásra”, hogy tudja azt, amit minden állat tud, ti. a szexuális kapcsolatra, de arra igenis, hogy rájőjön, a gyermekszületés és a kapcsolat összefüggésére. Ez megnövelte az apa tekintélyét, s odavezetett, hogy az ókori civilizált népek is azt hitték: a gyermek elsősorban az apától származik, az adja a magot, a nő csak őrzi azt testében - az *Oresteia*²⁰ harmadik része szerint. Innen eredhet már ősidőkben a fiági leszármazás is. Az így megokosított őstársadalmakban azután a szexualitás területén már bizonyos tiltások, tabuk is keletkezettek.

A jahvista teremtéstörténet kialakulását a hébereknél a bibliakutatás a Kr. e. 9-10. századra teszi, tehát a zsidók Egyiptomból kivonulása és a Törvény (a tízparancsolat) megismerése utáni (15-13. század) időre. Ekképpen ez az eredetileg természeti mítosz vallási és etikai értelmet kapott, és új formájában nagyon is alkalmas volt az emberi lélekben élő tendenciák metaforikus, példázatszerű ábrázolására. Megvan benne az ősz, kezdeti harmónia vágyképe, az aranykor emléke, melyet egy gonosz erő elrontott, és ebben - tagadhatatlanul - az ember is részes és felelős (az ember a rosszat a természeti erőktől is megtapasztalta, de a másik embertől elszenvedett bántásoktól is). Minthogy ekkor már a Törvény, az isteni eredetű Törvény is élt a zsidó nép tudatában, az Istennel szembeni engedetlenség jelképévé válhatott a tiltott fa

gyümölcsének leszakítása, az ősbűn jelképe a jóval későbbi, Pál apostol által megfogalmazott értelemben. De az emberi gondolkozásban az ősharmónia vágyképe mellett ott él e harmónia visszaállításának vágyképe is, a messianizmus. Nemcsak az ember szenved a meg bomlás miatt, hanem az egész elő világ. Ennek a hitnek adott tápot az elochimista teremtéstörténet is, mely szerint Isten az embernek a gyümölcsöket, az állatoknak pedig a növényeket teremtette. Tehát az ősharmóniában az állatok közt is béke uralkodott. Ezt az egyetemes békét a próféták messianizmusa a megváltás utáni boldog jövőre is kiterjesztette. Jesaja (Ézsaiás-Izajás) próféta szerint a Messiás eljövételével „együtt eszik majd a farkas és a bárány, az oroszlán szalmát eszik majd... Nem árt és nem pusztít senki.” (64. r. 25.). A keresztény gondolkodás ezt úgy módosította, hogy az embernek a bűntől és haláltól való megváltása Krisztus halálával és feltámadásával lényegileg megvalósult (a kozmoszé, mely - mai szóhasználatunktól eltérőleg - a görög Bibliában az emberi világot jelenti), a „teremtett világe” (a ktiziszé) majd a Paruzia, Krisztus második eljövetele alkalmával valósul meg (Pál Római levele 8. r. 19-22.), amikor megújul az ég és föld (Jelenések 21.). Az ember tragédiájának második színe előtt ez a szerzői utasítás olvasható: „Ádám és Éva jönnek, különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket.” Ennek viszont ellentmond a 240. sor, melyben Lucifer azt mondja még a bűnbeesés előtt: „a sas, mely a kis madárra csap.” Milton logikusabban követi a hagyományt: az Édenkertben béke van, és eposza az örök béke és boldogság új égi és új földi látomásával fejeződik be.

Az édenkerti harmónia megrontója azonban elsősorban a lázadó angyal, az Ósgonosz, az ember vétkes és áldozat egyaránt, s ezért megváltható. Az utóbbi, az Ósgonosz viszont nem váltható meg - hirdeti Ágoston a Biblia szellemének megfelelően. Neve először a viszonylag kései Jób könyvében szerepel: Sátán. Görög neve: diabolosz a. m. vádló, vádolja az embert Isten előtt, e szó átment a latinba is. De honnan van a Lucifer, azaz Fényhozó név, mely már szerepel a középkorban, így Danténél is ő kerül a Pokol fenekére (Pokol. XXXIV. ének 88-90.). A bibliakutatás kimutatta, hogy egy nyelvi tévedés következtében. Ézsaiás-Izajás próféta könyvének 14. fejezetében szerepel egy gúnydal a babiloni királyról (a zsarnokról): „Leestél az égről, fényes hajnalcsillag... Pedig ezt mondtad magadban: fölmegek az égbe, Isten csillagai fölé emelem trónomat... De az alvilágba zuhantál alá, a mélységes szakadékba...” Nos, mikor Kr. u. 5. század elején a Bibliát az akkori latin nyelvre lefordította Hieronymus (Szent Jeromos), ezt a részt így adta vissza: „Quomodo cecidisti de coelo? Lucifer, qui mane oriebaris?” (Hogyan estél le az égből, hajnalcsillag, ki reggel emelkedtél fel?) Lucifer az akkori latinságban egyszerűen a hajnalcsillagot jelentette. Még az V. század végén Dracontius keresztény latin költő is az édeni boldogságról azt írja, hogy a még ártatlan emberpár örömmel látta Lucifert (a hajnalcsillagot) a tenger felett feltűnni, mert ez a nappal kezdetét jelezte.²¹ De már a zsarnok babiloni király felfuvalkodottságának és bukásának rajza annyira emlékeztetett az Isten ellen lázadó angyaléra, hogy Kr. e. 2. században már az *Énok titkai* c. apokrifá hasonlóan adja vissza a gonosz angyal lázadásának történetét. Hieronymus fordítása, a Vulgata lett az egyház hivatalos bibliafordítása, és a Lucifer-hajnalcsillag jelentés elhalványulásával a Lucifer név a Sátán mellékneve lett a középkorban. A Fényhozó értelem zavaró hatását pedig úgy kerülték el, hogy amíg a lázadó angyal az Úr szolgálatában állott, addig a neve Fényhozó (Lucifer) volt, később kapta lázadása után a Sátán (ellenség) nevet, de égi neve bukása után is megmaradt. Ezt a megoldást választotta Victor Hugo *A Sátán vége* (La Fin de Satan) c. töredékben maradt eposzának végén, úgy állítva be a dolgot - eltérőleg a keresztény felfogástól -, hogy a világ végén a Sátán is megváltatik: „Satan est mort; renais q Lucifer céleste!” (Sátán meghalt, szüless újjá Égi Lucifer!). A Biblia 1611. évi hivatalos angol fordítása (Authorized Version) Ézsaiás-Izajás próféta gúnydalát fordítva meghagyta a Vulgatában szereplő Lucifer-hajnalcsillag nevet. Innen eredeztetik, hogy Byron Kainjában is Lucifer a lázadó angyal neve. Több Madách-kutató szerint Byrontól ered a Tragédia Luciferje. Byronnál egyébként Lucifer tagadja, hogy ő lett volna az első emberpár csábítója.²² Byron a mű előszavában arra

hivatkozik, hogy a bibliai történet is csak „kígyót” említ, mint láttuk, valóban így is van. Madáchnál Lucifer először főangyal, csak utána fordul az Úr ellen, furcsa lett volna nevének megváltoztatása a drámában. Különben is, nemcsak Byronnál, Danténél, Christopher Marlowe *Doktor Faustus*ában is a főgonosz, Mefiszto csak szolgája, Miltonnál Sátán a lázadók vezére, de egy utalás van arra, hogy égi neve más volt.²³ Egy félreértésen alapuló, de világirodalmi tekintélyt szerzett szokás indokolja Madách névadását.

(Egyébként az újabb Biblia-fordítások [katolikusok és protestánsok egyaránt] a prófétának a babiloni királyt gúnyoló versében hajnalszaggal fordítanak, nem Lucifert.)

II.

A bűnbeesés bibliai történetének szépirodalmi feldolgozása a középkorban indul meg. Először latin nyelvű hexameteres költeményekben, melyek aránylag nagy számban keletkeztek a középkor elején az akkor még Gallia területén. Ezek az elbeszélő költemények a 4. század végétől a 6. század végéig terjedő népvándorlás viharai miatt szenvedő területen születtek egyházi emberek tollából. Általában a teremtésről, az édenkert szépségéről, az első emberpár bukásáról, utána a természet kegyetlenné, az embereknek egyre romlottabbá válásáról szólnak, van, amelyik egészen a vízözönig adja elő a történetet.²⁴ Eléggé ismertek voltak a középkor folyamán is, de igazi hatásukat a XVI. század elején fejtették ki a reneszánsz francia bibliai epikájára és valószínűleg közvetlenül is, de közvetve biztosan Miltonra. A jahvista történet ezekben már természetesen a hagyományokból származó mozzanatokkal bővült. Így pl. az angyalok teremtése egyikben megelőzi az egész világ, a másokban az ember teremtését. A gögös angyal, angyalok lázadása, letaszításuk a mennyből, mindenesetre megelőzi az ember megalkotását. Kígyó képében természetesen az Ellenség rontja meg az emberpárt. Itt talán elég néhány művet megemlíteni: Prudentius *Harmatogeniáját* (A bűn eredete), az Arles-i püspök, Hilarius *Metrum in Genesim* c. művét, a már említett Dracontiusnak *Carmen de Deo* (Költemény Istenről) c. epikumát, a Vienne-i püspök, Avitius *De Mosaicae Historiae Gestis* (A mózesi történetben történekről), és Cyprianus *Heptateuchos*-át (A teremtés hét napjáról). Ezek a költők a bibliai történet feldolgozásában nemcsak az Ószövetségre és az egyházatyákra, hanem az antik klasszikus költészetre is támaszkodtak: a negyedik eklogát író Vergiliusra, Ovidius *Metamorphoses*-ére és Lucretius *De rerum natura* c. írásaira, amennyiben ezek összhangba hozhatók voltak a keresztény tanítással. Az antik költők aranykor leírásait felhasználták az Édenkert szépségeinek festésére, felhasználták azokat a részeket is, melyek az aranykor után a világnak egyre fokozódó romlásáról szóltak az ezüst- de még inkább az vaskorban. Hogy következett be a tél és a fagy uralma, a békés múlt után az örök harc, háborúk, erőszakosságok világa, az önként gyümölcsöt, mézet adó föld hogy vált mostohává, melyet, hogy teremjen, keserves munkával kell megművelni. Az első emberpár szépségéről is írtak, Éváéről is, bár visszafogottabban, mint utódaik, a reneszánszköltők. Hangsúlyozták, hogy a kísértő előbb a hiszékeny Évát csapta be a halált hozó gyümölccsel, Ádám csak később, inkább Éva kedvéért vétkezett. A szexualitás kérdésében a kettős megoldás szerepel náluk: a bűneset előtt a „honest voluptas” (Evans 130.), utána a nyers érzékiség (Dracontius). Az ördög hatalmas erőt képvisel, de hangsúlyozzák - elkerülendő a manicheus tévtanítást -, sokkal alárendeltebb Istennél. Mindamellet hamis öntudattal, önmagát is megcsalva állítja - pl. Prudentius *Harmatogeniájában* -, hogy ő nem teremtmény „saját erejéből jött létre, önmagából vette fel állagát” (persuadit propriis genitum esse viribus ex se materiam sumpsisse sibi) akárcsak késői utódja Madách Lucifere az első színben: „De mindöröktől fogva élek én.”

A latin nyelvű, keresztény és antik elemeket egyelőre csak óvatosan összeolvasztó epikai költemények után nagy szerepet kap az édenkerti téma a középkor virágzó és hanyatló időszakában a már nemzeti nyelveken írt drámai megoldás, a misztériumdrámák formájában. Ezekben azután nagyobb hangsúlyt kap a megváltás mozzanata. Ugyanis a limbushit szerint az első emberpár nem kárhozott el, bár tőlük származik az eredeti bűn, hanem egy közömbös helyre, a poklon kívüli limbushiba kerülnek, ahonnan Krisztus a halála és a feltámadása közti időben, amikor „alászállt a poklokra”, kiszabadítja és magával viszi őket a prófétákkal együtt a mennybe. Ez Danténál is olvasható, a *Pokol* negyedik énekében. Sőt, a *Paradicsom* XXII. és XXXII. éneke szerint az első emberpár a Mennyei Rózsa szirmaira kerül, ahol a legnagyobb szentek és próféták foglalnak helyet. A misztériumdrámákban is ők a vétkező, de megváltható emberiség képviselőivé emelkednek. Egyébként Dante a páli felfogást követve értelmezi a „tiltott gyümölcsöt”. A *Paradicsom* XXVI. énekében azt mondja Danténak az üdvözült Ádám: „Halld hát fiam, nem épen a Tilos Fa gyümölcse volt oka a Száműzetésnek, hanem csak az át-lépés a Tilosba” (Babits ford.) „Or figliuol mio, non il gustar del legno fu per se la cagion di tanto essilio, ma solamente il trepassar del segno.” (XXVI. 115-117.)

A középkori misztériumdrámák közül kiemelkedő jelentőségű a XII. században keletkezett francia nyelvű *Le Mystère d'Adam*, már azért is, mert mintául szolgált a más nyelvterületeken - így Angliában - készült hasonló témájú műveknek.²⁵ Ez már meglehetősen szabadon egészíti ki a bibliai egyszerű történetet, és a dialógusai viszonylag elevenek. Három részből áll. Az elsőben Sátán behatol az Édenkertbe, a tiltott gyümölcs megízlelésére akarja csábítani Ádámot, de sikertelenül. Utána Évával próbálkozik, bókol neki, hiúságát legyezgeti, felkelti ingyencségét, isteni tudást, képességet ígérget neki, azután eltűnik, Ezután a már megzavart Éva előtt megjelenik egy emberi nyelven beszélő kígyó, s ennek sikerül az asszonyt rábírnia az isteni tilalom megszegésére. Utána megjelenik Ádám, és Éva férjét annak büszkeségének felkeltésével (amit a nő mert, merje a férfi is) ráveszi, hogy az is egyék a tiltott gyümölcsből.²⁶ - Az ember tragédiájában is Lucifer a nőt bókolással, a férfit büszkesége sértegetésével csábítja az isteni parancs megszegésére. - A dráma második részében az emberpár keserves munkával műveli a földet, a Sátán tüskés növényt és konkolyt hint földjükre. Ekkor következik a második tragédia: Kain és Ábel története. Végül meghalnak, és az ördögök elviszik őket az alvilágba. A harmadik rész az u. n. „próféták menete”. Az ótestamentumi próféták felvonulnak, és sorra megjósolják a Messiás, Krisztus eljövételét és a megváltást.

Tehát már ez a korai feldolgozás tartalmazza a fő kiegészítő motívumokat, így főként az édenkerti történetnek összekapcsolását Kain testvérgyilkosságával. Az ezúttal „almának” jelölt tiltott gyümölcs magában nyilvánvalóan nem tűnt fel elég világosan az ősbűn megjelölésére, nem érezték eléggé konkrétan, a testvérgyilkosság viszont már határozottan tragikus hatást gyakorolhatott a nézőkre.

J. M. Evans könyvében²⁷ azután több angol nyelven írt „miracle plays”-t sorol fel, melyek azonban nem sok újat adnak hozzá a szerinte hazájában is mintául szolgáló francia misztériumdrámákhoz, valamint epikai feldolgozásokat is, milyen az 1230 táján keletkezett *Cursor Mundi*, mely voltaképpen az egész Biblia verses feldolgozása (némi népi hagyományok beleszövéssel), valamint William of Shoreham elbeszélő költeménye, amely az édenkerti történetet tárgyalja, de előzmény gyanánt elmondja a pártos angyalok lázadását, majd a megváltás ígéretének hangsúlyozásában azt is kiemeli, hogy a Jézus által megváltott ember tökéletesebb lesz, mint a paradicsomi ártatlan állapotban élő volt, szóval beleviszi művébe az ágostoni „felix culpa” mozzanatát is.²⁸

Ádám és Éva története, mint keret és megindító mozzanat, és egyúttal mint befejező, megoldó motívum szerepel Arnoul Gréban 1452-ben előadott nagyon hosszú misztériumjátékában a *Le*

Mystgre de la Passionban.²⁹ Mint a cím is jelzi: a voltaképpeni téma Krisztus élete és szenvedése. Ezt a terjedelmes drámát négy alkalommal adták elő, dikciója, verselése a korhoz képest kiemelkedő. A Prologus a Teremtés hetedik napját mutatja be. A Szeráf, a Kérub valamint Mihály, Gábor és Rafael főangyalok az Úr alkotását magasztalják. Az angyalok közül azonban Lucifer gögösen szembefordul az Atyaistennel (Dieu le Pere), ócsárolja alkotását. Mellé áll Sátán, Belzebut (sic!) és Astaroth. Isten számúzi a lázadó angyalokat, akik ördögökké lesznek az alvilágban. Ezután következik az Édenkertnek és az emberpárnak a megteremtése. Lucifer felháborodik az ember nagyságán és boldogságán, és Sátánra bizza az ember megrontását. Ez kígyó képében előbb Évát csábítja el. Ádám eleinte ellenáll, de Éva iránti szerelemből ő is eszik a mérges, halálos gyümölcsből. Isten vétükért kiúzi őket az Édenkertből, majd Kain és Ábel története következik. Haláluk után a limbusba kerülnek, oda jutnak azután Dávid, Izajás, Jeremiás is, és Ezekiel vigasztalja őket a Messiás eljövételével. (Ez utóbbiak ótestamentumi története nem szerepel a drámában, csak Ádámé, Éváié valamint Kainé és Ábelé.) Jézus élete és szenvedései történetének részletes drámai megelevenítése után jön a végkifejlet. Jézus halála és feltámadása közt leszáll az alvilágba, és magával viszi Ádámot, Évát és Ábelt a mennyekbe, a prófétákkal együtt. Gréban művének újdonsága a mi szempontunkból az, hogy az előbbi művek csak ígéretet tartalmaznak az emberiséget most már jelképező emberpár megváltására, Gréban műve már drámailag ábrázolja is azt. Keretes üdvtörténet, de minthogy mind eleje, mind befejezése az első emberpár sorsát illusztrálja, már „emberiség-drámá”-nak tekinthető. Az első véték: a tiltott alma leszakítása a szöveg szerint az engedetlenséget (inobedience) jelenti, melyet teljessé tesz a testvérgyilkosság. Ádám és Éva itt világosan és drámailag kiábrázoltan a vétkező, de megváltható emberiség jelképeivé lesznek, ezt az alapeszmét még kihangsúlyozza a műbe szőtt morálitás-dráma, „Isten négy leányának” párbeszéde. E „négy hölgy” a középkor allegorizáló hajlamának megfelelően Isten négy főtulajdonsága a 85. zsoltár alapján: az Irgalmasság (Miséricorde), Jogosság (Justice), Igazság (Vérité) és a Béke (Paix). Ezek vitatkoznak: megérdemli-e az ember a megváltást a mű elején. A végén Krisztus váltságáhalála után igazat adnak Misericordiának, és mint a zsoltár 11. versében: Irgalmasság és igazság találkoztak, jogosság és béke csókolták egymást (Misericordia et Veritas obviaverunt, osculate sunt sese Pax et Justicia) - így idézve a műben a Vulgata alapján.

Tehát már Goethe Faustjában is a három főangyal neve, szerepe és szembeállításuk az ördöggel régi hagyományos motívum, nemcsak Madáchnál.

A középkori és reneszánszkori színi előadásokban természetesen a bibliai történetbeli „mezítelenség” mozzanata még utalásképpen sem szerepel (ellentétben az ikonográfiával). Ádám és Éva különböző színű bokáig érő köntösben léptek fel. (Érdekes, hogy a Friedrich Delitsch által megtalált babiloni eredetű agyagtáblán is így.)

III.

A reneszánsz új világnézete az édenkerti történet költői feldolgozásait is lényegesen módosította. A bibliai bűnbeeséstörténet a hagyományból eredt bővítésekkel megmaradt ugyan, de kibővült a Paradicsomból történt kiűzetés és Ábel halála utáni eseményekkel, az immár barátságtagalanná vált természettel harcban álló és ebben a harcban hatalmas eredményeket elérő ember eposzi küzdelmeivel. Ezt az öntudatot erősítették a nagy felfedezések, Amerika felfedezése, új területek, új népek, népszokások megismerése. A ptolemaioszi világgép

még általában megmaradt az irodalmi művekben, de ezt is az emberi szellem egy nagy eredményeként tekintették inkább. Világossá vált, hogy a reneszánsz nemzetei a civilizáció lényegesen magasabb fokán éltek, mint a felfedezett primitívek, de még mint az ókor művelt népei is, haladottabb módon aknázzák ki a föld kincseit, tökéletesebben építkeznek, a közlekedés is fejlettebb. Nagy hatást keltett a könyvnyomtatás és a puszkapor felfedezése is. Felmerült a kérdés, hogyan jutott ilyen magasra a Paradicsomból kiűzött ember, mert az édenkerti történet élt a kor embereinek tudatában, annál is inkább, mert a reneszánsz a könyvnyomtatás, majd a nemzeti nyelvekre való fordítás révén a Biblia ismeretét is általánossá tette. A Genesis ugyan szól arról is, hogy Ádám utódai - bár Kainé részletesebben mint Szeté - megtanulták a föld művelését és a különféle mesterségeket (Gen. 4. 16-26. és 5. 1-27.). De ezt ki kellett bővíteni, s a kor egyre emberközpontúbb szellemisége kialakította az élővilág felett a maga uralmát kivívó és a természeti erőkkel is eredményesen küzdő ember alakját, aki értelmével alapján mása a nagy világmindenségnek a makrokozmosznak, ő a mikrokozmosz, mint a humanista filozófusok, Nicolaus Cusanus, Pico della Mirandola és Charles de Bouelle hirdették. De hisz az első teremtéstörténet szerint Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette, hát létrejött a szintézis a bibliai és a reneszánsz világnép között a kornak bibliai témájú költészetében is. S újra felmerült az a héber, részben rabbinikus, de inkább apokrif iratokban megjelent mozzanat, hogy Ádámnak „megnyíltak a szemei” nemcsak saját mezítelenségének, hanem utódai, az egész emberiség jövőjének meglátására is. Ez a jövő főként az őt követő bibliai eseményekre vonatkozik ugyan, tehát „üdv történeti” jellegű, de egyre inkább belevegyülnek antik görög-római, sőt a reneszánsz költő korabeli események is, a meglátott jövő részben már „világtörténeti” vagy inkább „művelődéstörténeti” elemeket is felvillant.

A reneszánsz szellemiség legtisztább megvalósulását az ún. lyoni iskola vezető költőegyéniségének, Maurice Sceve-nek 1562-ben megjelent *Microcosme* c. elbeszélő költeményében érhetjük tetten, melyet méltán nevez az író legavatottabb méltatója Verdun L. Saulnier „humanista eposz”-nak (1947, újabban 1981).³⁰ A mű három „könyv”-ből (livre, voltaképpen ének) áll, és kiszámítottan 1003 sort tartalmaz. A mikrokozmosz természetesen az ember, aki képes megismerni a makrokozmoszt, a világmindenséget. Az embert „a földi istent” Sceve szerint Isten a maga képére ill. saját fia, Jézus képére teremtette. (Sceve hangsúlyozza a Szentháromságban való hitét.) A *Microcosme* annyiban üdv történet, hogy a teremtéssel, a férfi majd a nő megteremtésével, a tiltott fa gyümölcse megízlelése miatt az első emberpárnak a Paradicsomból való kiűzetésével, majd Kain és Ábel történetével kezdődik, s a vége az, hogy a prófétai ihletet kapott Ádám megjövendöli Évának az Isten Fia, a Megváltó eljövételét (11 verssorban). A középső rész: az I. ének egyes sorai, de főként a második és harmadik ének arról szól, hogyan küzd meg az ember a bűnbeesés után mostohává lett természettel, hogyan válik hatalmassá és tudóssá (bár ez utóbbi Sceve-nél inkább csak a középkorvégi értelemben). Ez már inkább „világtörténet” nem eseménytörténeti, hanem művelődéstörténeti értelemben: az ember technikai haladásának rajzát kapjuk (lakás, élelemszerzés, szerszámkészítés, állatszeliidítés, hajózás szempontjából), azaz hogyan lesz úrrá az ember a természeti erők felett, mint *homo faber*, másfelől hogyan sajátítja el a tudást (írásbeliség, matematika, csillagászat, filozófia) és válik *homo sapiens*-é. Mindezt a fejlődést Ádám „jó szelleme” (le bon génie) ihletésére először az *emberiség jövőjét bemutató álomban* éli meg, majd megvilágosodva Évának *magyarázza el*. Az emberiségnek ebben a küzdelmében vannak negatív mozzanatok is (erőszak, tévelygések, az ágyú feltalálása), de Sceve a sikerekre veti a hangsúlyt, és így - a naiv elképzeléseket is tartalmazó költemény - az emberi haladás eposzává válik. Ádámnak a jövőbe látása először álom formájában történik, amelyben szemlélő és cselekvő is, pl. lóháton bejárja az ókori civilizáció országait. Másodszor látó és magyarázó - Évának.

A mű a teremtéssel indul el. A világmindenség először Isten „eszméjében” (Idee) élt, de ő Sceve-nél azt a Chaosból a Természet segítségével hozta létre - az író így összekapcsolja a bibliai és az antik görög felfogást (az egyházatyákat, Héziodoszt és Platont). Mint Platónnál az ember - itt Ádám - először „andogün” volt, egyesült benne a férfi és nő - ilyen módon lehetséges, hogy oldalából szülessen meg Éva. Az Édenkertben élnek, tilalmas számukra a jó és rossz tudás fája. (Az élet fáját Sceve nem említi.) A Démon irigylit az ember magas méltóságát, leszáll a „sötét mélységbe”, és társul hívja a Halált és az antik Atroposzt, azt a Párkát, aki a görög mítosz szerint elvágja az élet fonálát. A tiltott gyümölcsbe beleönti a Halál mérgeét, és kígyó alakjában csábítja el először Évát, aki falánkságból és kíváncsiságból eszik belőle, majd „jövendő férjének” (futur mary) is ad belőle, „jövendő férj”, mert csak a Paradicsomból való kiűzetés után lesz köztük szexuális kapcsolat. De az „alma” a démon akarata ellenére Évát „termékennyé” teszi, és így lehetővé válik, ivadéka legyen a Megváltó és megalapítsa az Egyházat. A bűn Sceve-nél az Isten elleni hálátlanság, szeretetlenség és hitetlenség Isten szavában. A kiűzetést a Halál megjelenése okozza, az első emberpár ijedtében fügelevéllel betakarva magát kimenekül előle az Édenkertből. Isten nem szólal meg, az író szelíden megdorgálja őket. Az eddig kedvező természet megváltozik, eddig ismeretlen jelenség, dörgővillám vihar tör ki, az ember-pár tölgyfa alá menekül. A fa lombjai valamit védenek, Ádám rájön, hogy kunyhót kell építenie faágakból és levelekből. Itt alszanak és ekkor tanítja meg őket a Természet a szexualitásra. Ádám szelídíti az állatokat, műveli a földet. Megszületik Kain, majd Ábel. A gyermekszületést nagy lelkesedéssel ünnepli az író, ami meglepő, mert bekövetkezik a testvérgyilkosság. Ekkor már keserű vádoló hangon szólal meg a szerző. (Mintha itt éreznék igazán az ösbűnt.) Az első emberpárt is itt fogja el igazán az első, valóban mély bánat, Ábel halála és Kain elbujdosása után válik voltaképpen tragikussá Sceve-nél az első ember-pár sorsa. Ádámot mélységes apai bánatában az Isten szolgája, a Jó Szellem (Le Bon Génie) vigasztalja a jövőt bemutató álommal, és ez a jövő az emberiség technikai, tudományos és művészi haladása. Igaz, Sceve a jövőbemutatással csak Jézus Krisztus idejéig jut el, tekintve, hogy eposzának végén a Messiás eljöttét jósolja meg. Ebben azután végleg megnyugszik a gyermekei vesztén kesergő emberpár.

Sceve-nél a Jó Szellem, a Vigasztaló Szellem (Génie Consolatif, Génie meilleur) Isten szolgája, s jelképezi, hogy az Úr az Édenkertből való kiűzetés után sem hagyja magára az embert. Így már az első vihartól megrémült Ádámot e Jobb Szellem (Son Génie meilleur pour sa garde odonné) így biztatja: „Itt használd hát minden férfias erőfeszítéset, a bajokkal szembeszállva bizonyítja be, hogy erős az ember” (Icy employer faut tout ton virile effort: Contre l'aversité se prouve l'homme fort. I. 451-452.). Az édenkerti engedelmisség helyére a megromlott világgal való küzdelem-etika lép.

Az álomban és az elbeszélésben foglalt „világtörténet” nem esemény- vagy eszmetörténet - bibliai értelemben sem (az özönvízre, Mózesre, Dávidra csak inkább utal szerző) - inkább művelődéstörténet. A kozmogónia még teljesen ptolemaioszi, de ezt is mint az emberi tudás nagy eredményét értékeli a szerző (az is, a homeroszi óceánnal körülvett tányéralakú Földképzethez viszonyítva). A Babel-torony építését mint értelmetlen erőfeszítést magyarázza Sceve, és - Josephus Flaviust követve - kapcsolatba hozza „Nembrod” (Nimród) uralmával. (Ez utóbbi a zsarnok jelképévé majd Miltonnál és Victor Hugonál válik.) Hogy az édenkerti kiűzetés után az ember a küzdéssel és a munkával, majd a tudással, művészeti képességgel (költészet, zene) halad előre, az Sceve-nél az Isten akarata: „Nem látod-e Ádám, hogy Isten úgy rendelkezik, hogy általad munkálkodjék, mint önmagában megpihen?” (Ne voistu o Adam que ton Dieu se dispose A travallier par toy, comme en soy il repose? [I. 485-486.]). A mű azonban így is „üdv-történet” marad, ezt az egész fejlődést Krisztus megváltása tetőzi be a mű végén, Sceve eposzában egyesül kereszténység és humanizmus.

Sceve művének optimizmusát a történelmi körülmények is lehetővé tették. Saulnier szerint (407. p.) a mű 1555 és 1559 között készült, és megjelenése különösen kedvező időre esett, a költők (Ronsard, Jodelle) által is magasztalt toleráns és békeszerető Michel de l'Hospital főminisztersége alatt, aki IX. Károlynak uralkodása *elején* a tanácsadója volt. A Microcosme megírása és megjelenése idején (1562-ben) még nem sötétítették el a reneszánsz reményeit a meg-megújuló vallásháborúk. A Microcosme az utolsó évben jelent meg, amikor még azzal fejezhetette be művét a szerző: „Általános béke uralkodott ez évben a világban” (Universelle paix appaisoit l'univers L'An que ce Microcosme... Fut ainsi... tracé... III. 1001-1003.). (1563 már a Vassy-i vérengzés éve és a csaknem félszázados vallásháború kezdete Franciaországban.) Maurice Sceve műve névtelenül, egy máig problematikus jelige (non si non la) alatt jelent meg, Milton minden valószínűséggel ismerte, de korántsem tett olyan széleskörű hatást, mint a bibliai eposzban folytatójának - és sok tekintetben már a barokkba hajló reneszánsz képviselőjének - Guillaume Du Bartasnak a korában Európa-szerte ismert elbeszélő költeményei: *La Sepmaine ou la Création du Monde* (A Hét avagy a Világ Teremtése, 1578) és ennek folytatása: *La Seconde Sepmaine ou Enfance du Monde* (A Második Hét avagy a Világ Gyermekkora; első hat rész: 1584, a teljes kiadás a szerző halála után 1591).³¹ Az első mű a teremtés bibliai történetének hét napjáról szól. A Világ Gyermekkora voltaképpen befejezetlen, 14 részt foglal magában külön címekkel, az édenkerti történettel kezdődik és a Biblia alapján mondja el a zsidó nép történetét a babiloni fogságig. Tehát ez is voltaképpen „üdv-történet”, de kitéréseivel, bővítéseivel együtt már nemcsak „művelődéstörténeti”, de eseménytörténeti jellegű is. Ezek a bővítések egészen a költő koráig terjednek. Mint jeleztük, a Világ Gyermekkora - Du Bartas 1590-ben bekövetkezett halála miatt - voltaképpen befejezetlen, de költője három helyen is utal arra, hogy a történetet - bibliai alapon - egészen a Világ végéig, az Utolsó Ítéletig, a Szombatok Szombatjáig (Sabat des Sabats) akarta folytatni, és ez - Ádámnak a megmaradt fiához, Szethez intézett jóslata szerint - a teljes nyugalom napja és az ujjongás napja lesz: „Mais le dernier jour sera le vray jour de repos... Et nous estant plongez en eternel esbats, Celebrerons au ciel le Sabat des Sabats.” (Les Artrifices 623-628.). (De az utolsó nap lesz az igazi pihenés napja... és mi örök ujjongásba merülve ünnepelni fogjuk a szombatok szombatját.) De ezen optimista jóslat ellenére Du Bartas eposza lényegesen komorabb hangú, mint Sceve-é, hiszen a vallásháborúk viharában született (1572 a Szent Bertalan éj éve). Tegyük még hozzá, Du Bartas lelkes hugenotta, Navarrai Henrik (a későbbi IV. Henrik) katonája, de nincs benne gyűlölködés a katolikus fél iránt, toleranciát, nemzeti egységet akar, műve tele van békefelhívásokkal honfitársaihoz, sőt még a különböző hitvallású keresztények együttes fellépését is sürgeti az iszlám hódításai ellen. Művében a katolikus szellemű párizsi egyetem sem talált a katolikus szellemisséget sértő mozzanatokat. Ortodox protestáns polemiája - mert az eseményeket hosszú kommentárokkal kíséri - inkább a hitelenség (gyakran a Biblia szabadabb értelmezése) ellen irányul. Így pl. szenvedélyesen védi az édenkerti bűneset következményét, az eredendő bűn hittételét. Ortodoxiája is egyik tényezője annak - a tragikus eseményekkel terhes korára való állandó utalásai mellett - hogy műve lényegesen komorabb hangulatú, mint Sceve reneszánsz-optimizmusú írása.

De Du Bartas - barokkos előadásmódjában - tudja a világ szépségeit is megragadóan ábrázolni, így az Eden című részben, amely a bűnbeesés előtti világ boldogságát és pompáját festi. Hatottak rá - és később Miltonra is - a már említett népvándorláskori latin eposzok, amelyek a XVI. században nyomtatásban váltak közismertté. Egyesek már 1536-ban ismeretessékké váltak, de 1560-ban Párizsban Morell kiadó együttesen jelentette meg Hilarus, Dracontius, Avitus és Cyprianus latin eposzait, akik - mint láttuk - a bibliai édenkertet az antik aranykorral ötvözték össze.³² Egyébként is a görög-római antikvitás hatása Du Bartasnál erősebben érvényesül mint Sceve-nél. Du Bartas ugyan élesen elutasítja az antik filozófiának a keresztény

vallással nem egyeztethető tételeit, de határozottan értékeli Platont, főleg Szent Ágoston, de részben Marsilio Ficino hatására is.

A világ teremtése nála Isten műve, akiben élt az eszme, az ideák, amelyek azután megvalósultak. A Chaos nála is szerepel, de az Isten teremtménye, melyből azután kibontotta a létező világot. Az angyalok létrehozása megelőzte a Teremtést, és a pártütő angyalok lázadása is Sátán vezetésével - indítékuk gőg és hatalomvágy. (Sepmaine. Premier jour. 543-666.) Az édenkerti eseményt Du Bartas teljesen a Biblia szövegéhez ragaszkodva adja elő a L'Imposture (A Csalás) c. részben, azzal a hagyományos kiegészítéssel, hogy a kígyó alakjában maga Sathan csábítja az engedetlenségre először Évát, azután ez Ádámot. Indítéka: Isten elleni gyűlölete és irigysége az Isten földi képmása, az ember ellen. A kiegészítés itt inkább Évának tett hosszú hízelgése, és a nő lassú habozása a tett előtt. Utána Isten számonkérése Ádám, Éva és a kígyó felé is és a bibliai büntetések. Du Bartasnak a saját korára való utalási módjára jellemző, hogy az Édenből való kiűzetés után hasonlóképpen Calaisból az angoloknak 1559-ben történt kimenekülését hozza fel. A következő fejezet: Les Furies a világ borzalmas megváltozását mutatja be az édenkerti kiűzetés után, s jellemző módon a Háború szörnyűségeit említve ismét saját korára tér át a költő: patetikus békefelhívást intéz a francia néphez: szűnjék meg az értelmetlen vallásháború. A következő részben: Les Artifices (A Mesterségek) írja le Du Bartas az első emberpár küzdelmét az ellenségessé vált természettel szemben: a kunyhóépítés, az ehető gyümölcsök felfedezése, állatbőrökbe öltözés és a tűz meghódítása, mindez Ádám érdeme. Du Bartas itt a reneszánsz szellemében ír, de az emberi munka sceve-i pátosza nélkül. Ezután jön Kain és Ábel története a Biblia szerint: Kain féltékenységből öli meg öccsét (miért nem az elsőszülöttet szereti jobban Isten?), előre megfontoltan, erdőben (a Bibliában a mezőn). Utána Kain várost épít, ő szelídíti meg a lovat, ivadékaik találják fel a fémeket és a fémeszközöket, melyeknek hasznáról és káráról az író részletesen elmélkedik. Du Bartas egyébként nem tagadja meg a reneszánsz hagyományt: a tudományok (matematika, csillagászat) feltalálására is szentel egy fejezetet: Les Colomnes (Az oszlopok) címen. Ádámnak Ábel halála után több gyermeke születik, a legkiválóbb köztük Szet, a Mesterségek fejezet végén Ádámot égi ajándékként próféta ihlet szállja meg, és meglátja fajtája jövőjét bibliai értelemben a Messiásig és a Paruzia boldogságáig, és elmondja mindezt Szetnek, de sokkal rövidebben mint Sceve-nél. A Babylone című fejezet Nembrotról (Nimród) szól, ki kitűnő vadászból zsarnoki uralkodó lesz, és ráveszi népét, hogy a sátoros élet helyett közös lakhelyül tornyot építsenek, mely a Polusig (azaz az Égig) érjen. (A ptolemaioszi világkép szerint a Föld két sarka tartja az égboltot.) Isten megharagszik, összezavarja nyelvüket (az ősnyelv Du Bartas szerint a héber volt) és szétszélednek a Földön. Ez és a következő fejezet (Les Colonies [A földrészek]) alkalom az írónak, hogy a legkülönbözőbb népek múltjáról és jelenéről beszéljen, a görögökről, nagy költőjükről, Homeroszról, a rómaiakról, az olaszokról, Petrarcaról, Ariostóról, Tassoról, az angolokról, Morus Tamásról, Baconról, Sydneyről, beleszöjje előadásába Erzsébet angol királynő magasztalását, saját hazája korabeli nagyjairól, Clément Marotról, Amyot-ról, Ronsard-ról, Du-Ples-sis Mornayról. Majd jön Kelet, jönnek a népvándorlás népei és történetük rövid összefoglalása, majd az új világ felfedezése, Kolumbus, Chile, Peru, Patagonia, Magellán útja, a különféle népek jellemvonásai (mások az északiak, mások a déliek), végül Franciaország dicsérete és ismét felhívás a békére!

Így Du Bartasnál határozottabb az „üdv történeti” szándék, mint Sceve-nél, az előadás és a szellem a barokk felé hajlik, de sokszorta kibővül a „művelődéstörténeti” és az „eseménytörténeti” betétek száma és terjedelme. A „világtörténet” belevegyül az édenkerti helyzetből kiinduló „üdv történetbe”.

Du Bartas műveit sok európai nyelvre lefordították. Népszerűsége főként a protestáns országokban volt nagy: Németországban, Hollandiában és mindenek előtt Angliában. Bár több

kiadást megért az olasz fordítás is. De a legtöbbet Angliában olvasták Joshua Sylvester átültetésében: *The Divine Works of Du Bartas*, első kiadás 1620-ban. S most már az édenkerti történet legnagyobb epikai feldolgozójának, Miltonnak a közelében vagyunk. Aki szintén üdvtörténetet írt, hogy „Isten útjait igazolja az emberek előtt”, de - Szenczi Miklós megálapítása szerint - műve „a világtörténelem enciklopédiájává” vált, nála teljesebb ki először klasszikus rangon a „jövőlátó Ádám” alakja.³³

Ami a „tiltott gyümölcs” értelmezését illeti, Du Bartas erről keveset ír, de a páli felfogást látszik magáévá tenni: az első emberpár hálátlan volt Istennel szemben, aki egy gyönyörű gyümölcsökkel teli csodálatos kertet adott nekik, s csak egy fától tiltotta el őket, így megérdemelték a kiűzetést. A végzetes gyümölcs magában foglalta a további bűnök csíráját, ezeket felsorolva nem szerepel az érzékiség. A bűnessel kapcsolatban nem szerepel a szexualitás, de az *Éden* fejezetben szó van Ádám és Éva házastársi és szerelmi kapcsolatáról. Du Bartas kétféle értelmezést tart lehetségesnek, egyfelől, hogy kapcsolatuk csak szellemi-érzelmi volt, másfelől hogy testi is, mert Isten kétneműnek alkotta őket (Eden 601-602.). Du Bartast bizonyos dogmatikai óvatosság is jellemzi, vitatott kérdésekben ismerteti az eltérő álláspontokat személyes állásfoglalása nélkül. Politikai véleményét a *Les Capitaines* (A Vezetők) c. fejezetben fejt ki: mikor Izrael Sámuelától a bírák helyett királyt kíván, ennek kapcsán fejt ki véleményét a királyságról és köztársaságról. A fennálló állapot mellett foglal állást, a köztársaság kitűnő államforma a svájciak és az itáliai államok (Velence, Genua, Ragusa) számára, de a királyságokban élők nyugodjanak bele a monarchikus-arisztokratikus rendbe (1091-1116), többet ér a belső béke, mint az értelmetlen lázadás.

IV.

Az édenkerti történet a Biblia, a hagyományok és az irodalmi, középkorias színi előadások által a köztudatban *magának az embernek a drámájává* vált a tiltott gyümölcs homályos és különféle módon értelmezett szimbolikája ellenére. A misztériumjátékszerű feldolgozások után érthető, hogy a reneszánszból kinőtt klasszicista ízlés az arisztoteleszi-horatiusi szabályok szerinti színre való alkalmazását igényelte a voltaképpeni tragédiai feldolgozásra nem igen alkalmas témának. Az anyagnak az előírt öt felvonásra való beosztását azonban lehetővé tette a monológok, a drámába szőtt elbeszélések esetleg párbeszédes formában történő beleszövései és a görög minta után a Kar kommentáló alkalmazása. A bűnbeesés történetének első jelentős klasszicista szabályokba szorított feldolgozása a hányatott életű, inkább kiváló jogtudósként ismert németalföldi író, Hugo Grotius tollából született meg, éspedig latin nyelven. Ami nem meglepő, tekintve, hogy latin nyelvű szépirodalmi alkotások még a 18. század folyamán is szép számmal jelentek meg. Grotius *Adamus Exul*-ja (A száműzött Ádám) 1601-ben hagyta el a sajtót.³⁴ Öt felvonásos, szabályos klasszicista dráma, fő jelentősége, hogy jelentős hatással volt Miltonra és a XVII. századi *bibliai* témájú drámairodalom világirodalmi szintű klasszicista szerzőjére, a holland Joost van den Vondelra (1587 - 1679), aki szintén feldolgozta az édenkerti témát *Ádám a Száműzetésben* címen (Adam in Ballingschap, 1664). Grotiusnál mind az öt felvonást az angyalok kara fejezi be és értelmezi. Sátán monológjában kifejti, hogy irigyli Ádám és Éva boldogságát az édenkertben, mivel ő magányra van ítélve. Az emberpár élete végén a mennybe fog kerülni, ahonnan ő ki van zárva. Ezért elhatározza, hogy megrontja őket. Először „jó barát” képében akarja rávenni Ádámot a tiltott gyümölcs megkóstolására, de kudarcot vall. Utána, mint „emberi nyelven beszélő” kígyó kísérti a magányos Évát. Érvei: nem számít Istennek a halállal való fenyegetése, a halál épp oly természetes dolog, mint a születés.

Ha Éva megízleli a tiltott gyümölcsöt, isteni szabadságot szerez vele mind maga, mind ivadékai számára. Ádám közeledésére eltűnik. Mikor a férj megtudja asszonya tettét, megborzad, de mikor ez hitvesi szerelmükre hivatkozik, mégis eszik a gyümölcsből. Az angyali kar az ember bukását siratja, mint Madáchnál a II. szín végén. Az emberpár az ötödik felvonásban döbben rá tettének következményeire, keservesen összevesznek, majd Ádám *öngyilkosságra szánja el* magát, de ebben *Éva megakadályozza*, avval, hogy ebben az esetben ő is végezne magával. Kibékülnek, Isten a Megváltót ígéri nekik, és ők elhagyják a Paradicsomot.

A tragikum teljessége Ádám öngyilkossága lenne, de ezt a mítosz logikája eleve lehetetlenné teszi, csak a *szándék* a tragikus, ami tettbe nem mehet át, sem Grotiusnál, sem Miltonnál, sem Vondelnél, sem Madáchnál. Maga Milton először szintén ötfelvonásos klasszicista dráma alakjában akarta feldolgozni a paradicsom elvesztésének történetét, és J. M. Evans és G. K. Hunter szerint 1639 és 1642 előtről (tehát az angol forradalom és polgárháború előtről) való az a négy drámai vázlat, melyet e témáról készített.³⁵ De mikor politikai szereplése után, a forradalom leverését követően a magányba vonult, úgy látszik, vagy megértette, hogy e téma költői megelevenítésére az ötfelvonásos dráma kerete nem eléggé alkalmas, vagy mert - mint tette is - kibővíteni akarta az édenkerti történetet az előtte lejátszódó égi küzdelem és utána az emberiségnek a bűnbeesést követő történetével - mégis az epikai műnem keretében írta meg az emberiség mitikus drámáját. De a kezdeti vázlatok arra mutatnak, hogy az emberi dráma volt az ősmagja a nagy éposznak.

Valóban, a drámai műnemen belül, a klasszikus ötfelvonásos dráma nem alkalmas az emberiség ősmítoszáinak megfelelő költői megjelenítésére. Ehhez új műfaj megteremtésére volt szükség, melyet Goethe valósított meg először a *Faustban*, utána a nagy angol romantikusok Byron és Shelley - és *Az ember tragédiája* cím alá Madách is ezt írta műfaji megjelölésül: „Dramai költemény”.

V.

Milton *Elveszett Paradicsomáról* írni nem hivatott anglicistának szinte eleve kudarcra ítélt feladat. A mű összetettsége, gazdagsága, a vele kapcsolatos vitatott és nem vitatott problémák áttekintése is már hosszú kutatást igénylő feladat. De elemzését mellőzni *Az ember tragédiájával* foglalkozó irodalomtörténésznek súlyos mulasztás lenne. A bibliai történeten, az ahhoz szorosan kapcsolódó hagyományokon és a mindezt értelmező valószínűsíthető, de pontosan nem ismert vallástanításokon kívül, esetleg a két sztrégovai pap Madách jelenlétében lefolytatott vitáin kívül csak az *Elveszett paradicsom* jöhet számba, mint Madách műve biblikus részeinek részben ihletője, részben forrása. Madách könyvtárának jegyzékében (mely korántsem tekinthető teljesnek) nem található meg Milton nagy eposza, csak a kisebbik: a *Visszanyert Paradicsom* (Paradise Regained) német fordításban.³⁶ Lukácsy Sándor szerint Madách Baróti Szabó Dávid 1802-ben megjelent hexameteres magyar átültetésében olvasta, ezt szövegpárhuzamokkal is igazolja.³⁷ Baróti Szabó műve átköltés, tömöríti az eredeti anyagát és a katolikus szellemiséghez igazítja, Szörényi László szerint Baróti Neumann (Neander) piarista tanár latin átköltését vette alapul. Szöllősy István Bessenyei Sándor fordítására utal.³⁸ Valójában Madách ismerhette Milton eposzának teljes szövegét is nemcsak németül, hanem franciául Delille verses, magyarul Bessenyei Sándor - ezúttal prózai - fordításában is, mely 1796-ban Kassán jelent meg először, és utána három kiadást is megért.³⁹

Milton nagy költeményének összetett, többféle elemből álló voltát az angol kritika is kiemeli. G. K. Hunter három alapvető tendenciát is megállapít benne: az epikait, a drámait és a történelmit. Helen Gardner a kozmikus és az emberi tartalmat.⁴⁰ Nagy vitákat kavart, hogy ki a mű voltaképpeni főhőse: a „legmarkánsabb vonásokkal megrajzolt” Sátán-e, vagy az első emberpár, elsősorban Ádám. A filozófiai-teológiai értelmezések de értékelések is eltérő véleményekről tanúskodnak.

Az ember tragédiájának kutatóját, az annak előzményeivel foglalkozót a műben elsősorban az édenkerti jelenet megelevenítése, és a bűnbeesés utáni történelem ábrázolása érdekli mindenk előtt. De talán az *ember* drámájának központba állítását filológiai érvek is indokolták: a mű megköltését megelőző négy vázlat (drafts), melyekre már az előző fejezetben utaltunk. Ezek szerint Milton először (1642 előtt) - mint Grotius, kivel Milton olaszországi útja előtt személyesen is találkozott,⁴¹ - ötfelvonásos drámában akarta feldolgozni az első emberpár paradicsomi történetét - allegorikus alakokkal: Justice, Mercy, Wisdom - Isten három lánya - valamint Conscience, Faith, Hope, Charity és a Kar alkalmazásával (a négy vázlatot táblázatban mutatja be G. K. Hunter (Paradise Lost, London, 1980. 78-79.). Az édenkerti történetet csak Prolog vagy a drámába szőtt elbeszélés formájában, a kibontakozást pedig a végén a katartikus megoldással való utalással látta volna el.

Milton művében a voltaképpeni epikumot, a „nagy háborút” a világteremtést megelőző időben a földi világtól független szellemi lények - Atya, Fiú, Sátán, a lázadó és az Atyához hű angyalok - vívják meg a homéroszi-vergiliusi hagyományoknak megfelelő módon és harceszközökkel (kivételesen az antik háborúba nem illő ágyú). Sátán és angyalai felkelnek az Atya ellen, sértett hiúságból és gögből, mert az Atya a Fiút minden angyali lény fölé helyezi. A küzdelem eredménye: Sátánék bukása és letaszítása a sötétség helyére, melyet némiképpen az antik Chaoszal azonosít a szerző. Mindez nincs benne a Bibliában, de a hagyományban is csak annyiban, hogy a lázadó angyalok a pokolba kerülnek, s a reneszánsz költők, Scève és Du Bartas szerint a Chaos már megvolt a Teremtés előtt, s az ördöggé vált angyalok lázadása megelőzte a világ voltaképpeni létrejöttét. Sátánnak a leverés utáni dacos büszkeségében valóban van valami zordon tragikus fenség, a Pandemoniumban tartott beszéde, majd amikor a Föld kikémlelése szempontjából megközelíti a Napot, monológja megrázóan patetikus és tragikus (IV. könyv), itt némileg antropomorfizálódik is alakja. Beszédeiben van valami hasonló ahhoz, ahogyan Madách Lucifere szónokol patetikusan az I. színben. Sátán a Teremtés után az ember, Isten földi képmásán akar bosszút állni az ősidőben (Milton szerint az örökkévaló szellemvilágban is van idő) elszenvedett vereségért. Mikor Édenben az élet fájára telepedve meglátja az első emberpár boldogságát és szépségét - egy pillanatig meg is szánja őket a jövőendő szenvedéseikre gondolva (ez a mozzanat Madáchnál is megvan, Lucifer a II. szín elején „megirigyli a gyermekkedélyt”), de utána elszánja magát, hogy társul viszi őket magával, szenvedjenek ők is az örökkévalóságig. Ádám és Éva - a Biblia szerint is (Gen. 2. 15.) - művelik a kertet, de Éva - makacsul - külön akar dolgozni. Ez kapóra jön a Sátánnak, az emberiség gyöngébb felét, a nőt rábírnival az isteni parancs megszegésére. Beszélő kígyó formájában hízelgő, és kitűnő retorikával felépített beszédének hatására Éva eszik a tiltott gyümölcsből Ádám távollétében. A férfi közeledésére Sátán eltűnik a vadonban, alakot cserél, és mikor a Fiú (a Bibliában Isten) ki mondja a büntető ítéletet, ezt a rejtekhelyén hallja meg. (X. 307-344.) Kétszeres eltérés a bibliai elbeszéléstől; ott a kígyó az emberpárt *együtt* csábítja el (igaz, a nő előbb szakít a tiltott fáról, de szó sincs a férfi ellenkezéséről), és Isten a kígyót annak jelenlétébenátkozza meg. Miltonnál azután Ádám csak Éva iránti szerelme miatt kószolja meg a gyümölcsöt, tudva, hogy az halálhozó, azért hogy hitvesével *együtt* haljon meg. Sátán elérte célját, megrontotta az embert, diadalittasan tér vissza a Pandemoniumba, de ott szégyenletes vég vár rá, társaival undok kígyóvá változnak, elfogja őket a vad szomjúság, a tiltott fához hasonló szép külsejű

almafa gyümölcsével akarják oltani kínjukat, de csak „keserű hamut haraphatnak” (instead of fruit chewed bitter ashes. X. 565-566.). Heroikus vonásai az eposz folyamán egyre csökkennek, végül szárnalmas figurává válik. Így hát alig lehet az eposz főhőse. Igaz, hatása megmarad a bukás utáni emberiség romlottságában, de maga már nem lép fel mint szereplő személy. Madáchnál Lucifer is rontó szándékú, de az álomjelenetben antropomorfizálódik - Szász Károly helyesen állapítja meg, hogy ezekben inkább „szkeptikus bölcső”, mint ördög - még a XV. színben is ott van, igaz, mint vesztes fél, de az Úr világtervében megmarad mint egy „gyűrű” (láncszem) - igaz, akarata és céljai ellenére.

Milton nagy eposzának középpontjában ezek szerint az első emberpár áll (a cím is erre utal, a Paradicsomot ők vesztették el).⁴² A jahvista elbeszélésnek megfelelően a nő a férfi oldalából alkottatott meg - Ádám és Éva egymásra ismerését Milton nagy művészeti gyengédséggel, finom pszichológiával írja le. Éva később teremtett és előbb vétkezett a Biblia szerint (ha nem is férje távollétében) Pál apostol szerint is (Timoteushoz írt első levél 2. 13-14.). Miltonnál alárendeltebb, mint a férfi. Ádámot nála az *értelmi fölény* (reason), a *bölcsesség* és a *mérséklet* - Miltonnál ez annak a felismerése, hogy az isteni törvény ellen való cselekvés eleve kudarcra van ítélve - és másfelől a nő iránti *szerелеm* vezeti, határozza meg cselekedeteit. Ő *tudja*, hogy a tiltott fa gyümölcse halálos mérgű, de Éva iránti *szerелеmből* mégis eszik belőle, haljanak meg *együtt*. Évát a *könnyelműségre* való hajlam, a *gyengeség* (inkább mint a hiszékenység, hiszen a kígyónak egy ókori rétorikának is nehéz orációt kell kivágnia, míg eléri célját), *hiúság*, de másfelől a férjéhez való *hűséges* odaadó *szerелеm* jellemzi. Hogy Ádámban a bölcs mérséklet egyensúlya a bűnbeesés után ideiglenesen *megbomlik*, ez az események logikájából következik. Madáchnál Ádám fővonásai - ezt Szász Károly állapította meg - a *büszkeség* és az *érező szív*. Az első vonását használja ki Lucifer - persze „a tudás és nagyravágy” ígéretével is csábítja, Évát *hiúságának* legyeztetésével és *kíváncsiságának* felkeltésével nyeri meg.

Mint jeleztük, Miltonnál voltaképpen csak Éva ad hitelt a kígyó szavának, Ádám csak miatta vétkezik, és miután már Éva jócskán evett a tiltott gyümölcsből. Külön vannak a kísértés és a bűnbeesés idején. Ez egyfelől a nő felelősségének a Bibliához képest határozott eltúlzása, másfelől Ádám szerelmének a magasra emelése, vagy ellenkezőleg annak a hangsúlyozása, hogy a férfi veszedelme a nő hatása alá kerülés. Ez utóbbi értelmezés felel meg jobban a kor felfogásának, és a később a Sámson történetét író Miltonénak is. Tegyük mindjárt hozzá, hogy ez Madáchnál meglehetősen ellentétesen jelentkezik, mint arról majd később szó lesz. De a különlet azt is bizonyítja, hogy Milton a páli értelemben fogta fel a tiltott gyümölcs szimbolikáját, mint eposza propozíciója is mutatja: „Az ember első engedetlenségéről, a tiltott fa gyümölcsének halálos érintéséről zengj Égi Múzsza.” („Of Man’s first disobedience, and the fruit Of that forbidden tree whose mortal taste Brought death... Sing Heavenly Muse...”) Tehát Miltonnál a „tiltott gyümölcs” nem a szexualitás megismerését jelenti. Ám a szexualitás kérdése Milton eposzában is felmerül, csak egészen másképpen. Milton ugyanis hangsúlyozza, hogy az első emberpár házaseletet élt a bűneset előtt, sőt himnuszosan szól a „lelki és testi szerelemről” (IV. könyv 740-762.). Ezzel ellentétben a bűneset után „buja, testi vágy” fogja el, és ennek kielégítése után éreznek szégyent és takarják be magukat fügefalevéllel. Milton itt kétféle szerelmet (testit is) állít szembe ugyanazon pár esetében: a szellemi-érzelmi alapon való - Eden Garden szerint „mysterious” (ti. a szó XVII. századi értelmében) - egyesülést és a nyers érzékiséget.⁴³ Ez a szembeállítás már Du Bartasnál is megvolt, de - mint láttuk - nem oly határozott értelemben, mint Miltonnál. Utána az emberpár Miltonnál egymást vádolja. Az ítéletet - a Bibliától eltérőleg - a Fiú mondja ki: Ádámot nehéz munkával, Évát szülési fájdalommal sújtja. Ádám mentetgetve bár, de Évát okolja, ez csak röviden a kígyót. Ami a rejtőzködő kígyót illeti -, arra rámondja a bibliás büntetést, hasán csússzon és port egyék, de kimondja, bár „rejtelmes szavakkal” (in mysterious terms [X. 174-184.]) a praevangeliumot:

„Így kimondta azt a jóslatot - amely akkor valósult meg, amikor Jézus, a második Évának, Máriának a fia (son of Mary, second Eve) látta a Sátánt, mint villámlást lezuhanni az égből” (Lukács Ev. 10. 18.). (Milton itt kicsit előbbre veszi Krisztus győzelmét, melyet a XII. énekben Mihály arkangyal már úgy fogalmaz meg, hogy Krisztus halálával és feltámadásával „zúzza szét a Sátán fejét, tőri meg erejét, legyőzve a Bűnt s a Halált.” XII. 450-451.)

Ezután az egész természeti világ megromlik, viszályt hoz, az eddig békés állatok egymást ölik, jönnek a vad viharok, jön a dermesztő hideg. Ádámot most már az önvád marcangolja, mi lesz, ha jön a halál, sőt talán a „haláltalan halál” (deathless death X. 789.) rá és ivadékaira, őt fogják átkozni utódai az elkövetkező bajokért. Éva vigasztalja, és felajánl két megoldást a jövő érdekében, minthogy „fogantatás még nem történt” („yet ere conception... to being yet unbegot” X. 987-988.) tartózkodjanak a további szexuális kapcsolattól vagy kövessenek el *közös öngyilkosságot*.

Hogy Édenben még nem történt fogantatás, ez felel meg a Bibliának (Gen. 4. 1.), mely szerint első gyermekük fogantatása a kiűzetés után történt. Madáchnak az a Szász Károly javaslatára tett változtatása: „Fiad Édenben is bűnnel fogamzott” ellentmond mind a Bibliának, mint a Tragedia voltaképpen mondanivalójának, koncesszió a vulgáris értelmezésnek.

Miltonnál tehát - ellentétben Grotiusszal és később Madáccsal - Évától indul ki az öngyilkosság gondolata. Ádám az Éva által javasolt megoldást két érveléssel hátrítja el:

1. „...jobban félek, az így előhívott halál nem ment meg a ránk-kiróttá-kíntól, hanem az ily dacoskodás (contumacy) csak felbőszíti őt (a legmagasabbat - The Highest), hogy a halált élővé váltsa bennünk (To make death in us life)” (X. 1026-1027.). (Bizonyára valami túlvilági büntetés sejtelve.)

2. A rejtelmes praeevangéliumból következne a Sátán megtörése az Asszony Magvától, hát önelemésztésük a Sátán célját szolgálná csak, nem az ember megváltását (X. 1029-1043.).

Madáchnál Lucifernek a morálistatisztikát idéző utolsó mondata provokálja ugyan Ádám öngyilkossági kísérletét, de ezzel Ádám nem mentené meg ivadékait a „büntől és nyomortól”, mert Évában már sarjad az új gyermek, akkor is, ha nem „Édenben fogantatott”, hanem a Tragedia eredeti szövege szerint „trón bíborán”, azaz az egyiptomi jelenetben.

Utána Ádám önelemésztés helyett a bűnbánatot és az imádságot javallja Miltonnál, de mást is mond: szembe kell nézniük a megváltozott világgal. Évát vigasztalja, a szülés számára kint hoz majd, de utána anyai örömet. Ami pedig saját magát illeti: „Munkával nyerjem meg kenyerem? Baj ez? Tunyaság rosszabb volna.” (With labour I must earn My bread, what harm? Idleness had been worse. X. 1054-1055.) Vállalja a természeti erővel való heroikus harcot; nem oly lelkesen, mint Sceve-nél, vagy akár Du Bartasnál, de mégis. Rájön a hideg ellen a meleget adó tűz gyújtásának titkaira (X. 1070-1078.), de ezt a felismerést is az isteni gondviselésnek tulajdonítja. Sceve-nél Ádám a kunyhóépítést „jó szellemének sugallatára” kezdi meg, Madáchnál Ádám saját ereje eredményeként: „megbírta volna saját erőm” (383. sor).

Miltonnál az emberpár bűnbánó imája nem hiábavaló, a Fiú (Milton Jézust mint a Szentháromság második személyét mindig így nevezi eposzában) önmaga feláldozását ajánlja fel váltságul (XI. 21-44.) ez el fogja törölni a bűnt és a halált (ti. a halál utáni feltámadással az utóbbit a keresztény hitnek megfelelően). Madáchnál Évának a XV. színben elhangzott prófécijája a bűn és a nyomor eltörlését ígéri a Jézustól hirdetett „testvériség” révén. Miltonnál Jézus szerepe egyértelműleg transzcendens, és csak a világ végén, az újramegjelenés alkalmával lesz transzcendens és immanens egyszerre (új ég, új föld. XII. 549.), Madáchnál inkább immanens, az etikai szférában válik transzcendenssé.

Az Atya elfogadja a Fiú áldozatát, de a halál az evilági tény megmarad, mint eltörölhetetlen büntetés, vagy inkább az öröklődő bűn és szenvedés végső enyhítéseként:

Én az embert két derék (fair) adománnyal öveztem (endowed): üdvvel (az eredetiben: boldogsággal; With happiness) és örökléttel: azt (the formerly, tehát az előbbit) elvesztette, s így ez (This other azaz az öröklét Immortality) csak nyújtaná a kínját (az eredetiben örök kínt - eternal Woe-t - hozná rá), ha nem hozná halált rá. A halál így vég írja lesz (final remedy), míg annyi szorongással gyötört élet után (after life Tiered in sharp tribulation) és hit és hitből eredt munkáktól megtisztulva második életre ébred (second life), midőn az Igaz megújul, felemelkedik a megújult Éggel és Földdel együtt. (X. 57-66.)

(Jánosy István fordítását vettem alapul, az eredetivel összevetve, a világosabb értelem kedvéért változtattam rajta, inkább feláldozva a műfordítás költői szépségét.)

Ennek a különös értelmezésnek az alapját J. M. Evans⁴⁴ Philo alexandriai görög-zsidó filozófusra vezeti vissza. Philo szerint: ha a bűneset után az ember ehetett volna az élet fájának gyümölcséből, akkor örökre bűnös maradt volna, elzárult volna előtte a megigazulás lehetősége. Tehát a Krisztus utáni első században élő filozófus úgy gondolkozott: a bűneset utáni földi öröklét a bűn örökléte, a sátáni rosszban és gyötrelemben való örökkévalóság lett volna, aminél jobb az evilági halál.

Ennek az értelmezésnek megfelelni látszik az Atya rendelete, hogy őrizze lángkarddal a kertet a Kerub azért: „nehogy az Éden megteljen gonosz / s rút szellemekkel s fáimnak lopott / gyümölcsével újra megcsalják az embert.” („Lest Paradise a receptable prove To Spirits foul, and all my trees their prey With whose stolen fruit Man once more to delude.” XI. 123-124.)

VI.

Miltonnak az a sajátos értelmezése, hogy az, hogy Isten megakadályozta, hogy a bűneset után az emberpár az élet fájának gyümölcséből egyék, voltaképpen az ember javát szolgálta, külön elemzést érdemel. Nem utolsó sorban *Az ember tragédiája* szempontjából.

Milton logikájának megértése szempontjából idézzük vissza a mű IV. könyvének azt a részletét (IV. 375-379.), amikor a Sátán az élet fájára telepedve, kikémeleli a Paradicsomot, és azt mondja az emberről:

Nagy kötést
keresek veled s kölcsönös, szoros
barátságot, hogy együtt kell velem
laknod, noha nem oly élvezet
az én tanyám, mint a Paradicsom...

League with you I seek,
And mutual amity, so strait, so close,
That I with you must dwell, or you with me,
Hence forth, my dwelling, haply may not please,
Like this fair Paradise, your sense...

Tehát Sátán azért csábítja az emberpárt, hogy vele lakjanak a Pokolban, társai legyenek a bűnben és az örök kínban. Valóban, a tiltott gyümölcs megkóstolása utáni rövid érzelmi kábulatból felocsúdva, Ádám és Éva iszonyúan keseregnek, egymást vádolják, a jó és a rossz tudás gyümölcse megízlelésének eredménye az ember számára saját gonosz voltának a felismerése, a lelkiismeretfurdalás, saját magának és társának a gyöttrése, semmiféle értelemben véve nem a „tudás” a szokott értelemben. Jellemzően a természet megváltozását követőleg beálló viharos hideg ellen való védekezést, a tűz meghódítását Ádám a meghallgatott imának, az isteni gondviselésnek tulajdonítja: „ha imádkozunk, ő majd megtanít minket, milyen módon

védekezzünk a zordon évszak, az eső, a jég, a jégeső és a hó ellen...” (X. 1060-1064.). Milton szerint az ember a Sátántól semmi jót, még a természet erőinek megismerését sem várhatja, a bűneset utáni örök (földi értelemben örök) élet az örök kárhozatot jelentené.

Byron *Kain*-ja előszavában hivatkozik ugyan Miltonra, de tőle való függetlenségét hangsúlyozza. A csábító szerinte a kígyó volt, a Biblia szövege szerint, ennek az Istennel szembenálló Szellemmel, Luciferrel való azonosítása a rabbik és az egyházatyák tanításából eredő hagyomány.⁴⁵ A drámában Lucifer tagadja is, hogy ő lett volna, aki rábírta az emberpárt a tudás fája gyümölcsének megkóstolására. De ott volt a két fa az Édenkertben, s Kain szerint szüleinek halálos tévedése volt, hogy nem előbb az élet fájának gyümölcséhez nyúltak. Lucifer azután magával viszi Kaint a légbbe, a preadamita világba, a Hádésbe, de Kain végül is a tapasztaltakból azt a leverő tanulságot vonja le: „Oh jaj, semminek látszom” (Alas I seem nothing). Mit azután Lucifer az „a tudás emberi summázatának mond” (And this should be the human sum of knowledge), s végül a tiltott gyümölcs egyetlen eredményének a minden vallási, erkölcsi, társadalmi megkötöttségtől független rációt tekinti, mint az ember szellemi autonómiájának teljességét. (II. felvonás vége.) A mű vége tragikus: Kain hirtelen indulatában, nem szándékosan megöli öccsét, Ábelt, és sorsa a vadonba való fájdalmas menekülés lesz, amelyet csak hitvesének, Adahnak a hűségese szerelme enyhít.

Madách is így fogja fel lényegében Kain történetét *Az első halott* című költeményében. A bibliai elbeszéléssel ellentétben Kain nem tudatosan, hanem hirtelen felindulásban öli meg öccsét, s utána gyötri a lelkiismeretfurdalás. Majd Ábel holttesténél hitvese Zenő virraszt nem lankadó hűséggel. A költő a történetből ezt a következtetést vonja le:

Fagylaló ész, férfi vizsga keble
Volt, melly az embert sűrjába tette,
Érző szív és nő hívő szavára
Szállott lelkünk örökös honába.

Madách más költeményében sem tartja sokra a „tudás fájától” kapott tudást. A *Hit és tudás* c. versében, melyet Balogh Károly 1856-ra vélt datálni, ezeket olvassuk:

Nekem is volt édenröli álmom
Élt, mosolygott az egész természet,
Rózsa és nap, csermely, lombos árnyak
Rejtélyesen suttoztak szerelmet.
(...) Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles ágú fáját?
A fa terjedt, s lassanként előlte
Árnya a kertnek minden virágát.
(...) Megszakadt a mindenség gyűrűje
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.
Fényét vesztett csillag néz az égből
Letarolva a mező zománca - - -
Egy dacol csak a közös romlásnak
A mély sírnak örök éjszakája.

A bibliai „tudás fájának” ez a pesszimizisztikus értelmezése megfelel mind a hagyománynak, mind a Tragédiát megelőző irodalmi értelmezéseknek. Ámde *Az ember tragédiájában* olyan mozzanatot találunk, amely teljesen eltér minden hagyományos feldolgozástól. Az I. színben az

Úr megátkozza mind a tudás, mind az örökélet fáját, és úgy adja oda Lucifernek. A II. színben így figyelmezteti az első emberpárt:

Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcseit,
S halállal hal meg, aki élvezi. -

A tiltás tehát Madáchnál az élet fájára is vonatkozik.

Van Madách költészetében olyan vers, amely talán némi világot vet erre a különös változtatásra. Ez a *Leány és nő* című, amelyet Balogh Károly 1844-re datált - persze feltételesen -, de ez lehet későbbi is, így 1854, a költő válása időpontja előtti.

Szerelem az éden, lánnyal lakunk benne,
Két fának csak tilos csábító gyümölcse,
Egyik átkos fája a mindentudásnak,
Másik büszke fája halhatatlanságnak.

A továbbiakban „a kígyó” a házasság, és e kígyó hozza „e gyümölcsökből” az „unalmat”, majd „az öröktartás rémes ijedelmét”. Madách csillag alatt megjegyzi a vers forrását: Gen. III. 22. Ebben viszont az van, hogy Isten az embert a bűneset után eltiltja az élet fájától. E keserű és ironikus vers szerint Madách úgy értelmezi a Genézis szóban forgó állítását, mintha mindkét fa gyümölcse *eleve tiltott* lett volna az ember számára. Balogh Károly datálása - feltevés, de mintha az „öröktartás” keserű említése a házasságban csalódott, de még el nem vált Madáchról utalna, vagy esetleg a házasság előtti keserű korszakra, a *Csak tréfa* megírásának idejére.

Komolyan vegyük ennek az ironikus versnek az állítását, hogy mindkét paradicsomi fa tilos és ártalmas az emberre nézve? *Az ember tragédiája* analóg beállítás miatt kénytelenek vagyunk. A miltoni fogalmazás - a sátáni tudás után a sátáni örökélet is vést hozna az emberre - is hathatott arra a madáchi értelmezésre, hogy a luciferi tudás és a luciferi örökélet egyaránt káros lenne az ember számára, s ezért mindkét fa gyümölcsének élvezése egyaránt tilos.

A II. színben Évának a reménykedésére, hogy „örökké ifjak” maradnak majd, Arany János azt a megjegyzést fűzi: „örökké ifjak lettek volna?”⁴⁶ Ez mintha az édenkerti élet olyan, a rabbinikus és egyházatyái irodalomban való értelmezésre vonatkozna, hogy Ádám és Éva a Paradicsomban boldogan élhettek volna sokáig, megöregedtek volna elégedetten, és utána a Mennybe ragadtattak volna, mint Lámek és Illés. Ilyesmire persze Madách aligha gondolt, Grotius igen. (Lásd előbb.) Egyébként is az életfa a Bibliában a jahvista történet után csak egyszer jelenik meg újra (nem oly gyakran mint a folklórban), a Jelenések könyvének utolsó fejezetében, amikor az utolsó ítélet utáni időben a mennyei Jeruzsálem közepén van. A Biblia sokkal gyakrabban az „élet vize”, „élő víz” jelképet használja.

A II. szín végén az Úr azt mondja:

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

Ádám mégsem kerül teljesen Lucifer hatalmába. Megmarad benne a rosszba való bele nem törődés, hiába próbál az érzéki örömeibe vagy a tudomány nyújtotta pihenésbe menekülni:

A lélek él - e kínos szent örökség,
Mít az egeből nyert a döre ember -,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
S csatára kél a renyhe élvezettel. (2079-2082.)

Látszólagos ellentmondás lenne az is, hogy Lucifer, aki az I. színben magát a halál princípiumának nevezi, a II. színben az emberpárt az örökélet fájához vonja? Miltoni értelemben nem, ámde mindenesetre nem lehet itt kizárni bizonyos többértelműséget, „többszólamúságot”, „lebegtetést”. Az Úrjelenetben, mikor Ádám „megmerevül”, tehát látszólag meghal, Lucifer kacag: „Győzött hát a vén hazugság.” Ádám halálának örülne, mert nem sikerült teljesen és örökké hatalmába keríteni? S mikor Ádám újra vissza akar térni a sok csalódás után a Földre folytatni a küzdést, gúnyolva jegyzi meg: „S e sok próbára mégis azt hiszed, Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan? S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen Gyermekekdedly csak emberé lehet. - ” Azt jelentené ez, hogy a „küzdés”, mely az Úr végszavában is felhangzik, az embernek az Édenkert nyugalma után isteni, tehát transzcendens feladata lenne, mint a szerelem a falanszterben: „Az édenkertnek egy késő sugára”? Avagy Lucifer kettős magatartása lényének bonyolultságából következik, hol ördög, hol csak okoskodó, kétségeiben sokszor igazat mondó ember, a költő lelke kettősségének, a „hit meg kételkedés”-nek (l. *Útravaló verseimmel* c. költeményét) sötétebb vetülete? Úgy gondolom, mind a kettő, de erre majd később még visszatérek.

Miltonnál mindenesetre a kiűzetés után az ember „az örök lehetőség” állapotába kerül G. K. Hunter találó megállapítása szerint. (The kingdom of fallen man is rather fouded on an Everlasting Maybe.⁴⁷) A paradicsomi isteni állapot elvesztése és a sátáni öröklét elkerülése után ez az emberi szabadság és küzdés nehéz állapota: a történelem valósága. És - az alapvető különbség mellett is - van valami párhuzamosság is az *Elveszett Paradicsom* utolsó két könyve és a *Tragédia* álmjelenetei közt. Erről szól majd a következő fejezetünk.

VII.

Isten ítélete szerint Ádám és Éva nem maradhatnak a Paradicsom Kertjében, ennek közlésére Miltonnál Mihály arkangyalt bízza meg, hogy emberi alakot öltve *szelíden* vezesse ki őket onnan, de előbb ivadékaik jövőjét mutassa meg nekik. Mihály Ádámot a Paradicsom legmagasabb hegyére vezet, onnan tárja elé a jövőt, Évát pedig vigaszt hozó álommal nyugtatja meg. Az *Elveszett Paradicsom* XI. és XII. könyve az emberiség történetének bibliai bemutatása, tehát lényegében „üdv-történet”, de ebbe Milton beleszövi véleményét saját korának helyzetéről, ha nem is mindig olyan közvetlenül, mint Du Bartas. A történelemábrázolásnak a hozzátoldása Miltonnál a voltaképpeni cselekményhez eltérő véleményeket keltett a Milton-kritikákban. Többen felesleges és az előadás szempontjából alacsonyabb esztétikai értékűnek ítélték a hozzátételt, de jelen feladatunk szempontjából, mely szerint Ádám történetlátásának előzményeit kívánjuk elemezni, különösképpen fontos rész. A yorki egyetem által 1968-ban kiadott *Approaches to Paradise Lost* c. tanulmánykötet szerzői, valamint C. K. Hunter és Helen Gardner szerint a két utolsó könyv szerves része az eposz egészének, a mű mondanivalójának summázata és végső értékelése. Helen Gardner figyelemreméltó méltatása szerint: „Az emberi és a történeti téma eltérő megoldást igényel. A bánatot (ti. Éden elvesztését) a remény hangja enyhíti - ezzel fejeződik be a költemény -, és ez az egyetlen elfogadható befejezés. Kozmikus szinten a Gondviselés nagy tervének megvalósulását: a Rosszból a Jót hozni ki - ez az, amit Mihály megmutat Ádámnak. Emberi szinten Milton csak a »tisza és igaz szív« (upright heart and pure) győzelmét tudja ünnepelni, a Paradicsom boldogsága elveszett, megtalálja majd a Paradicsomot önmagában (Paradise within), utána a jó fog győzni, de ez csak remény és nem tapasztalat... Ha valaki áttekinti az emberiség történetét, és megkísérel olyan költeményt írni, mely ezt megvilágítsa, a befejezés nem lehet más mint a

befejezetlenség... Az *Elveszett Paradicsom* vége csak szomorú lehetett... de Milton a saját nehezen megszerzett tapasztalataival eljutott odáig, hogy a türelem, a hit és a lelkiismeret nyugalma az egyedüli fegyverek, melyekkel szembe lehet szállni a vaddá változott világgal.”⁴⁸ Gardner nem tudta, hogy egy magyar költő megkísérelte „megvilágítani az emberiség történetét”, és ezt egy természettudományos utópiával fejezte be, amely szintén „szomorú”, de a mű végső kihangzása emberi szinten szintén etikai jellegű, igaz, „nem a türelem, a hit és a lelkiismeret nyugalma” kerül előtérbe, hanem a küzdés heroizmusa és a „bízva bízás” vallásos értelmű hite. De Miltonnál sem passzív jellegű erény a „türelem”, nem jelenti a meglévő rossz elfogadását, és az „engedelmesség” is az isteni parancsokra vonatkozik, és nem az evilági egyházi és világi hatalmasságok előtti meghajlásra. Milton a Cromwell vezette angol forradalom harcos tollú védelmezője, nem a Sátán, hanem Isten nevében küzdött a vallási, polgári és politikai szabadságért (religious, domestic and civil liberty).⁴⁹

A hegy tetejéről Ádám jövőlátása két részből áll. Először az Arkangyal megnyitja szemeit, és jön az őt látomása: a testvérgyilkosság, Ábel halála, egy látszatra boldog, de elpuhult népség képe, a háború elborzasztó szörnyűsége, az óriások kegyetlensége (a Gen. 6. 1-4. alapján), majd a teljes megromlottság rajza, s Isten büntetése: a vízözön. Du Bartasnál is eddig terjed Ádám víziós jövőlátása.

Utána Mihály arkangyal mondja el a bekövetkező eseményeket a Biblia szerint. Isten a szivárvány jelével új szövetséget köt az emberekkel, akik ennek megfelelően egy darabig jól és erényesen élnek, de jön azután Nimród zsarnoki uralma. Nimród „nem elégszik a szép egyenlőséggel, testvériséggel (with fair equality, fraternal state)”, „érdemtelen uralmat követel testvéreire, és kész kiveszteni a földről a békét, a Természet-jogot, Vadász (de prédája ember, nem állat)... bár neve a lázadásból származik (téves névszarmaztatás egy lázadást jelentő héber szóból⁵⁰), bár ő vádol lázadással másokat” (a republikánus Milton az egyenlőséget eltörlő isteni rendből következő egyeduralmat tekinti lázadásnak). Nimród rábíra az embereket, kit csaló hízelgéssel, kit zsarnoki kényszerítéssel a Bábel torony építésére. Isten azonban megghiúsítja ezt az isteni és emberi jogot sértő tervét. Ádám ezt hallva úgy kommentálja, hogy Milton indulata szól belőle: „Óh átkozott fiú, Legyőzni vágyod testvéredet és bitorolt tekintélyt képzelsz magadnak, mit Isten nem ad... az emberen embert nem tönkűrrá, s kénynt magának tartotta - ember embertől szabad” (human left from human free. XII. 64-71.). Utána Mihály kioktatja: „az igaz szabadság mindig a józan ésszel párosul (with right reason) ikerként, tőle külön léte nincs.” (XII. 83-85.) Milton szabadságot hirdet, de nem anarchiát.

Mihály elbeszélése ezután a bibliai történet folyamán halad. Ábrahám hitét dicséri, ki Isten szavára Úrból Kánaánban költözik, és őse lesz a választott népnek. Izsákról nem szól, csak Jákóbról és Józsefről. Utána Mózes következik, a zsidó nép kivonulása Egyiptomból és a Törvény. Ezt Mózesen át közli Isten az emberekkel, majd a prófétákkal, amíg el nem jön az igaz Közbenjáró, Krisztus. Dávid nemzetségéből az Asszony, a másik Éva, Mária fia: a Megváltó, Jézus. Ádám kérdésére, hogy miként tapossa az meg a kígyó fejét, Mihály:

Az isten törvényét betölti végleg
engedelmességben, szeretetben (ám bár
az egy szeretet maga is betölti)
ő szenved el büntetésedet.

Ereje nem a fegyver, hanem az önfeláldozás (martyrdom), ezzel győzi le a Sátánt, és annak két eszközét, a Bűnt és a Halált. Ez az eposz csúcса, az emberi történelem legmagasabb pontja. Ádám már nem is tudja, bánja-e vétkét, mikor e vétekből sarjadt ki a Megváltás. A bűneset az ágostoni „felix culpává” válik. A Rosszból sarjad ki a Legfőbb Jó. (XII. 473-476.)

Ez az „üdv történet” látomás és elbeszélés formájában jelenik meg. A rendező: Mihály arkangyal. Mindezt meg-megszakítják Ádám kérdései vagy megjegyzései, és ekképp gyakran párbeszédessé válik az előadás menete.

Krisztus feltámadása után - írja Milton - az apostolok korában és később is az egyház a Lélek szerint él, utána következnek az egyházba befurakodott visszaélések. Ezek között - jellemzően - Milton a lelkiismereti szabadság megsértését tekinti:

Mást ugyan mit vágnak, mint kényszeríteni Kegyelem lelkét s a Szabadságot - hitvesét béklyózni...	What will they then But force the Spirit of Grace itself, and bind His consort, Liberty?
---	--

(XII. 524-526.)

Milton éppúgy összekapcsolja a kereszténységet és az egyén jogát és a szabadságot, mint később Madách. Péter apostol mondja a római színben:

S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
Míg a bős tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását.

(1361-1364.)

Milton saját korának állapotát így jellemzi: „Rágalom nyilától ütve megfut az Igazság, s ritkul a hit műve. Ekképp halad a Vakvilág jóhoz gonosz, gonoszhoz jó lesz...” (XII. 537-539.). Ezekből a sorokból érezhető az 1642-ben megindult és 1660-ban levert angol forradalom harcossá váló hívének indulata, sokkal inkább, mint a Sátán alakjának megformálásában. Az Elveszett Paradicsom 1667-ben jelent meg, egy levert forradalom atmoszférájában. Az ember tragédiáját 1859-ben kezdte írni Madách a negyvennyolcas forradalom és szabadságharc utáni önkényuralom korában, és benne Ádám lesz Miltiadész és Danton, éppen nem Lucifer ihletésére, inkább annak ellenére.

Az Elveszett Paradicsom ábrázolta történelemkép a keresztény eszkatológia szellemében fogant: „Támad új Ég, új Föld, időtlen kor, igazságra, békére, szeretetre fundált s gyümölcse örök üdve, öröm” (XII. 549-551.). Tudni mindezt Ádám számára „a bölcsesség egésze” (the sum of Wisdom 575.), és ha „hit, erény, türelem és szeretet” (faith, virtue, patience, temperance and love 582-583.) vezérli, nem lesz fájdalmas elhagyni a Paradicsomot, mert megtalálja a Paradicsomot önmagában (Paradise within 587.). „A nagyság és erény”, „a küzdés és bízás” a műben utoljára Éva szavaival kimondott „testvériség” eszméje Madáchnál is „önérték”, noha nincs olyan biztató transzcendens perspektívába beállítva, mint Miltonnál.

Milton eposzában Ádám meg is nyugszik Mihály szavaiban, felkelti a megbékítő álmokat látott Évát, és „kéz kézben” elindulnak Édenből a Nagyvilágba, vezérük a Gondviselés.

Miltonnál az emberiség története a Bibliában foglalt események sorozata, de ezeket az eseményeket a költő saját korának eszméi szerint értékeli. Tehát „üdv történet”, de „világtörténeti” beállításban. Madách művében az eseménysorozat teljesen „világtörténeti”, az „üdv történet” - a költő korának megfelelő módosításokkal - inkább csak az ún. „keretszínekben” jelenik meg. De mindkét költőnél e kétféle szemlélet végeredményben szerves egységgé forrad össze a végső eszméi mondanivalóban.⁵¹

Ami Milton kozmológiáját illeti, erről Rafaelnek Ádám kérdéseire adott magyarázatából értesülünk. Az Elveszett Paradicsom mint vitatható elméleteket ismerteti a ptolemaioszi és a kopernikuszi világméretet (VIII. könyv 66-178.). Nem tekinti lényegbe vágó kérdésnek az emberi gyakorlati élet szempontjából (70-71.).

Madách kozmológiáját az I. szín mutatja be. Az Úr világának „védnemtőiről” beszél, és ekkor „a csillagok védszellemi különböző nagyságú, színű, egyes kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt.” Ez a 19. században korszerű kozmosz-szemléletre vall. Az Angyalok Kara ezt a világmindenség-képet inkább a Földön élő ember szempontjából látszik értékelni, bár az „ott születő világok, Itt enyészők koporsója” a Herschel-féle világképre utal, hogy ti. a naprendszer csak egy a csillagrendszerek között. Mindamellettt kétségtelen, hogy ez a jelenre érvényes világkép nehezen egyeztethető össze a Teremtés kezdetén meglévő világharmóniával, melyet Lucifer lázadása zavar meg, főként pedig különösen hat az Angyalok Karának az a megállapítása, hogy a Földön „nagy eszmék fognak lenni küzdelemben... Fénye, árnya léssen együtt, Az Úr kedve és haragja.” Arany meg is jegyezte Madáchhoz 1861. október 27-én írt levelében: „»Itt enyészők omladéka« - Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talán nincs helyén enyésző világokat látni még” (MVM 338.), Madách 1861. november 2-i válaszlevelében ezt a magyarázatot adta: „»Itt enyészők omladéka« azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e' hely után taglalván a' teremtés művét, csak az anyagok össze gyúrásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. - Mert a' mű folytán sokszor jó elő illy vonatkozás: 'kezdet, vég, bolond megkülömböztetés, egynek vég másnak kezdet. - Mindezzel csak előtted akartam magamat a logycatlanság vádjá alól kitisztítani /:mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a' leg nagyobb hibának tartok:/ a publicumnak nem magyarázhatok 's így csak bátran ki vele. -” (MVM 368.). Arany nem dobhatta ki a 40. sor utáni részletet, újat írni maga nem akart, Madáchcsal sem írathatott, mert csak a nála levő kézirat volt a mű egyetlen példánya. Varga Pálnak - aki ezt a részletet dolgozatában részletesen kiemelte - igaza van, ha itt valami „többszólamúságot” érzünk Madách nyilatkozatából.

De valóban Lucifernek lett volna igaza még a saját szempontjából is? Az Úr azt mondja: „Én végtelen időtől tervezem, S már bennem élt mi mostan létesült.” Erre Lucifer magát az Úr (a Semmi, a Hiány) princípiumának mondja, mely „kényszerítette” volna az Urat a teremtésre. Ezáltal ő maga is elismeri, amit Gábor főangyal állít, hogy az Úr „eszméjéből” hozta létre az „anyagot”. Hegelnek is megfelelően, ő volt az „abszolút eszme” és a keresztény felfogás szerint is a semmiből teremtette a világot (Madáchnál nincs Chaosz). Ezt Eisemann tanulmánya is meggyőzően bizonyítja. Lucifer alantas szellem (az Úrhoz képest), a keretjelenetekben nincs igaza. (Az álmjelenetekben más a helyzet.) Amit Madách itt „anyag”-nak nevez, az nem a köztudatban szereplő anyag, hanem „a világ, a létezők hordozója” Eisemann szerencsés megfogalmazása szerint (12. 1.). Az örökké élő szellemi lények, az angyalok és Lucifer is ennek az „anyagnak” a produktumai. Ami ugyanakkor - a mű dialektikájában - nem zárja ki az *ember* dualizmusát, aki „két világ polgára” (Eisemann 21.).

Milton a keresztény eszkatológia szellemében fejezi be az emberi történelmet - az utolsó időkről szólva Mihály inkább a biztató motívumokat emeli ki, ezekről szól részletesebben, csak két helyen (két sorban) említi a hitetlenek és gonoszok elkárkozását (XII. 460-461., 541.). Madáchnál a pozitívista természettudomány akkori álláspontjának megfelelően a naprendszer lassú kihülésével kapcsolatosan az ember elkorcsosodása a vég, amelyet az Úr Ádám kérdésére se meg nem erősít, se meg nem cáfol. Ádám utolsó szava is a bizonytalanságé, mire az Úr „vissza inti” - Martinkó András megfogalmazása szerint - az előbb elhangzott buzdító szózatára. Eisemann - az előző kutatók erre vonatkozó megállapításait kiegészítve - meggyőzően igazolja Madách művének kantianus jellegét. Nála is „az immanencia és a transzcendencia kettőssége a szemlélet, a metafizika pedig az érzés, az etika révén ragadható meg” (21-22.). Helyesen állapítja meg Eisemann azt is, hogy a *bizalom* a transzcendens szférában nyilatkozik meg, de - nézetem szerint - a *küzdés* sem pusztán immanens, hanem transzcendens is. Nem csak az úrjelenetben hangzik fel, hanem a végszóban is. A kérdés azon múlik, van-e a küzdésnek

transzcendens értéke is, van-e tartalma. Ádám az űrjelenet végén is kész volna tovább küzdeni azért az eszméért, mely a falanszteri világ elmúlása után „újra felmerül és lelket lehel rája” (3732-3733), azaz a „testvériségért”, amelyre a falanszter tudósa hivatkozik és amellyel mentegetőzik (3363-3364). Ám ez lehetetlen a XIV. szín jégvilágában. Varga Pál helyesen mutat rá, hogy az álomjelenetek egyik fontos luciferi beállítása a londoni és falanszteri szín közé - a Nendtvich Károly elmélete szerint is - több százezer évnvi kozmikus időszakasz közbeiktatása. Igaz, az álomjeleneteket, a történelmet valahogy be kellett fejezni Madáchnak. De a „testvériség” újra előjön a XV. színben, mint a Jézus hozta eszme Éva prófécijában, mint a mű végső eszméje (igaz, nincs túlvilági jutalomról szó), de így is etikai tartalma a küzdésnek, immanens és transzcendens értelemben egyaránt. Hogy a küzdés transzcendens jellegű is lehet, ennek előzménye már Goethe *Faustjában* található meg.

VIII.

Ahhoz, hogy egy teljesen „evilági” eseménysorozatot keresztény, részben bibliai keretbe állítson bele, Madách a közvetlen példát Goethe *Faustjától* kapta. A *Faust*-hatásról a szakirodalom sokkal részletesebben szól, mint a miltoniról, ezért talán elég csak összefoglalóan szólni róla.⁵² Goethe a XVI. századi népkönyv különleges varázslást, titkos tudományokat ismerő tudósából, aki ezt a különleges képességét az ördöggel, Mefisztóval kötött vérrel írott paktuma következtében kapta, és ezért tudott csodálatos dolgokat véghez vinni, de végül is elkárhozott, a modern ember, a reneszánsz óta felszabadult ember alakját elevenítette meg, aki elvetve a középkori elavult tudományosságot, a természeti és emberi világ teljes megismerésére és átélésére tör. A goethei *Faust* így prototípusa lett az újkori „fausti embernek”, de sorsa és jelleme különleges, egyéni. Ugyanakkor egyéni vonásai ellenére az egyetemes embernek jellemvonásait is szimbolikusan árasztja ki magából.⁵³

Faust élettörténetének - már ami az eseményességet illeti - négy fő mozzanata van: Margittal való szerelmi kapcsolata, mely a leány tragédiájához (transzcendens szinten bűne ellenére való üdvözüléséhez) vezet, a klasszikus görög világ szépségének átélése a Helena-szerelemmel kapcsolatosan, a sikeres részvétel a Császár és Ellencsászár háborújában, melynek jutalmául egy tengerparti országrész birtokába jut, ahol az eddig lényegében önző célokat hajhászó *Faust* önzetlen, humanisztikus munkába kezd, a terület népe számára felépíti az őket a tenger dűhe ellen védelmező hatalmas gátat. Ennek az emberiség ügyét szolgáló munka örömeinek átélése jelenti számára az igazi boldogság „pillanatát” a halála előtt.

Ez az eseménysorozat önmagában sem vallási, sem transzcendens jellegű, de transzcendens elemekkel vegyül és egy túlvilági keretbe van beleillesztve, ami bizonyos „lebegtetés”, „többszólamúság” hatását kelti.

Ugyanis *Faust* - a néphagyománynak megfelelően - mindent az ördög, Mefiszto segítségével ér el és él át, akivel paktumot kötött, és ez egyesség következtében Mefiszto köteles teljesíteni *Faust* minden kívánságát e földi életben, mert *Faust* neki adta a halhatatlan lelkét. Mefiszto eleget is tesz *Faust* minden vágyának, általában ördögi eszközök felhasználásával. Így segít neki Margit elcsábításában, a klasszikus ókor szépségeinek megismerésében, a két császár közti harcban a kegyetlen három Nagyerejűt vetve be, és még a gát építésében is (ördögi módon a jótévő öreg házaspár, Filemon és Baucisz elpusztításával). Hogy a *Faust*nak tett ígérését teljesítse, állandóan társává kell válnia, minduntalan folyik köztük a párbeszéd. Mindezt az ördög antropomorfizálása, emberi alakban való megjelenése, emberi módon való viselkedése,

sőt emberi tulajdonságokkal való felruházása teszi lehetővé. Az ördögnek ez az antropomorfizálása már - sok vonásban Miltonnál megindult, folytatódott Marlowe Faust-drámájában, de Goethénél vált teljessé.⁵⁴

Az édenkerti történet eddigi feldolgozásaiban Sátán (Démon, Lucifer) azzal csábítja el az emberpárt, hogy tudni fognak, mint az Isten, de miután sikerült őket az isteni parancs megszegésére rábírní, és így megismertetni velük a bűnt és a büntudatot (a jót a büntudat révén) eltűnik, többé nem szerepel. A természeti erők megismerésére és a voltaképpeni tudásra Sceve-nél Ádámot saját „jó szelleme” oktatja, Miltonnál az isteni gondviselés inspirációja (pl. a tűzgyújtás megtanulására). A jövő képét Ádám szeme elé Sceve-nél és Du Bartasnál saját szellemük mutatja meg, Miltonnál Mihály arkangyal. Az édenkerti történetekben az ördög csábítja az embert, de nem köt vele valami kötelezettséget jelentő paktumot. Goethénél viszont Mefisztónak vállalnia kell, hogy megismertesse Fausttal mind a „kis világot” (Margit szerelme), mind „a nagy világot” (császári udvar, görög ókor, győzelmes beháború), sőt, még a hasznos munkában, a gátépítésben is köteles segíteni Faustot. Az Úr szavai szerint „alkotni lész mint ördög kénytelen” (muss als Teufel schaffen). Sőt a Fausttal folytatott párbeszédben nem egyszer ő lesz az író véleményének kimondója.

A művet az Égi Prolog vezet be. A három főangyal neve, szerepe velük szemben Mefiszto ócsárlása a középkori misztérium-játékokból átvett hagyományos mozzanat (l. Arnoul Gréban). A fogadás az Úr és Mefiszto közt Faust lelkére a Bibliából, a Jób könyvéből való. Az Úr engedélyezi a csábítást Mefisztonak, de bízik a jó ügy végső győzelmében. Igaz „téved az ember, míg *törekszik*” (Es irrt der Mensch, solang’ er *strebt*), ámde még „sötét igyekezetében is tudja jól a jó ember az igaz utat” (Ein guter Mensch, in seinem dunklen Drange Ist sich des rechten Weg wohl bewusst).

Nos általában Faust - Mefiszto hatására - életútján eléggé önzőnek bizonyul (bár Margitot ki akarja menteni a börtönből), céljai nem nagyon felelnek meg az Úr előlegezett bizalmának, de végül, a gátépítéssel az emberiség javát szolgálja. Bár élete végén sem szakít Mefisztoval, mégis üdvözülni a halála után. A bűnbánó Margit kérésére a Mater Gloriosa a magasba emeli. A befejező Chorus mysticus az „örök nőit” (ewig weibliche), az örök Szeretetet magasztalja. Az Égből jövő Szereteten kívül milyen földi tevékenysége teszi lehetővé a megváltást? A Faust halhatatlan lelkét a Mennybe emelő Angyal ezt mondja: „Azt ki mindig küzdve fáradozik, mi meg tudjuk váltani” (Wer immer strebend sich bemüht, Den können wir erlösen). Itt az Égi Prologban az Úr szájából felhangzó törekvés, *küzdés (streben)* etikuma az, mely bár Faust esetében immanens, evilági célra irányult (mint pl. a gátépítés), amely a végső jelenetben mint transzcendens érték ítéltetik meg.⁵⁵

A Madách-kutatás - Szász Károlytól kezdve - inkább az egyes jelenetek sokszor valóban feltűnő hasonlóságában keresték a „Faust-hatást” *Az ember tragédiájában*, pedig ezek a mozzanatok más funkciót töltenek be Madáchnál, mint Goethénél.

Hogy az „ember drámáját” ábrázoló művek világirodalmi fejlődési vonalában Goethe *Faustja* mikben nyitott meg új lehetőségeket, azt az alábbiakban megkíséreljük összefoglalni.

Részben bibliai, de általában vallási jellegű keretben foglal össze nem vallási jellegű mozzanatokot, és ezeket a szerteágazó eseményeket a drámai műnemen belül tudja elhelyezni, megteremtve így egy új drámai műfajt: a drámai költeményt.

Az élet különféle lehetőségei közt küzdő emberhez a Gonosz Lélek társul szegődik, emberiesített alakban, vele állandóan párbeszédet folytat, minek következtében sokszor kénytelen kiesni sátáni mivoltából, s az emberrel folytatott dialógusa néha az író belső vitáját tükrözi. A Gonosz sok sikert ér el, de végül az ember győz.

A mű kezdődő mozzanata ugyan a Gonosz Lélek sikerét jelzi, de az ember „törekvésével”, „küzdésével” eléri a megváltását. Így a Küzdés mégha tisztán evilági célra irányul is, transzcendens értékévé válik. De ennek találkoznia kell az „örök-női”-ben megnyilvánuló Örök Szeretettel.⁵⁶

Madách felhasználta mindazt, amit Milontól és Goethétől tanult, de e hagyománnyá vált lehetőségeket önálló, eredeti módon érvényesítette *Az ember tragédiája* megköltésekor. Milontól megtanulta, hogy az édenkerti jelenetet költőileg át lehet alakítani és összekapcsolni a világ elkövetkező történetével, de úgy hogy Madáchnál a „világtörténet” került a központba, az „üdv-történeti” események pedig a mű keretévé váltak, együtt hordozván a mű eszmei mondanivalóját.

Madách Goethétől főleg azt tanulta meg, hogy miként lehet egy szerteágazó eseménysort a drámai műnem új műfajába, a drámai költeménybe belefoglalni. A hagyományos édenkerti csábítót, Lucifert mintegy „szaván fogta”, mikor az a tudást ígerte az emberpárnak, és végigkísértette vele a főhóst, Ádámot a történelem útján, és ezért az ördögöt mint Goethe Mefisztót, emberiesítette, oly nagy mértékben, hogy mint Ádám vitapartnere alkalmas legyen arra, hogy kettejük dialógusa a költő belső vívódásait tükrözze. Úgy azután a műben aránylag ritkán, de igaz, a döntő pillanatokban bújik ki Luciferből az ördög.⁵⁷

Mint Goethe, ő is előtérbe helyezte a *küzdés* és az örök-nőiben megnyilatkozó *szeretet* (Éva próféciajában: *testvériség*) mozzanatát, és mindkettőt egyszerre immanens és transzcendens értékévé tette. Minthogy a *Tragédia* végén az Úr (Istent az Úr szóval említeni lehet goethei, de bibliai, ótestamentumi hatás is) nem ad választ Ádám nagy kérdéseire, csak biztatást, Madáchnak e kettőhöz oda kellett tenni harmadik értéknek a *bízva bízást* is, bizalmat abban hogy az Úr által megjelölt úton tud majd *küzdeni*, az Éva próféciajában megjelölt Jézus által hirdetett *Testvériségért*, az Angyalok Kara által megfogalmazott és a Kegyelem által segített szabad akaratban. És e küzdése önmagában érték, magában hordozza jutalmát. Mint Miltonnál, Ádámnak is meg kell találnia a „Paradicsomot önmagában” (within).⁵⁸

Ádám az álomjelenetek elején voltaképpen Faraóként onnan indul el, ahová Faust a dráma végén elérkezik. Belátja az önző, a mások érdekét figyelmen kívül hagyó önmegvalósítás és önistenítés helytelen voltát és az „ön halhatatlanítás” képtelenségét (ti. a gúla építésében). Éva, a „rabszolganő” „szíverén keresztül” megszólaló belső „égi szózat” hatására cselekszik, és elindul az egész emberi nem szolgálatára. Hogy e változás az Úrtól eredő, ezt Lucifer is elismeri, mondván: „Ez ismét a szálaknak egyike, Mellyel gúnyul vett körül urad... E vékony szál erős... kisiklik ujjainkból, nem téphetem szét.” - Utána Ádám az emberiség ügyéért való küzdelmet - a XIX. század hisztorizmusának megfelelően - és mint ezt Madách Erdélyihez írt levelében is kifejtette - *a történelmi eszmék* szolgálatában reméli folytatni.⁵⁹ Igaz, hogy a „tömeg” és a saját lelkében meglévő „gyenge” (melyet az idézett levél szerint az isteni gondviselés hivatott „pótolni”) miatt minden szín kiábrándulással végződik, de az eszmék „nagyok és szentek” maradnak. A kiábrándulásokat emberileg érthető önző befeléfordulások kísérik nála: Rómában az élvezethajhászás, Prágában az öncélú tudóskodásban megtalálni remélt „pihenés”, de éppen ezek teszik *egyénivé* az egyébként inkább az egyetemes vonások által meghatározott jellemet. A színek kiábrándító végeit - mint Arany János megállapította - az *is* okozza, hogy a rendező: Lucifer. Ő azután - a kor pozitivista, természettudományos elképzeléseinek pesszimiztikus változatát érvényesítve - a Föld végpusztulásának képét és az embernek a természeti hatások miatti elaljasodását tárva fel - egy nem történelmi, hanem *kozmosz* időnek a műbe való bevitelével -, Ádámot az öngyilkosság szirtfokára sodorja (ez a mozzanat, mint láttuk, Miltonnál és Grotiusnál is megjelent), de Éva anyasága rádöbbeníti, hogy az önpusztítás hiábavaló lenne, és ekkor az Úrhoz fordul (mást is tehetne),⁶¹ aki kegyelmébe veszi újra, és

biztatásával lényegében igazolja küzdelmének etikai igazságát. Éva második döntő fontosságú szava: prófécia az eljövendő Jézus által elhozandó testvériségről: ez Madáchnál a praeevangelium, melyet - jellemzően - nem az Úr, hanem a nő mond ki.⁶¹ Ez a testvériség - mint Miltonnál, egybefoglalja szintézisben a „szép egyenlőséget, testvériséget” és a „Kegyelemhez hitvesként társuló Szabadságot” (a miltoni megfogalmazásban): azaz az emberséget átölelő humanizmust.⁶² Az ezért folytatott küzdelmet az Úr jóváhagyja, és az Angyalok Kara az isteni világtervben való emberi részvételként értékeli.⁶³ Ádám kudarcaiban is ezt szolgálja, míg Faust Goethénél tévelygéseiben is az Úr „szolgája, híve” (mein Knecht) marad vagy inkább azzá lesz végül.⁶⁴

Madách a világirodalmi hagyományokból vett mozzanatokot egy eredeti és remekül koncentrált szerkezetű drámai költeménybe tudta összeolvasztani, mely eszmei mondani-valójával és művészi megformáltságával is sajátos értéket képvisel a világirodalomban, ha esztétikai értéke nem is olyan magas mint Milton eposzáé vagy Goethe drámájáé, de közvetlenül utánuk következik, mint Byron, Shelley, Ibsen és a lengyel romantikusok drámai költeményei, vagy mint Lamartine és Victor Hugo és Eminescu emberiség-eposzai.⁶⁵

Jegyzetek

1. KOVÁCS Kálmán: *Az ember tragédiájának keretszínei*, In: *Madách Imre ma*, Bp. Tankönyvkiadó 1986. - BARTA János: *Az ember tragédiájának értelmezéséhez*. In: BARTA János, *A pálya végén*. Bp. 1987. 278-313. - EISEMANN György: *Lélekértelmező mozzanatok Az ember tragédiájához*. It 1992. 1. sz. 1-26. - VARGA Pál: *Két világ közt választhatni (Világkép és többszólamúság Az ember tragédiájában)*. Megjelenés előtt (gépírat), az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában fog megjelenni.
2. BÉRCZY Károly emlékbeszéde Gyulai Pál Madách-kiadása elején. I. k. XXXI-XXXII. I. „Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló fereg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.”
3. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre: ...írtam egy költeményt...* Bp. Európa 1983. A mű geneziséről és fogadtatásáról, valamint Madách vallási nézeteiről és a műben szereplő eszmékről: HORVÁTH Károly: *Az ember tragédiája és a korabeli kritika*. ItK 1987-88. 5-6. sz. 530-557. A továbbiakban csak így utalunk rá: HORVÁTH, ItK 1987-1988.
4. MADÁCH Imre *Válogatott művei*. Bp. Szépirodalmi Kiadó 1989. 393-394. A továbbiakban e kiadás jele: MVM 1989.
5. *Szent Biblia* (Károli Gáspár fordítása), Visol, 1590 (facsimile kiadás). - Biblia. A Szent István Társulat Kiadása. Bp. 1982. Dr. Gál Ferenc jegyzeteivel az első, azaz a Teremtés könyvéhez. A Teremtés könyvét, Mózes első könyvét görög-latin címén, mint Genesiszt említjük majd, jele: Gen. Gál Ferenc hozzáírt magyarázó jegyzeteit pedig így: Kat. Biblia (ti. katolikus). - Biblia. Kiadja a Református Zsinat Sajtóosztálya. Bp. 1973. Szöveg, magyarázó jegyzetek nélkül. A továbbiakban: Prot. (protestáns) Biblia. - Dr. TÓTH Kálmán: *A régészet és a Biblia*. Kiadja a Kálvin Kiadó 1982. - Kézikönyv a Bibliához. 1992. Eredeti címe: *The Lion Handbook to the Bible*. (Jav. angol nyelvű kiadás 1983.) Angolszász teológiai professzorok írták, a magyar kiadást dr. Tarjányi Béla katolikus teol. professzor lektorálta. - J. M. EVANS: *Paradise Lost and the Genesis Tradition*. Oxford, Clarendon, 1968. Mivel összefoglaló jellegű, gyakran idézzük majd. Jele: EVANS.

6. Gen. 2. 4/2-25. 3. 1-24. Kat és Prot. Bibliában nincs lényeges fordítási eltérés.
7. SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára*. Magyar Könyvszemle 1915. 24.
8. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 483-484. A két mű kapcsolatára már Szász Károly és Greguss Ágost is utalt.
9. LUKÁCSY Sándor: *Álmok a történelemtől*. Kortárs 1983. 1763-1768.
10. SZÖLLÖSY István: *Gondolatok Madách Tragédiájáról*. Confessio 1983. 3. sz. 70-78.
11. HORVÁTH Károly: *Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez*. ItK 1984. 52-57. A cikk megvitatása: uo. 128-130.
12. PAIS Dezső: *Madách és Lamartine*. EPhK 1919. - *Poésies inédites de Lamartine. Publiées par Mme Valentine de Lamartine*. Paris, 1873. Les Visions. 143-197. - Léon CELLIER: *L'épopée romantique*. Paris, 1954.
13. EVANS 55. - KOZÁRI Gyula: *A Madách-kérdés*. Pécs, 1925. 40-41.
14. EVANS 55-58.
15. EVANS 80.
16. Arany János a Tragédia 4009. sorának kéziratához („Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott.”) halovány ceruzával csak ezt a megjegyzést fűzte: „Sejtem, de homályos”, de meghagyta, és így is jelent meg a Tragédia 1861-es első kiadásában.
17. Northrop FRYE: *Le Grand Code. La Bible et la Littérature*. Paris 1984. 166-167. Francia fordítása az eredeti angol nyelvű műnek. Eredeti címe: *The Great Code. The Bible and Literature*.
18. SZABÓ Árpád: *Egy cerami mythos és a bibliai bűnbeesés*. Ethnographia-Népelet. 1941. A kérdést részletesen tárgyalja LENGYEL Dénes: *Az ember tragédiája mint szerelmi dráma*. In: *Madách-tanulmányok*. Bp. 1978. 57-63.
19. *Kézikönyv a Bibliához*. 1992. 190. Atrahaszisz. Babiloni eposz keletkezése: kb. 1600 Kr. e., a Gilgames-eposz későbbi.
20. *Aiszkülosz drámái*. Helikon 1971. Oreszteia. Eumeniszek. Devecseri Gábor fordítása. 329. l. „Apollón mondja: akit szülöttnek hívnak, annak anyja nem szülője, csak dajkálja ő az új magot: az adja, ki nemzi... ő [ti. az anya] a sarjat őrzi...”
21. Carmen de Deo. „Ast ubi purpureum surgentem ex aequore cernunt Luciferum vibrare jubar...” Id.: Evans 130. Hogy Lucifer, mint ördög egy nyelvi tévedés következménye, ezt már Pollák Miksa kimutatta: *Madách Imre és a Biblia*. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1936. 140. l. A régi Károli Gáspár-féle fordításokban is Ézsaiás prófétának a babiloni királyt csúfoló soraiban Lucifer van, később helyesbítve hajnalcsillagra, hajnalnak fiára.
22. BYRON: *Cain, a Mystery*. Preface. „The reader will recollect that the book of Genesis does not state that Eve was tempted by a demon, but by »the Serpent«, and that only because he was »the most subtil of all the beasts of the field.«” (Az olvasó emlékezzék vissza, hogy a Teremtés könyve nem állítja azt, hogy Évát kísértette egy démon, hanem csak „a Kígyó”, és az is csak azért, mert „az volt a legravaszabb a mező valamennyi állata közül.”
23. *Paradise Lost*. V. 657-659. Sátán nem így virraszt - ekképp nevezzük, mert régi neve nem csöndül az égben. - But not so waked Satan - so call him now; his former name is heard no more in Heaven.

24. Az ókor-végi vagy középkor eleji latin eposzokról szóló fejezetet Evans könyve alapján írtam. IV. fejezet: *The Neoclassical Tradition*. 107-142.
25. Petit de Julleville: *Mystgres*. I. 297-299. Evans is részletesen tárgyalja: 199-202.
26. Az Éva és Ádám közti híres párbeszéd a következő:
<i>Adam</i>	J'en dult.	Félek tőle
<i>Eva</i>	Lai le!	Hát hagyd!
<i>Adam</i>	Ne ferai pas.	Nem teszem.
<i>Eva</i>	Dal demorer fais
tu que las.	Ha halasztod, úgy teszel
mint ki gyáva.
<i>Adam</i>	E jo prendrai.	És majd veszek.
27. EVANS 202-206.
28. EVANS 185-190. Wilham of Shoreham költeményének címe: *On the Trinity, Creation, the Existence of Evil, Devils, and Adam and Eve*. (A Szentháromságról, Teremtés, a Rossz létezése, Ördögök és Ádám és Éva.)
29. *Le Mystgre de la Passion d'Arnoul Gréban*. Édition critique par Omer Jodogne. Bruxelles 1965. (Az 1458. évi kézirat alapján.)
30. Verdun L. Saulnier: Maurice Sceve (cca 1500 - 1560) I-II. Slat-kin, Paris, Gengve 1981. I. és II. rész egybekötve. 578. és 326. p. A „Microcosme” kritikai kiadása: Maurice Sceve: *Microcosme*. Texte établi et commenté par Enzo Giudici. Cassino, Editrice Garagliano. Paris, Librairie Philosophique Vrin. 1976. 454. p.
31. *The Works of Guillaume de Salluste Sieur Du Bartas*. A Critical Edition with Introduction, Commentary and Variants. In Three Volume By Urban Tigner Holmes, Jr., John Coriden Lyons, Robert White Linker, with the assistance of others. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 1935. Slatkins Reprints, Gengve 1977. Ez utóbbi kiadásban az I. és II. kötet egybekötve tartalmazza a bő bevezetést: Du Bartas életrajzát és költészetének elemzését és méltatását, La Judit, Le triomphe de la Foi és L'Uranie c. költeményeit, valamint egyik főművét: *La création du Monde ou Premiere Sepmaine*. A második kötet La second Sepmaine ou Enfance du Monde-ot és kisebb verseket. Du Bartasról: Georges PELLISIER: *La vie et les Oeuvres de Du Bartas*. Paris 1889. - Leonce COUTURE: *Les Pogmes de Du Bartas et L'orthodoxie*. Revue de Gascogne 1870. T. XI. 451-457. és 485-492. - G. ASHTON: *Du Bartas en Angletterre*. Paris 1908. - C. C. TAYLER: *The Impact of Du Bartas on Milton*. Chapel Hill 1938.
32. EVANS 141-142.
33. Szenczi Miklós utószava John Milton Válogatott Műveihez. Bp. 1978. 477-478. „A viszonylag egyszerű mesét Milton a csatlakozó epizódok révén a világtörténelem enciklopédiájává fejleszti.” Uo. 481.
34. Grotius Adamus Exul c. drámáját Evans részletes elemzése alapján írtam. EVANS 207-212.
35. EVANS 213-216. - G. K. HUNTER: *Paradise Lost*. London 1980. 77-85.
36. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. 483-484. - SZÜCSI József i. m. (6. l.) szerint a költő nagyapja megszerezte Young, Milton és Pope összes műveit német fordításban.
37. LUKÁCSY Sándor: I. m. Kortárs, 1983. 1763-1768.

38. SZÖLLŐSI István: I. m. Confessio, 1983. 3. sz. 70-78.
39. Horváth Károly „Ádám alakjának világirodalmi előzményeihez” című előadásának vitája. ItK 1984. 1. sz. 128-129. - Ebben Szörényi László kiegészítése.
40. Helen GARDNER: *A Reading of Paradise Lost*. Oxford, Clarendon 1965. G. K. HUNTER, *Paradise Lost*. London 1980.
41. SZENCZI Miklós I. utószóban 461., Evans 216.
42. Az anglicisták többsége az emberpárt tekinti az Elveszett Paradicsom főalakjának. Frank L. HUNLEY: *Before and after the Fall.: Some Miltonic Patterns Of Systasis*. In: *Approaches to Paradise Lost*. London 1968. 6. p. „Adam and Eve of course, are the hero of Paradise Lost.” - Helen GARDNER I. m. 76. „The central subject of Paradise Lost as the title makes clear, is the loss of Eden, or, Adam Unparadised.” - G. K. HUNTER I. m. The Heart of the Poem. I. The Garden. II. Adam and Eve. 178-200.
43. Helen GARDNER, I. m. 84-87.
44. EVANS 84.
45. L. a 22. jegyzetet. Az ott közölt szöveg után ez olvasható a Kain előszavában: „Whatever interpretation the Rabbins and Fathers have put upon this, I take the words as I find them.” (Bármilyen értelmezést is tehettek hozzá a rabbik és az Egyházatyák, én úgy veszem, ahogy azokat találom [ti. a Bibliában].)
46. Arany János halvány írónnal írta ezt be Madách kéziratába. (A faksimile kiadás nem mutatja.)
47. G. K. HUNTER, I. m. 151.
48. Helen GARDNER, I. m. 95-96. és 97-98.
49. SZENCZI Miklós, I. m. 463.
50. „A Nimród név téves származtatása a héber »márad-lázadni« töből, e név valószínűleg asszír eredetű. Jellemző, hogy a republikánus Milton a zsarnoki egyeduralmat tekinti a békés isteni rend, az egyenlőség és testvériség elleni lázadásnak.” Szenci Miklós jegyzete. I. m. 537.
51. A tanulmányon végigvonuló „üdv történet” és „világtörténet” szempontot Northrop Frye „Le grand Code” c. műve alapján alkalmaztam, aki ezt a két fogalmat németül jelöli meg „Heilsgeschichte” és „Weltgeschichte”. I. m. 95.
52. SZÁSZ Károly: *Az ember tragédiája*. Győr 1889. - MORVAY Győző, *Magyarázó tanulmány Az ember tragédiájához*. Nagybánya 1897. - VOINOVICH Géza, *Madách és Az ember tragédiája*. Bp. 1922. - PRÖHLE Vilma: *Az ember tragédiája és a Faust*. Bp. 1929. - SÖTÉR István, *A szembesített Madách*. In: *Félkör*. Bp. 1979. 268-275.
53. „A fausti ember.” SZERB Antal: *A világirodalom története*. Bp. 1947. I. k. Szerb az előszóban (VII. l.) hivatkozik Oswald Spengler akkoriban híres művére a *Nyugat alkonyára* (Untergang des Abendlandes), melynek szerzője a reneszánsz utáni modern ember típusát a „fausti ember”-ben látja. Szerbnél II. k. 185. lapon is.
54. A Faustról: KORFF: *Geist der Goethezeit*. II. 1940. 343-423. - Wilhelm BÖHM: *Goethes Faust in neuer Deutung*. Köln 1949. - Robert PETSCH: *Faustsage und Faustdichtung*. Dortmund 1966. - Albert FUCHS: *Le Faust de Goethe*. Paris 1973. - Neues Handbuch der Literaturgeschichte. 14. k. 452-469. - Charles DÉDÉYAN: *Le Thème de Faust dans la littérature européenne*. Paris 1961. (Az ember tragédiájáról is.) Madách Lucifere - a maga

bonyolultságában - inkább Goethe Mephistójának utóda, mint Milton Sátánjának. (Némileg Byron Luciferének.) A Földszellem valószínűleg a Faustból került be a Tragédiába. Goethe Nostradamustól vette (Michel de Notre-Dame), ez utóbbinál vannak az égitesteknek „szellemei”. (A goethei Földszellemről I. H. KALTHOFF, *Die religiösen Problemen in Goethes Faust*. Berlin 1901. VII. Der Geist der Erde.) A Tragédiában Sötér szerint a Földszellem a „természeti szféra” megtestesítője, Barta szerint „az életnek vitalisztikus-organikus felfogását jelképezi.” BARTA, I. m. 300.

55. Sötér kiemeli a fausti „streben” és a madáchi „küzdés” párhuzamosságát. *Félkör* 270. Ilyen fordításban: „Ki holtig küzdve fáradoz, az megváltást remélhet.” L. Wilhelm BÖHM, I. m. 297. Ez a sor alapja annak, hogy Faust lelke halála után a Mennybe vitetik.

56. Goethe említette ezt Eckermannnak 1831. június 6-án: az idézett „Wer immer strebend sich bemüht, Den können wir erlösen” értelmezésére: „In dieser versen ist der Schlüssel zu Fausts Rettung enthalten: in Faust selber eine immer höhere und reinere Tätigkeit bis ans Ende, und von oben die ihm zu Hilfe kommende ewige Liebe.” Idézve In: Wilhelm Böhm, I. m. 294. (Ezek a versek tartalmazzák Faust megmentésének kulcsát: magában Faustban egy mindig magasabb és tisztább tevékenység a végéig: és a felülről segítségére jövő örök Szeretet.) 1827. május 6-án Goethe még kétségbe vonta, hogy lenne a Faustban alapeszme „csak gazdag, sokszínű életanyag.” ECKERMANN: *Beszélgetések Goethével*. Bp. 1958. 137.

57. Lucifer alakja annyira antropomorfizált, hogy sokszor - főleg az álomjelenetekben - ő mondja ki a költő véleményét, vagy egyik véleményét. „Félreszólásai” viszont sátáni mivoltára utalnak. II. 208. „Megesküdtem vesztökre, veszniök kell.” III. 369-370. „Dicső eszmény, mit e nő szíve hord, Megörökíteni a bűnös nyomort.” III. 507-508. „Keserves lesz még egyszer e tudásod S tudatlanságért fogsz epedni vissza.” XIII. szín 3679. „Győzött hát a vén hazugság” stb.

58. Az ember tragédiájában a „halál” problémája megoldatlan marad. Pedig már az űrjelenetben így vetődik fel: „A cél, megszűnt a dicső csatának, A cél halál, az élet küzdelem” (3700-3701). Előzőleg a Föld-szellem így szól a halálról: „Szentelt pecsét az, feltartá az Úr magának. A tudás almája sem törhette azt fel” (3676-3678). A XV. színben Ádám kérdésére: „E szűkhatárú lét-e mindenem...” az Úr nem ad választ. Madách lírájában is felmerül a halál problémája, mint megoldatlan kérdés. „Lelkünk e földről messze vándorol, Új ismeretlen hon határhoz, Hol egy megfoghatatlan Istenség Reánk, ki tudja, milyen végzést hoz.” (Ó- és újkor.) „De az ígért reményvilág felett, Ki tudja, mit rejt ismét a kereszt.” (Életünk korai.) Ezzel szemben: „majd ha egykor unokánk is meghal... Él még a lélek, mely bennünk éle; Névből változott csak, lényben egy.” (Az aggastyán.) Ádám tehát, Faust-tól eltérőleg csak az etikai síkon „üdvözülni”. De a befejezésnél biztos, hogy nem kárhozik el. Az ember tragédiája katarzisa más, mint a tragédiáké általában. De Madách odaírhatta a mű címe alá: tragédia, mert a halál kérdés marad. És a luciferi álom valósága is bizonytalan, mégsem ilyen keserű lesz az emberiség elkövetkező sorsa? A Tragédia e főkérdései nyitottak maradnak. E szempontból igaza van Szegedy-Maszák Mihálynak: *Létértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In: *Madách-tanulmányok*. 164.

59. HORVÁTH Károly, ItK 1987-1988. 5-6. 540-550. - HORVÁTH Károly: *Történelmi eszmék Az ember tragédiájában*. Madách Kör Tár. I. A Metropolis árnyékában. Vác 1992. 17-25. Különlenyomat is.

60. Hangozthatatná, mint Vörösmartynál „a lázadt ember vad keserveit”, stoikus nyugalommal fogadhatná az elkerülhetetlent. Amit Bodor Aladár ír (*Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Különlenyomat a pápai ref. főisk. értesítőjéből. 1904-1905.), hogy

magával rántsa Évát, gyermekével a mélységbe, egyrészt jellemével nem fér össze, másrészt az édeni történet miatt is lehetetlen, mely szerint Ádám és Éva az emberiség ősei.

61. Éva Beatrice-i szerepe kétszer is megtalálható: a londoni színt követő sírjelenet végén és a „bünt és nyomort” eltörlő testvériséget hozó Jézusról szóló proféciájában.

62. „fair equakity, fraternal state” (XII. 26.) „Spirit of Grace... his consort Liberty” (XII. 525-526.), mindezt Mihály arkangyal mondja ki. Ilyenkép az Elveszett Paradicsomban már el van rejtve a francia forradalom hármasszója. Madáchnál a forradalmi jelenet az álomszínek középpontjába van állítva. S utána a Kepler-jelenetben Ádám az eszméket „a vér és sár” ellenére sem tagadja meg: „S fejlődni látom szent eszméimet, tisztulva mindig, méltóságosan, Míg, lassan bár, betöltik a világot.” (2414-2416.) A „testvériség” Éva vallomásában a kereszténységgel kapcsolódik, mint utolsó eszme a műben. Milton és Madách így összekapcsolja a forradalmi eszmék humanizmusát a kereszténység egyetemes szeretet tanával. Ez jelentkezik Madách *A megváltó* c. versében is.

63. Angyalok Kara: Ámde útag felségében Ne vakítson el a képzet, Hogy amit téssz, azt az Isten Dicsőségére *te* végzed. (4106-4109.) A *te* kiemelése Madáchtól származik a kéziratban is.

64. Prolog im Himmel. *Der Herr*: Kennst du den Faust? *Mephistopheles*: Den doktor? *Der Herr*: Meinen Knecht. Ádám a végén az Úrhoz fordul, és ezért az Úr „kegyébe fogadja”. Faust élete végén is megmarad hitbeli közönyében, üdvözülése a menny különleges kegyelme. (W. Boehm: I. m.) Ezt a különbséget részletesen tárgyalja: PRÖHLE Vilma, *Az ember tragédiája és a Faust* c. már jelzett értekezésében. A Fausttal kapcsolatos vallási problémákról: H. KALTHOFF, *Die religiösen Probleme in Goethes Faust*. Berlin 1901.

65. HORVÁTH Károly: *Les deux types du pome d’humanité au 19e siècle*. In: *Nouvelles tendances en littérature comparée*. Szeged 1991. 63-74. Magyarul a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben. A Román Akadémia Kiadása. 1991. 1-2. sz. 3-12.

Bene Kálmán

A forradalom ábrázolása Madách Imre és Georg Büchner drámájában

A Madách-szakirodalomban Büchner neve gyakran előfordul: közhírt, hogy a *Tragédia* világnézeti alapjainak egyik forrása a Madách könyvtárban is megtalálható mű, Ludwig Büchner: *Kraft und Stoff* című könyve.¹ A zseniális Büchner testvérek tragikusan fiatalon elhunyt, legtehetségesebb tagjáról, Geogról valószínűleg nem tudott Madách, így drámáinak hatásával sem számolhatunk *Az ember tragédiája* vizsgálatában. Ám az egymástól független életművek ellenére jó néhány érintkezési pont található Büchner és Madách világában. Büchner első drámája, a *Danton halála* (1835) és *Az ember tragédiája* (1860) párizsi színe egyaránt a francia forradalom jakobinus diktatúrájának döntő napjait jeleníti meg. Érdemes megvizsgálni, hogyan dolgozza fel az azonos témát a két író, mit tart fontosnak a francia eseményekből, milyenek látja és láttatja azt sok évtizeddel később, hazája forradalmi tapasztalatainak tükrében.

A Tragédia egyik legfontosabb színe a párizsi, központi helyet foglal el a kompozícióban („álom az álomban”), s együtt jelenik meg benne a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje. De tíz évvel a magyar forradalom és szabadságharc bukása után Madách a francia forradalom felidézésével saját hazája elbukott harcáról tesz vallomást. Büchner is egy elbukott forradalmi mozgalom után, letartóztatását várva írja 1835 elején a Danton halálát. 1794 Párizsában tehát az 1834-35-ös évek hesseni mozgalma, illetve 1848/49 forradalma és szabadságharca is megjelenik, s a két író a saját forradalomhoz való viszonyát is szeretné tisztázni a „klasszikus forradalom” eszményeinek felmutatásával. Mindketten Robespierre-rel szemben Dantont választják hősöknek, halálát a forradalom bukásának tekintve. Mind Büchner, mind Madách (különböző mértékben ugyan), ám szabadon dolgozza fel a történelmi eseményeket.

Érdekes a két azonos témájú mű, a Danton halála és a Tragédia párizsi színe világnézeti hátterére figyelni: mit tartanak íróink a történelmi személyiségek és a tömegek történelemformáló szerepéről, mi a felfogásuk a hit és determinizmus kérdésében stb. A markáns eltérések mellett közös vonások is találhatóak a női szereplők és a szerelem bemutatásában is.

Az eltérések, különbségek alaposan megnehezítik, szinte lehetetlenné teszik a két dráma összevetését - inkább a művek párhuzamos vizsgálatáról, mintsem összehasonlításáról lehet szó. Hogyan jelenik meg *más* társadalmi közegben, *más* történelmi helyzetben, *más* nemzetnél az azonos téma és a két drámaíró életének, nézeteinek kötődése hazája forradalmi eseményeihez? A legfontosabb különbség a műfajban és a felépítésben van. Míg Büchner műve szabályos történelmi drámának is felfogható, addig Madáché romantikus drámai költemény. Büchner drámájának *teljes terjedelmében* a párizsi forradalomról ír, Madách Tragédiájának *csak egy*, noha legfontosabb, szerkezetileg is *kiemelt színe* a párizsi. A Büchner-dráma *számos történelmi személyiséget* vonultat fel. Rövid, epikus jeleneteiben *a forradalom egy hetét* mutatja be a hébertisták kivégzésétől Danton és követői haláláig. Madách párizsi jelenete *néhány órába* sűríti látomását a francia forradalomról, *Ádám-Dantonon* kívül itt csak két történelmi nevet ismerünk meg: *Robespierre-t* és *Saint Just-öt*.

Az első kérdés: miért Dantont választotta a forradalom megtestesítőjének, műve főszereplőjének a két író? Danton a jakobinusok vezéregyénisége, de Marat, Desmoulins vagy Saint Just legalább ilyen jelentős, Robespierre pedig kétségtelenül föléjük helyezhető. Danton, a

szeptemberi mézárások hallgatóságos jóváhagyója, a Forradalmi Törvényszék egyik létrehozója a terror erősödése idején (a drámák ebben az időszakban játszódnak) már a mérsékeltekhez tartozik. A zseniális szónok, a terrort megállítani akaró politikus Madách nézeteihez áll közelebb. Ez a Danton egy idegen hatalmakkal háborúban álló köztársaság védelmére buzdít, Madách hangsúlyozza is ezt a párizsi színben. E mozzanat még inkább felhívja figyelmünket az 1794 és 1848/49 között vonható párhuzamra. Madách választásában döntő szerepe van a párizsi szín egyik, noha talán legfontosabb forrásművének, Cormenin-Timon: *Livre des Orateurs* című könyvének. Cormenin művében a jakobinus szónokok közül elsősorban Dantont mutatja be, ő is egyértelműen Dantont tartja a forradalom reprezentatív vezetőjének.²

Büchner radikálisabb forradalmár, mint Madách. Az esténként „kötélhez és lámpavashoz” imádkozó³ egyetemista, francia jakobinus mintára szervezi meg 1834-ben Giessenben az Emberi Jogok Társaságát, ő írja a kor legforradalmibb illegális röpiratát. A „Hesseni Hírmondó” terjesztőire - árulás folytán - lecsap a rendőrség, szerzőjét is börtön fenyegeti. Talán ez a légkör is közrejátszik abban, hogy a rezignált Dantonnal rokonszenvezik inkább, mint a „megvesztegethetetlen” Robespierre-rel. De nem vitatja el Robespierre politikai igazát, eszméit. Büchner nem azonosul egyik táborral sem, nála a dráma dialektikus műfaj, nála helye van az ellentétes erők harcának, a szembenállók csak együtt érvényesíthetik a teljes politikai igazságot.⁴ (Valahogy úgy tartozik itt össze Danton és Robespierre, mint a Tragédiában Ádám és Lucifer - ott sem lehet állítani, hogy Madách egyértelműen csak az egyik nézeteit fogadná el. Bár Ádám hitével, küzdés-eszméjével erősebben rokonszenvezik.)

A két író indító élménye más. A csírájában elfojtott hesseni mozgalom nem egyenlő fajsúlyú a Habsburg- és cári csapatok ellen élet-halál harcot vívó magyar szabadságharccal. A meg sem született, már a szervezkedés alatt elárult és felszámolt mozgalom „agya”, a radikális Georg Büchner a francia forradalom bukásának megidézésével próbálja megtalálni a sikertelenség okait. Ezért elemzi Büchner Madáchnál sokkal alaposabban a forradalom bukásának okait, a belső pártharcokat, sokszínűen megjelenítve a vezetők hatalmi harcát, eszmei tájékozódását és útkeresését, vitáit ugyanúgy, mint a tömegek szociális elégedetlenségét, nyers indulatait. Tehát mindkét költőnél nyomot hagy a drámán mind életének, sorsának megrendítő kudarca, mind hazájának történelme: Hessen „majdnem”-forradalma és Magyarországnak a 48-as európai forradalmak sorából kiemelkedő forradalma és szabadságharca.

Büchner drámája a történeti szakirodalom széleskörű ismeretéről és felhasználásáról tanúskodik, az írónak Thiers és Mignet alapvető munkái mellett egy német történelmi folyóirat-almanach⁵ volt a legfontosabb forrása. A műben igen sok a szó szerinti idézet ezekből a forrásokból. Ilyen idézetek hangzanak el Camille Desmoulins lapjából, a Vieux Cordelier heves hangú vádiratából, amely a Közjóléti Bizottság politikáját támadta („Robespierre, ez a véres Messiás a két lator, Couthon és Collot közt a maga Kálvária-hegyén áldozatot mutat be, de őt nem áldozzák fel”), de szó szerint szerepel Danton több híres, szállóigévé vált mondata is (pl. „Azt hiszed, hogy a hazámat magammal vihetem a cipóm talpán?”, vagy „Mégsem akadályozhatod meg, hogy fejeink itt a kosár mélyén össze ne csókolózzanak.”⁶). A kutatók a szöveg egyhatodára becsülik az idézetek mennyiségét, de ha leszámítjuk a fiktív szereplők dialógusait és a tömegjeleneteket, akkor ez az arány még sokkal nagyobb.

A Danton halála nagy forradalmi tabló: a színlap 27 szereplőjéből 23 hiteles történelmi figura. A négy felvonás 32 színváltozásában összesen 65 egyéni szereplő és hét különböző „tömeg” szólal meg. (A tragédia, a műfaji különbség ellenére, ebben nagyon hasonló, hisz nagy tömegeket vonultat fel szintén. Itt a tizenöt színben 88 szereplő - a három főhős átváltozásaival együtt 109 - és tíz különféle csoport, mint pl. az égi kar, eretnekek stb. kap szerepet.)

Az ember tragédiája nem történelmi dráma - a látomás, az „álom a történelemről” mindig kissé elvont, stilizált. Madách eszméket illusztrál, így az egyes jelenetekben nem riad vissza az anakronizmustól sem. Legjobb példa erre Konstantinápoly, ahol több, mint ezer évet sűrít össze az ariánus eretnekek korától a humanizmus időszakának búcsúcédulás barátjáig. De a párizsi jelenet néhány órája is szinte a forradalom több évéből épül fel, az itt lejátszódó események épp csak jelzik Danton életútját. A börtönökbe induló, „igazságtévő” tömeg akcióját jóváhagyó, vagy a márkinő-Éva leszúrását tehetetlenül tűrő Danton mintha az 1792-es szeptemberi mézárásokat hallgatólagosan támogató igazságügyminisztert idézné, a gyújtó hatású toborzó szónok (gondoljunk Kossuthra is!) a köztársasági seregeket lelkesítő jakobinus vezetőt. Cormenin-Timon szerint a kiváló népszónok 600 ezer embert mozgósított.⁸

A szín elején a néptömegekhez intézett Danton-beszéd több részlete is Cormenintől származik. Ilyen pl. az a hatásos költői kép, amellyel a „vérengző” forradalmat igazolja a szónok („Ha forr az érc, a rossz salak kihull, / De a nemesb rész tisztán megmarad”), vagy a szuronnal is mindent elérő, csak fegyvert követelő katonák dicsőítése.⁹ Cormenin lehet a forrása Danton híres Robespierre-elleni fenyegetésének is. A jóslat útban a nyaktiló felé, Robespierre háza előtt hangozott el. Mivel Madách egyetlen helyszínen, egy jelenetben ábrázolja a forradalmat, nála Danton a vérpadon, utolsó szavai között mondja el azt.¹⁰

A békülékeny, a márkinak a köztársasághoz való csatlakozást ajánló, az arisztokrata nőt szerelmével ostromló Danton az utolsó hetek mérsékelt politikusára emlékeztet. Nem felel meg ugyanakkor a történelmi tényeknek, hogy Danton népi támogatással készülődött volna a leszámolásra Konventbeli ellenfeleivel - bukásának egyik oka éppen határozatlansága, passzivitása az utolsó napokban. Csak az a mozzanat hiteles, hogy a védekezés jogától is megfosztották Dantont, megvonva tőle a szót. (Ez a tény Büchner drámájában is szerepel.) Danton türelmes volt a vallással szemben, a dekrisztianizációt és a vele szembeállított Észkultuszt semmiképpen sem ő, hanem inkább Chaumette és Hébert kezdeményezte. Madách sűrítő, tömörítő forradalmi színében viszont a Danton-beszédben hangzik el:

„Felkeltek a papok, s villámukat
Kicsavarók kezökből, visszatéve
Trónjára az észt, e rég üldözöttet.”

Czóbel Ernő szerint, aki Madách és Cormenin-Timon kapcsolatáról írt cikket, Madách történelmi olvasmányait arra használta fel, hogy az azokból vett mondatok, fordulatok, a „történelmi tartalom stilizálásában legyenek segítségére”. Gyenge képzelőerővel és nyelvi kifejezőkészséggel vádolja, akinek szüksége volt rá, hogy mások ötleteit felhasználja, beépítse drámája szövegébe.¹¹ Czóbel Ernő cikke megpróbálja Madách „kölcsonzései” összegyűjteni. Listája korántsem teljes. A Cormenin-könyv hatását még a Czóbel által felsoroltakon kívül is ki lehet mutatni jó néhány helyen, ez jelen írásból is kiderül.

Véleményem szerint Madách a történelmi színek írásakor nem lapozgatta forrásait, hanem emlékezetből alkotott. Ez néha megcsalta, így állíthatta pl. a girondista Guadet-t Robespierre hívei közé, és csak később, Szontagh Pál javaslatára húzta ki nevét a kéziratból és írta helyébe Saint Just-öt. Cormenin-nál Guadet vádjaira Danton a girondiak bukása idején felel úgy, ahogy Madáchnál Saint Just vádjaira. De Cormenin nyomán először még Madách is Guadet-t ír: „Vádolni mersz, <Guadet> Saint-Just, nem ismered / Minő erős vagyok?”¹²

Nemcsak a Saint Just - Guadet névcseré bizonyítja, hogy Madách nem közvetlenül a történelmi munkákból dolgozott. Van még néhány, ehhez hasonló kis „pontatlansága”. A kivégzések színhelye nála nem a Forradalom tere, hanem a Grgeve-piac, a Községtanács székhelye. Így kerül a Tragédiába egy olyan eset, amelyet Cormenin Marat perének kapcsán ír le. Marat egy

alkalommal pisztolyt emelve homlokához így kiáltott: „Még egy szó és szétloccsantom az agyvelőmet.”¹³ Az öngyilkossággal való fenyegetőzés a színen elején Danton és a tiszt párbeszédét zárja le, csakhogy itt meg is valósítja ezt a fiatalember.

A márki öntudatosan visszautasítja a Danton felkínálta kegyelmet, szavai CORMENINÉL Vergniaud Robespierre-nek adott büszke válaszára emlékeztetnek.¹⁴ Ilyen CORMENINTŐL átvett gondolatot fedezhetünk fel a márkinő szenvedélyes, elutasító szavaiban is: „Az áldozatra szentelt állatot / Sem gúnyolák útjában a papok.” - csak A SZÓNOKOK könyvében ezt a girondista Lanjuinais mondja.¹⁵

Természetesen Büchner is sokszor szabadon, önkényesen bánik a történelemmel. Így pl. Camille Desmoulins alakját szinte egy érzékeny lelkű költővé formálja, gyenge, lágyszívű, gyermeki vonásokat rajzol jellemébe, börtönbeli kétségbeesését mélyen átéli. Talán mondható az is, hogy azonosul a figurával. (Csak sajnálható, hogy Madách olyan nagy mértékben tömörít, hogy Danton legfontosabb társát, Desmoulinst-t is kihagyja a forradalmi jelenetből.) Büchner megváltoztatja Thomas Payne alakját is (valójában Paine, Büchner művében viszont következetesen y-nal: Payne), akinek deista antiklerikalizmusánál sokkalta radikálisabb, ateista nézeteket tulajdonít. Míg Desmoulins-nak a dráma megírása idején átélte félelmeit, elkésredését, addig Payne-nek filozófiai gondolatait kölcsönzi. Ugyanígy nem hiteles történelmileg Saint Just vérgőzös beszéde a második felvonás végéről - ezek a gondolatok is inkább az író determinisztikus nézeteit visszhangozzák.¹⁶

Nem felel meg a történelmi valóságnak Danton feleségének sorsa sem: nem követte férjét a halálba, hanem újból férjhez ment és Büchnert is túlélte. Júlia öngyilkosságát valószínűleg egy másik kivégzett, Hébert özvegyének halála „ihlette” - nyolc nappal az engedékenyek kivégzése után, 1794. április 13-án együtt fejezik le Desmoulins és Hébert özvegyét. A vád: összeesküvés Danton és társai kiszabadítására.¹⁷

A mennyiségi aránytalanságok miatt nehéz Büchner és Madách párizsi szereplőit összevetni. A címszereplő és a tömegek, illetve Danton és a nők kapcsolatait tekintve találunk azonban néhány párhuzamos részt. Madách párizsi népe lelkesen indul a honvédő harcba, a sans-culotte-ot nem lehet egy gyűrűvel megvesztegetni, de ugyanez a sans-culotte habozás nélkül leszúrja a márkinőt, a forradalmárlány egy megölt ellenség véres fejével jelenik meg a színen, a néptömeg a honvédő harchoz hasonló elszántsággal indul a börtönökbe a véres, pogromizáló le számolásra.

Büchner darabjában is van néhány jelenet, ahol a nép cselekvő részese az eseményeknek, tetteik azonban sohasem jelennek meg olyan patetikus, hősies pózokban, mint pl. a tiszt öngyilkossága, vagy a sans-culotte megvesztegethetetlensége Madách művében. Az egyik legjellegzetesebb „cselekvő” népi szereplő Büchnernél Simon, a sűgő. A részeges, a lánya prostituálttá válásán a felháborodást csak tettető Simon szájából paródiaként hangzik a római köztársasági retorika, mintha a forradalom vezetőinek szónokiasságát hallanánk, ironikus idézőjelben. A Danton halálában tehát a „hősi” nép csak görbe tükörben jelenik meg, s a jelenetek többségében még csak illúzióink sem lehetnek ezt a „hősiességet” illetően. Nem a forradalom motorja ez a nép, hanem áldozata inkább. A párizsi polgárok csak azért akarnak lámpavasra húzni egy fiatalembert, mert zsebkezdője van, s azért kiáltanak halált Dantonra, mert „selyemben, bársonyban jár”. (A motívum fellelhető a Tragédiában is, gondoljunk csak az athéni nép ítélkezésére!) De a Büchner-dráma tömegeit nem is a „vérrel és sárral” beszennyezett, ám mégis nagyszerű forradalom termelte ki, nem a híres hármas jelszó vezeti őket, hanem az éhség és az ösztönök. Ezért prostituálódnak lányaik, ezért mennek öltre a kenyérharcban az elítélteket szállító kordások, ezért csődülnek a kivégzésre az asszonyok, mosdatlan szájjal szidalmazva a guillotine előtt állókat.

Büchner tömegét sokkal árnyaltabban, differenciáltabban ismerjük meg, mint a Tragédia párizsi jelenetében a népet. De ha a londoni vásárt is figyelembe vesszük, már lényegesen több a hasonlóság. (A Tragédia londoni színe ugyanis épp a luciferi válasz az Ádám megálmodta párizsi forradalomra: így valósultak meg eszméi. (A Tower hídjáról csodálatos, harmonikus világot lát, párizsi álmának megvalósulását véli megelevenedni Ádám - csak leszállva az emberek közé, a vásárban fedezi fel, hogy kiáltóan nagy ellentétek, boldogtalanság, nyomor jellemzi ezt a világot. Az egyéniség elvesztését, a „nincsen már kiváló” fájdalmas érzését nem ellensúlyozza a köz boldogsága. A némiképp heroizált, eszményített párizsi néppel szemben itt Büchner művéhez hasonlóan ábrázolt szociális feszültségek, nyers, kíméletlen létharc jellemzi a tömegeket. Konkrét párhuzamok is vonhatók. Néhány példa: a polgárlány Éva és Ádám vásárolt „szerelmi románca” a Büchner-darabban Danton és Marion első felvonásbeli jelenetével rokon, a kivégzésre, mint látványosságra tolongó londoniak a Forradalom terén a guillotine körül őrjöngő, mocskolódo csöcselék „népünnepélyét” idézik. Az ibolyaárus lány és az ékszerárus konfliktusával, de még inkább az „engedélyes” koldus és a második koldus vitájával Büchner elítélteket szállító kordésainak civakodását lehet összehasonlítani.¹⁸

Ha Dantonnak a magánéletét, szerelmi kapcsolatait vizsgáljuk a két műben, Büchner hőse áll közelebb a történelmi valósághoz. Danton feleségét, a tizenhat éves Louise Gélyt 1793-ban vette el, a szép fiatal nő kedvéért még az egyházi esküvőt is vállalta. Júlia névvel jelenik meg a drámában, ő jelenti a szerelem eszményi változatát Büchnernél (és természetesen a Desmoulin házaspár, Camille és Lucile is), ugyanakkor Danton egyáltalán nem veti meg a könnyű örömeiket sem, nem egyszer vall erről a „kis nők” körében erotikus, olykor obszcén célzásokkal.

Ádám-Danton alakja elvontabb, stilizáltabb, de a szerelem e két oldala itt is felfedezhető. A márkinő és a forradalmárnő Éva-alakok a Büchner-dráma Júliájának és Marionjának felelnek meg, a szerelem égi és földi, lelki és testi oldalát képviselik. Büchner Dantonja a történelmi személyiség „magánéletének” reális képét mutatja, az ő hősenek jellemében jól megfér a hitves iránti rajongó szerelem a könnyű kalandokkal. Madách hőse megvetően utasítja el a nyers testiséget, a felkínálkozó forradalmárnőt, és az eszményi szerelem ígértét képviselő márkinő is elérhetetlen marad számára. A történelmileg nem hiteles, beteljesületlen szerelmek madáchi Dantonjának a költői hitele a fontos. Madách népvézére nemcsak Danton, hanem legalább annyira az örök Ádám is, aki álmában szinte valamennyi színben felleli Évát. Ez az Éva az adott kor valóságának része, aki kora tömegeiből lép elő, ezeknek a tömegeknek a képviselője, és az iránta feltámadó szerelem, a ráismerés az éden elveszett harmóniáját őrző nőre teszi elviselhetővé a hősnak a csalódást, vagy a bukást az egyes színekben. A korhoz kötöttségét jelenti ezeknek az Éváknak a jellembeli változatossága is: a vonzás és taszítás két pólusa között számos változattal találkozunk, a legtiszteltebb anya-alakoktól (Athén, falanszter) az állatias kéjvágyat megtestesítő figurákig (Párizs forradalmárnője, eszkimónő). De jellemükben egy állandó marad: az a hatás Ádámra, amely független a történelemtől, az eszméktől. A szerelem hatása, a „gyöngye nő tisztább lelkülete”, amely az égi szózatot, a vigaszt közvetíti a csüggedő hősnak. Még akkor is vigaszt nyújt, ha az iránta érzett vonzalmat a csalódás, a kiábrándulás, sőt olykor az undor sötétíti el. A hiú, nemesi származásával kérkedő, hűtlen feleség az egyik legértéktelebb Éva a műben, mégis Prágában mondja el Ádám a legpozitívabb ítéletet a nő szerepéről, London kacér, üres, felszínes polgárlánya az édeni Éva sugárzó glóriájával lép át a síron, a legmélyebbre süllyedt, állatias eszkimónőt az anyaságot megvalló és Ádámot a végső vereségtől visszatartó Éva váltja fel, a felgerjedt pór nő mellett az eszményi márkinő is ott van. Tehát a Tragédia nőábrázolásának fontos jellemzője, mondhatnánk logikus következménye a párizsi Éva kettős szerepe. Ugyanakkor nem mondható, hogy erősítené ez a

mozzanat Párizs pozitív forradalom-képét: a népvézér szerelme a márkinő iránt igazolja Saint Just egyik vádját, a rokonszenvet az arisztokratákkal.

Mi sem áll távolabb egymástól, mint a két író drámájának műfaja, stílusa, nyelve. Büchner negyedszázaddal előbb írta művét, mégis inkább a századvég, sőt a 20. század naturalista, expresszionista drámáinak, s az epikus drámának vált előfutárává. Olyan új, hogy korában még nem értékelhették igazán. Madách alkotása viszont romantikus drámai költemény, amely akkor keletkezett, amikor a romantika ideje már lejárt. A későbbi mű filozofikussága, költőisége, veretes jambusai tűnnek a réginek, ódonnak, a korábbi alkotás zaklatott, expresszív prózája, nyers életismerete látszik az újnak, modernnek. Itt most nincs lehetőség, hogy valamiféle összehasonlító nyelvi elemzést végezzünk, csak a két mű stílusa közti nagy különbséget szeretnénk érzékeltetni egy példával: hogyan szól hasonló szituációban Büchner és hogyan Madách cselekvő forradalmára.

HARMADIK POLGÁR:

„Csak egy kicsit megcsiklandoz-
dozzuk a nyakadat, csak egy pil-
lanatig tart, mi irgalmasabbak
vagyunk nálatoknál. Ti munkával
gyilkoltok bennünket: mi hatvan
esztendeig lógunk, vergődünk
kötélen, de most levágjuk magun-
kat róla. Lámpavasra vele.”¹⁹

EGY SANS-CULOTTE:

gyűrűt adva Dantonnak

„Ímé, e gyűrű a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik cudar,
Midőn nyakának tartám késemet.
Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk. -
Hát te még élsz? - kövesd testvéridet. -”

*Évát leszúrja, ki az állvány
hátrészén lebukik*

A legfontosabb kérdés a költői vallomás a forradalomról. Milyennek látja Büchner és Madách 1794 Párizsát, 1834 és 1848 tapasztalatainak tükrében? Tekintsünk el most attól a fontos kompozíciós különbségtől, hogy Madách drámájának csak tizenötöd része a párizsi álom, és attól is, hogy a két dráma formája, hangja, nyelve más.

Madách a francia forradalmat, mint valamennyi kort, legkiélezettebb szakaszában mutatja be. A kort a liberális nemesség szemszögéből jeleníti meg, ennek számára a legproblematisabb elem a forradalmi erőszak volt. A börtönökbe induló, „igazságtévésre” készülő tömeg, a márkinő Éva kegyetlen meggyilkolása, a vérgőzös, kéjsóvár Éva megjelenése és Danton bukása egyaránt ezt a magyar szabadságharc bukása után, a megtorlások miatt érzett mélyeséges riadalmat, döbbenetet tükrözik. Másrészt a szín elején fellépő lelkesült tömeg, a tiszt önfeláldozása, Danton beszéde az újoncokhoz és a megvesztegetést visszautasító sans-culotte gesztusa olyan elemei a szín eseménysorának, amelyek után joggal értékelheti a felébredő Kepler így a forradalmat:

„Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenne.
Mi óriás volt bűne és erénye,
És mind a kettő mily bámúlatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét. -”

Tehát Madáchnak a mikénttel lehettek fenntartásai, de az önkényuralom Magyarországnak a forradalmat mentető, átértékelő, már-már elutasító politikusaival, gondolkodóival szemben egyértelműen vállalta a francia forradalom és 1848/49 eszméit. És nemcsak vállalta ezeket az eszméket, de hitt megnevesedésükben, fejlődésükben is.

„S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.”

A „tisztulás” reménye, vágya még inkább aláhúzza Madách pozitív vélekedését a forradalomról - míg Büchner francia forradalom-képét a teljes reménytelenség jellemzi.

Büchner radikális nézeteit, forradalmi elszántságát leveleiből is megismerhetjük. August Stöbernek, strassbourgi barátjának írja: „A politikai viszonyok felbőszítenek. A szegény nép türelmesen húzza azt a kordét, amelyen az uralkodók és liberálisok játsszák a majomkomédiát. Minden este a kötélhez és a lámpavashoz imádkozom.”; Gutzkownak, a Fiala Németország szellemi vezérének pedig így ír: „...a szegények és gazdagok közti viszony az egyetlen forradalmi elem a világon; csak az éhség lehet a szabadság istennőjévé...”²⁰

A dráma tartalmazza ezeket a szociális gondolatokat - lényegesen keményebben, mint az 1794 Párizsában felszínre került. De semmi nem egyértelmű a darabban - az életélvező Danton és társainak epikureizmusa, a puritán erény-diktátor Robespierre, vagy a nála is elszántabb, valóban a „halál arkangyalaként” megjelenő Saint Just forradalmi következetessége egyaránt nem hoznak megváltást az éhező tömegeknek. A Dantont elfogó polgárok egyike fogalmazza meg a legpontosabban, hogy miért elégedetlen a forradalommal Büchner: „Bármennyi lyukat is hasítunk a mások bőrén, azzal még egyetlen lyuk sem tűnik el a nadrágunkról.”²¹

Büchner számára tehát egyáltalán nem a forradalmi erőszak elviselése a gond, az ő Dantonja, Robespierre-je, Desmoulin-e és Saint Just-je nem romantikus hősök, nem a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméinek megtestesítői. Történelmi figurák, változatosan, színesen jellemzett egyéniségek, de realista megközelítésben: gondoljunk csak pl. Danton és társai vérbő, a trágárságot súroló „szerelmi” társalgására, vagy a Robespierre lelkiismeretének háborgását megszólaltató monológra, vagy arra a jelenetre, mikor sértett hiúságában Camille-től is elfordul. Ezek a szereplők szinte megsemmisülnek „a történelem iszonyú fatalizmusának” súlya alatt. A Büchner-dráma igazolja a szerző egyik levelében leírtakat: „Az emberi természetben szörnyű egyformaságot találok, az emberi viszonyokban elháríthatatlan hatalmat, amely mindenkinek megadatott és nem adatott meg senkinek. Az egyes ember csak hab a hullámon, a nagyság pusztja véletlen, a lángész hatalma bábjáték, nevetséges küzdelem a vastörvénnyel, melyet felismerni a legfőbb dolog, de úrrá lenni rajta képtelenség.”²² Ugyanezt a nézetét fejt ki Büchner Saint Justnek a második felvonás végén elmondott beszédében is.

Emiatt a determinista természettudományon alapuló pesszimista nézet miatt válik a Danton halála vallomása a forradalomról kétarcúvá: a forradalmi lendület, hősiesség, pátosz mellett mind a hősök, mind a tömegek jeleneteiben ott vannak a nyers, közönséges, groteszk hangok - az őszinte fájdalom, a tragikus hangvétel gyakran válik ironikussá. A dezillúzió ellenére, talán éppen a fennkölt és hétköznapi, a patetikus és groteszk, a tragikus és nevetséges montázs miatt tűnik olyan igaznak, valódinak ez a forradalomkép. Mintha Büchner Párizsát Lucifer álmodta volna meg, nem Ádám. Madách művében a determinisztikus nézetek képviselője Luciferre van kiosztva, Ádám hite, romantikus liberalizmusa állandó harcban áll ezzel a „fatalista” materializmussal. A párizsi szín az egyetlen, amelyben nem Lucifer a rendező, nem az ő szemüvegén át mutatja be Madách a forradalom jelenetét. Lucifer itt meg sem szólal, bár a bakó néma szerepe komor figyelmeztetés: a hősnek itt is buknia kell. De eszméiből nem tudja kiábrándítani Ádámot, az egyes ember, a történelmi személyiség elbukhat ugyan, de itt nem jár vele együtt a korból és eszméiből való kiábrándulás, a csalódás. Madách forradalmában egy, az örök Ádám idealizmusával átítatott, 1848 Kossuthjával rokon Danton bukik el, Büchner Párizsában egy luciferi kétkedő, aki jól tudja, hogy nem küzdhet meg a „vastörvénnyel”. Ezért nem szökik, ezért nem lép fel időben Robespierre-ék ellen, ezért erőtlenség és tehetetlen

védekezése a per során. Mindkét költő saját életéhez, gondolkozásához igazította a főhőst, „saját képére formálta” a forradalmat.

És ez jellemző a két író további életművére is. Büchner befejezetlenül maradt zseniális darabjának, a *Woyzeck*nek hőse, egész felfogása mintha a Danton halála tömegjeleneteinek lenne folytatása. Az 1835-ben írt utolsó művel a szociális dráma születik meg, messze megelőzve olyan műveket, mint Gorkij *Éjjeli menedékhelye*, vagy a német expresszionista drámák.

A Woyzeck írója tehát még hangsúlyozottabban előfutár, mind a dráma formáját, mind tartalmát tekintve. Még elszántabban és radikálisabban képviseli ez a mű költői forradalmát és forradalmi gondolatait. És Madách? Utolsó drámájában, a *Mózes*ben eszmeiségben ő is továbblépett a Tragédiánál: a nagy egyéniség és a néptömegek ellentéte immár feloldhatóvá vált. Mózes érdemessé teszi népét a Kánaánra. Ez a megoldás jellegzetesen madáchi és jellegzetesen romantikus: a nép megnemesül, de hitványságát csak egy minden eddiginél nagyobbra nőtt hérosz, egy próféta képes eltörölni. A Mózes is biblikus drámai költemény, a kor bírálói szerint dramatizált eposz. Madách gondolataiban is, műfajban is megmaradt a romantika nagy összegzőjének, műve egy kor epilógusának is felfogható.

Jegyzetek

1. SZÜCSI József: *Madách Imre könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1915.
2. CORMENIN-TIMON: *Livre des Orateurs*, Paris, Libraire Pagnese, 1869.
3. *Büchners Werke in einem Band*. Aufbau-Verlag Berlin und Weimar 1967. - Briefe: An August Stöber, 220. p. („Ich bete jeden Abend zum Hanf und zu Laternen.”)
4. *Georg Büchner művei*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1982. - Lásd Walkó György utószava, 272. p.
5. *Unsere Zeit oder geschichtliche Übersicht der merkwürdigsten Ereignisse von 1789 bis 1830*, Stuttgart, 1826-1830.
6. I. m., 4.: 31., 35. és 80. p. A Danton halálát Kosztolányi Dezső fordította. Az idézetek eredeti szövege: I. m. 3.: 46. p. „Dieser Blutmessias Robespierre auf seinem Kalvarienberge zwischen den beiden Schächern Couthon und Collot, auf dem er opfert und nicht geopfert wird.” 51. p. „Nimmt man das Vaterland an den Schuhsohlen mit?” 101. p. „Kannst du verhindern, dass unsere Köpfe sich auf dem Boden des Korbes küssen?”
7. HORVÁTH Károly: *Madách Imre*, Gondolat Kiadó, Bp. 1984. 208. p. („... Engels a magyar szabadságharc vezérének, Kossuthot úgy jellemezte, mint aki egyesítette magában Danton mozgósító szónoki tehetségét és Carnot szervezőképességét. A retorikus Danton és a szónoklatával mozgósító Kossuth bizonyos rokonsága Madách szemében is feltűnhetett.”)
8. I. m. 2.: 270. p. „... un tribun, un Danton, par la puissance, la volonté et l'enfantement de la parole, faisait marcher six cent hommes, rejetait l'étranger et de nos frontières...”
9. I. m. 2.: 271. p. „Une nation en révolution est comme l'airain qui bout et se réengre dans le creuset. La statue de la Liberté n'est pas encore fondue, le métal bouillonne!” - 271. p. „Le

peuple n'a que du sang, il le prodigue. ...Eh! que m'importe d'être appelé buveur de sang? Que la France soit libre, et que mon nom soit flétri!"

10. I. m. 2.: 272. p. i. m. 2.: 272. p. „Danton, en allant k' la mort, passe devant la maison de Robespierre. Il se retourne, et de se voix de tonnerre: Robespierre! je t'ajourne k' comparaître avant trois mois sur l'échafaud!"

11. CZÓBEL Ernő: *Madách és Cormenin Timon*, EPhK, 1912. 860. p.

12. I. m. 2.: 270. p. „Ah, tu m'accuses, disaitil k' Guadet, en se redressant de toute sa hauteur, tu m'accuses, moi! tu ne connais pas ma force!" - és MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*, faksimile kiadás, Bp. 1973. Akadémiai Kiadó - a kézirat 86. oldala.

13. I. m. 2.: 244. p. „Un mot de plus, disaitil, et je me fais sauter le cervelle."

14. I. m. 2.: „Si nous sommes coupables et que vous ne nous envoyiez pas devant le Tribunal révolutionnaire, vous trahissez le peuple. Si nous sommes calomniés et que vous ne le déclariez pas, vous trahissez le justice." - 259. p.

15. I. m. 2.: „Sachez que la victime ornée de fleurs et qu'on traînait k l'autel n'était pas insultés par le prêtre qui l'immolait." - 259. p.

16. I. m. 3.: 65-67. p., magyar fordítása i. m. 4.: 48-50. p.

17. SOBOUL, Albert: *A francia forradalom története*, Kossuth Kiadó 1989. 284. p.

18. A londoni szín epizódjainak megfelelő jelenetek Büchnernél: i. m. 3.: Erster Akt, Ein Zimmer - 36. p., Vierter Akt, Der Revolutionsplatz - 100. p., Vierter Akt, Platz vor der Conciergerie - 93. p.

19. I. m. 3.: 28. p. - az eredeti szöveg: DRITTER BÜRGER: „Nur ein Spielen mit einer Hanflocke um den Hals! 's ist nur ein Augenblick, wir sind barmherziger als ihr. Unser Leben ist der Mord durch Arbeit; wir hängen sechzig Jahre lang am Strick und zapplen, aber wir werden uns losschneiden. - An die Laterne!"

20. I. m. 4.: 209. és 231. p. Kovács István magyar fordítása. Eredeti szöveg i. m. 3.: 220. p. „Die politischen Verhältnisse könnten mich rasend machen. Das arme Volk schleppt geduldig den Karren, worauf die Fürsten und Liberalen ihre Affen-komödien spielen. Ich bete jeden Abend zum Hanf un zu Laterenen." - 243. p. „Das Verhältnis zwischen Armen und Reichen ist das einzige revolutionäre Element in der Welt; der Hunger allein kann die Freiheitgöttin ... werden."

21. I. m. 4.: 45. p. - Eredeti szöveg i. m. 3.: 61. p. „...über all den Löchern, die wir in andrer Leute Körper machen, ist noch kein einziges in unsern Hosen zugegangen."

22. I. m. 4.: 214. p. Kovács István fordítása. Eredeti szöveg: i. m. 3.: 223. p. „Ich finde in der Menschennatur eine entsetzliche Gleichheit, in den menschlichen Verhältnissen eine unabwendbare Gewalt, allen und keinem verliehen. Der einzelne nur Schaum auf der Welle, die Grösse ein blosser Zufall, die Herrschaft des Genies ein Puppenspiel, ein lächerliches Ringen gegen ein ehernes Gesetz, es zu erkennen das Höchste, ez zu beherrschen unmöglich."

Fehér József András

„Az ember tragédiája” komplex lélektani szempontból, különös tekintettel „Éva” alakjára

Tisztelt hallgatóság, kedves barátaim! Foglalkozásomra nézve pszichológus vagyok, de nem egészen a szokott fajtából. Ugyanis hajdanában tíz éven keresztül az irodalomban működtem, és verseket publikáltam, idehaza és külföldön is, úgyhogy kétszeresen érintve vagyok. Mi több, még egy családi determinációt is hadd említsek: nálunk családi hagyomány volt Madách, apám egyik kedvenc stúdiuma volt a Tragédia, akárcsak Homérosz Odüsszeiája, és én ezen nőtem föl.

Nem vagyok Madách-kutató, és az a sok értékes és nagyszerű adat, amit én itt hallottam, azt gondolom, nagy szerénységre kell, hogy intsenek, de hadd bővítsem ezt egy kissé: aki pszichológiára adja a fejét, annak nagyon őszintének és nagyon szerénynek kell lennie. Különbben saját preconcepciói teljesen elúsztatják, és legyenek ezek mégoly csodálatosak, mégsem a végső valóságok. Tehát hadd legyek bátor egy merész kijelentést tenni, azt hiszem, hogy nem ismerjük Madáchot kellőképpen, és teljesen az elején vagyunk még a kutatásoknak. Én a magam részéről ezt az előadást nem szánom másnak, csak első lépésnek, vázlatnak, egy legalább ötven vagy száz oldalas munka ötoldalvas vázlatának, tehát jelzésnek.

Tehát egy ötoldalvas vázlatot tartok a kezemben, amely jungiánus komplex lélektani szempontból vizsgálja a Tragédiát. A komplex lélektant Carl Gustav Jung nevéhez kell kapcsolnunk. Két mondat csak erről: 1875-ben született, 1961-ig élt, tehát tulajdonképpen az élete az életünkbe nyúlik. Ő volt a „nagy triász” harmadik tagja: Freud, Adler, Jung. Itt mindjárt hadd tegyem azt az első propozíciót, hogy Jung, Adler és Freud nyomán egyaránt kutatni kellene ezt a csodálatos művet, amely szerintem a mi legnagyobb gondolkodónk életműve. És még mindig nincs a helyén, sem a magyar, sem az európai tudatban. Pedig ez magyarságunk és európaiságunk próbaköve egyidejűleg. Talán kicsit kategorikus ez így az elején, de ki kellett mondanom.

Jung arról volt nevezetes, hogy a freudi individuális tudattalanon kívül fölfedezte az ún. kollektív tudattalant is. Míg az individuális tudattalan az elfelejtésekből áll, abból, hogy nincs minden egyszerre a tudatunkban, hanem a tudat szűk, mindig is szűk marad, alapelvénél fogva, ab ovo, és állandó feledésben és emlékezésben élünk; a folyó élet eseményeivel „játszunk”, és „játszik” vele a tudattalanunk. Ezt tovább bővítette Jung azzal, hogy az álomban olyan mozzanatokot talált (amelyeket egyébként már Freud is talált, csak nem így értelmezte), amelyeket archaikus rezidiumoknak nevezett. Az álmokban és a mitikus gondolkodásban, tehát a tudattalanban vannak archaikus mozzanatok, amelyeket nem lehet élet eseményeire visszavezetni, és a zsenikben pedig különösképpen intenzíven manifesztálódnak ezek a mozzanatok, s hadd tegyem hozzá, ki is választják őket. Jung is úgy tartja, mint Babits, vagyis nemcsak az énekes szüli a dalt, hanem a dal is szüli énekesét. Úgyhogy ez egyszerre egy csodálatos kényszerűség is, és egy csodálatos tehetség is mindenkor.

Ott kezdeném, hogy ez a mű, *Az ember tragédiája* formája szerint legalábbis, egy álomsorozat. Az álom pedig a mélylélektanok szerint *via regia*, vagyis királyi út a tudattalanhoz. Jung azt mondja az *Önéletrajzában* erről, hogy az én életem a tudattalan önmegvalósulásának egy története. Azt hiszem, mindannyian elmondhatjuk ezt magunkról is, és ez Madáchra is áll. Ádám és Éva az álom főszereplőiként haladnak végig ezen a via regian, és az ő álomba merülésük:

álmaik és öntudatra ébredésük története voltaképpen a darab; ez a kerete. Azt kell gondolnunk, hogy ennek funkciója van, tehát úgy kell vennünk, amint van, vagyis tényleg erről szól ez a történet. Tudjuk, hogy az álom képes a jövőt is megmutatni, erre számos példa van, konkrét és egzakt példák, és hogy az álmok nem egyszer nagy népek, talán az egész emberiség sorsát valóban befolyásolták, befolyásolni képesek voltak. Nos, erre a gondolatra hangolódik ez a történet, megálmodják tehát Ádám és Éva, mi fog történni a jövőben velük. Úgynevezett nagy álmokat látnak. Vannak ugyanis egészen nagy álmok, s vannak mindennapiak, nem olyan jelentősek.

Ezek az álmok azonban egyszer már valóra váltak a történelemben, ezért azt is mondhatjuk, hogy valóságosak voltak egyszer a múltban, és nemcsak a jövő álmai, hanem a múlté is. Egyszerre retrospektívek tehát és prospektívek, előre is, hátra is tekintenek, Janus-arcúak, kettősek: voltak is, lesznek is. A valóság és az álom valamiképpen egybeesik bennük: ez az első csodálatos elem talán az egészben. És mindezek fölött az Úr áll, szólal meg, no meg Madách zsenije. Adva van tehát, egy fiatalságtól öregségig tartó álom-széria. Nos, bár egy-egy álom önmagában is értelmezhető, és sokan próbálkoznak álomszótárak szerkesztésével, azonban bármily érdekes is legyen ez, tudjuk, Jung kutatásai nyomán éppen, hogy minden egyes egyénnek a saját álmsorozatában elhelyezkedő szimbólumok a lényegesek, mert álom álmot bővít, amplifikál, álom álomra fényt vet, álom álmot folytat. És aki csak a rövid távú mozzanatokot látja, tehát egy-egy álmot, azelőtt nem ragyog fel a hosszabb folyamathoz tartozó lényeg, hanem csak csupán mellékcélokot vesz észre, lépcsőfokokat az egész lépcsősor helyett.

Mi folyik az álmokban? - tehetjük fel a kérdést. Nos, Jung szerint - és Jungot nagyon sokminden igazolni látszik a kultúrtörténetben, a vallástörténetben, a folklórban és még sorolhatnám, tehát a rokon tudományokkal nagyon jó hidakat lehet építeni jungiánus pszichológiai alapon -, az álmokban lassú individuáció folyik. Az individuáció tulajdonképpen emberré válás, a filozófia szavaival élve: *werde, der du bist* - mondják az álmok, Goethe után szabadon - légy azzá, aki vagy. A jungi pszichológia szerint az ember nemcsak szerzi az énjét, hanem az vele is születik, s bontakozik vagy nem bontakozik ki, s jelenik meg az alkotásokban is.

Az álmokban jelentkező szimbólumok sűrítene, tehát valóban képesek hosszabb, Madáchnál történelmi, másoknál pedig egyéni életszakaszok tapasztalatait sűríteni. És fordítva: kívülről bevitt szimbólumok is megerősíthetik azt, ami az álomban folyik, vagyis az individuációt. Tehát a szimbólumok képesek erősítőkként működni, meggyorsíthatják az individuációt. És erre rá is van utalva az ember, hiszen az álmok rendkívül kanyargós úton haladnak különben céljaik felé. Nos, az álmokból általában és Madách álmaiból is az derül ki, hogy valamennyien sokfélék vagyunk, belül is, kívül is. A látszólagos egység nem téveszthet meg bennünket, mindannyian a sokféleséggel birkózunk, abból próbálunk csinálni valamit. A nagy kérdés: hogyan váljunk azzá, ami a rendeltetésünk, amivé lennünk kell: ennek a titkát hordozza az álomfolyamat, és azt is természetesen, hogy hogyan vált az emberiség azzá, saját álmai, álomtömegei révén. És ez a történet nem csupán filozófiai, vallási, történelmi és szociológiai kérdés, hanem jelentős mértékben természetesen pszichológiai is.

Ennek az individuációnak három aspektusa van, és ebből a szempontból tekinteném át egy pillantás erejéig, dióhéjban ezt a csodálatos művet. Az első szempont: hogyan alakul ki az emberi psziché külső arca, melyet aztán, mint szerepszemélyiséget ismerünk fel. Ezt Jung perszónának nevezi: *per sonare* keresztül beszélni; valaha a görög színész a maszkon keresztül beszélt. Valamiképpen mi is mindig „öltöztetjük” magunkat, van egy külső habitusunk, valamilyen ruhát viselünk, vannak gesztusaink, szavunk járása, vannak visszatérő elemek, amikről meg lehet bennünket ismerni. Miért van szükségszerűen az embernek árnyéka is a szerep

mellett, minden szerep mellett? Ez majd még ragoznám a későbbiekben. Nos, mindenkiről elmondhatjuk azt, hogy szerephelyzetben van, ami azt jelenti egyúttal és többek között, hogy szerepkeresőben, hogy szerepharcra kényszerül önmagával is, másokkal is, persze ez a harc lehet becstelen is, becsületes is, de ez már etikai kérdés. Alkalmazva tehát a mondottakat, azt kellene vizsgálnunk, első propozícióként, hogy melyik színben milyen szerepet tölt be Ádám illetve Éva, milyen más szereplők vannak ezekben a színekben, milyen harcokat folytatnak egymással, és mi kerekedik ki ebből.

A második téma, amelynek szempontjából nézhetjük a Tragédiát, hogyan alakul és milyenné az emberi psziché belsőleg, miközben kifelé valamilyen szerepet tölt be. Tehát a pszichének a külső mellett van egy belső arca is, ez a kettő nem független egymástól, hanem bonyolult belső összefüggés van a kettő között. Vannak ugyebár adekvát és inadekvát szerepek, és vannak ehhez képest (belsőleg értelmezett) adekvát és inadekvát hozzáállások, érzések is. A második harc tehát, amit mindenki kénytelen folytatni magában és magán kívül is, az ún. boldogságharc. Nemcsak szerepkeresőben, hanem boldogságkeresőben is vagyunk, nő és férfi keresi egymást a közös térben. A nőnek Jung szerint animusa van, tehát saját férfi-principiuma kivétel a férfiakra, a férfinak pedig animája van, tehát tudatát férfiaság, tudattalanját viszont a női elv hatja át, és ez egyúttal a tudattalanjának a szimbóluma is. Ez tükröződik kivételül jól vagy rosszul másokban, más nemű egyéneken, vonz vagy taszít, fölmelegít vagy hidegen hagy. Annyi bizonyos, hogy akikkel tartós együttélésbe kerül az ember, legyen az akár házasság, akár nem házasság, azok jellemzőek rá valamiképpen, közvetlenül vagy közvetve. Adaptálva tehát: Ádám és Éva, mint férfinak és nőnek az egymást keresése a Tragédiában, egymás találása vagy nem találása - és persze Madách saját életében, bár ez egy más dimenzió - ezek szintén kutatás tárgyává tehetők.

A harmadik szempont mindezek után, mert nem merül ki a lehetőségek tára: a külső és belső arc után még marad valami, és ez a lényeg. Nemcsak a filozófia kutatja ugyanis a lényeget, hanem a lélektan is. Annak fészetezése ez tehát, hogy mi az emberi lényeg, az ember identitása. Mivel a pszichének nemcsak külső és belső arca van, hanem lényege is, vagyis logosza, amit ma már így neveznek a pszichológusok is, amely Herakleitosz szerint „önmagát növelni tudó”, ezért azt mondhatjuk, hogy ez az egész személyiség halandó és/vagy halhatatlan centruma, a középpontja. Tehát centrumkérdés is van a Tragédiában, és minden egyéni életben is: a középpont keresése, megtalálása vagy meg nem találása, Németh László szép szavával az ún. üdvösség-harc. Ennek célja a jungiánus pszichológia szerint a Selbst, az igazi Én megtalálása, amely akkor történik meg, amikor a rendeltetésünket betöltjük, mind befelé, introverzíve, mind pedig extraverzíve, kifelé. Tehát a betöltés és a kiteljesedés a mű alkotása és a kreatív terv, ezek a Selbst-közelségnek a jelei.

„Mi Ádám célja?": ez a kérdés fölteendő még. Ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy Lucifer mindent redukál, szimplifikál, és zsákutcába vezet Ádámot, aki viszont mindenkor alternatívákat keres, amplifikál, bővít, és hol könnyebben, hol meg nehezebben, de átlépi azokat a határokat és gödröket, amelyekkel találkozik. Ezekben az átlépésekben benne van a transzcendálás, a transzcendencia, és ebben a folyamatban figyelemre méltó kíséretként jelen van Éva, aki Ádámot kísérő „másodhegedűs”-ből a remény inkarnálójává lesz a Tragédia végére. Tehát azt merném megkockáztatni, hogy ki kell jelentenünk: ez a mű beavatási műnek is készült, vagyis többféle rejtett értelme van. Van egy spirituális értelme is: a Selbst-keresés, a Selbstre találás, tehát identitás-problematika a javából, amelyben Éva alakja döntő.

Részletesebben is mondanék néhány gondolatot, amelyek továbbra is csak adalékok egy majdani kutatáshoz. Az első szempont tehát a szerep-személyiség álma. Mi is a szerep-személyiség? A legrövidebb, amit mondani lehet, hogy a psziché külső arca, a perszóna,

amilyenek a psziché látszani szeretne, amilyenek mutatja magát kifelé, mások felé. Ady mondja: „Szeretném magam megmutatni, hogy látva lássanak”. Csakhogy ez nagyon nehéz: mindig csak egy-egy aspektusát tudja az ember megmutatni, és ami háttérbe kerül, az árnyék-ként viselkedhet. Ráadásul az emberben előszeretettel él, hogy egy bizonyos módon mutassa meg magát: ahhoz van képessége, tehetsége, más tulajdonságai le vannak maradva, kevésbé fejlettek, primitívebbek, nyersebbek; a legcizelláltabb és a legkulturáltabb embernek is vannak sötét oldalai. Az árnyék definíció tehát az lesz, hogy amilyenek a psziché nem szeretne látszani, de ami mégis mintegy akarva-akaratlan, akarata ellenére kitör végső fokon belőle. Minden szerephez árnyék is tartozik; „ezt nem gondoltam volna rólad” mondjuk, amikor előtör. Ezek a szerepek tehát, mint mondtam, bizonyos tulajdonságok kiemelésén, más tulajdonságok háttérbe szorításán alapulnak. Csak röviden jegyezném meg, hogy mi kell ehhez. Nagyon lényeges dolgok. Jung szerint négyféle képessége lenne az embernek, ha teljesen kicsiszolódott volna: az érzékelés, ennek komplementere, az intuíció; ezek akkor működnek, ha egyik a másikkal háttérbe van szorítva, a másik kettő pedig az érzélem és a gondolkodás. Madách ingadozásai vagy Fráter Erzsike ingadozásai Madách és Madách anyja között, ill. saját apaképe között - milyen viszonyban volt vajon Fráter Erzsike a papájával?; ez bennem fölmerült az előző előadás alatt [Győrffy Miklós előadása előzte meg Fehér József Andrásét - a szerk.] -, ez külön „megérne egy misét”. Ugyanis nem az első férfi volt Madách az ő életében, hiszen minden lánygyereknek az apja az első férfi, és ennek a helyére helyettesítődik a majdani „végső” partner vagy házastárs.

Ezek szerint az emóciók és a gondolatok közötti, az intuíció és a praktikus tapasztalatok közötti hányódás örök és emberi dolog. És nyilvánvaló, hogy tehetséges embernél ez fokozottan jelentkezik. Nem feltétlenül patológiáról van szó. Jung pszichológiája nem patocentrikus.

Ádám és Éva sokarcúsága a szerepekben van. Sokféle szerepben mutatkoznak meg. Sokoldalú szereplők, de ezek a szerepek két nagy csoportra oszthatók szerintem is - valakinek az előadásában már elhangzott ilyesmi - az egyik csoport az isten-gyermekség paradicsomi állapothoz tartozó szerep, amely nem önálló, ezt viszont kiemelném. Illetve a paradicsomi állapotból kiesettség állapotaihoz tartozó szerepek összessége, amelyek viszont önállóak, de amelyek mögött instabilitás van, és boldogtalanság, átmenetiség, és sejthető - ezt is említették már előttem, és örülök neki, hogy fényt vetettek rá - az *eredet nosztalgiája*, amelyet Eliade, a híres vallástörténész vizsgált.

Tehát ezek mögött a szerepek mögött ott vannak a többé-kevésbé keserves leválások, és le nem válások a korábbi apa-, ill. férfiképmásokról. Madách-Ádám szerepei rendkívül ellentétesek: s ezt ő egymagában élte meg és viselte. Ezek egy élet kereteit szétfeszítik. Már itt megemlíteném, hogy noha én nem hiszek a reinkarnációban, de egy hallatlanul izgalmas közelítés lenne, ha valaki ebből a szempontból vizsgálná meg ezt az álomsorozatot. És akkor megjelenne Hüpnosz, az álom és Thanatosz, a halál megszemélyesítői, akik testvérek, a görög mitológia szerint. Ha nem álmokként, hanem Bardo-állapotokként fognánk fel ezeket a fázisokat, s ami köztük van, akkor az élet és halál közötti, az újratemesülések közötti állapotokként is megjelenhetnének. Egyáltalán nem inkompatibilis egyébként ez az alternatíva a magyar mentalitással. Visszatérve tehát: rendkívül ellentétes, egymással homlok egyenest ellentétes szerepeket látunk a Tragédiában, amelyeknek nyilván belső és külső ellentmondások felelnek meg, és totális akarások, maximalizmus. Mindazonáltal, ezzel együtt is mutatkozik szerepfejlődés, hiszen a korai, gyerekes, mindenható mesés Fáraó-szereptől a hadvezéren, a nagy katonán, az intellektuális, kicsit szobatudóson keresztül a szenvedélyes forradalmárig, majd a munkásruhába öltözött, legalábbis formailag munkásig, Ádám és Éva végigjárják a Tragédiában a lehetőségeknek egy bizonyos kollekcióját, egy bizonyos körét. Erre majd még a végén visszatérek, hogy ennek a ciklusnak jelentősége van. Közben alkalmazkodniuk kell. Ez is „megérne

egy misét”, jobb, rosszabb kompromisszumokat kell kötniük, hiszen a belépés egy-egy színbe, már eleve beszűkíti a lehetőségek körét. Vállalják, hogy itt most ez(ek) lesz(nek), és nem más(ok); viszont feszítik a határokat: korok, helyek, kompromisszumok.

Nézzük egy kicsit a második szempont szerint, az animus-anima problematika szerint, ahogy említettem, különös tekintettel Éva alakjára, hiszen férfi szerzőről van szó. Ha női szerző lenne, akkor azt mondanám, hogy különös tekintettel az animusára. Az animus és anima, ezek a lélek belső arcai, tehát az anima és animus nem férfi lélek és női lélek, ezek megvannak minden férfiben és minden nőben, csak más fekvésben. A férfiben „fölül” van a férfiasság a tudatban, és tudat „alatt” a nőiség, ami kivetül a női nemre, nőknél megfordítva. Tehát a férfinak animája van, a nőnek animusa, és ezek ellenkező nemű személyekre vetülnek ki: akarva és akaratlanul. Ennek mindig van cselekvő oldala, és van szenvedő oldala is: szerelembe „esés”, zuhanás. Sokszor olyanokba, akik ellenkező, illetve eltérő típusúak - s itt megint gondolok az előző kedves előadóra -, vagy akár „méltatlanok”.

Ismeretes pl. és Jung is külön beszél erről, hogy sokszor nagy tudású, kulturált, differenciált emberek relatíve sokkal primitívebb férfire vagy nőre vetítik ki a bennük lévő tartalmakat. Ez az, amikor az esperes úrnak viszonya van a takarítónőjével vagy a háziasszonyával. Vagy elveszi, esetleg a szakácsnőjét. A megfelelő partner megtestesíti, legalábbis az első közelítésben és látszólag azt, amit az illető elvárna a maga önismerete függvényében a másik nemtől. Nagyon érdekesek Ádám animájának az alakváltozásai. Az anima eleve a fölbukkanást testesíti meg. Különösen a vízből fölbukkanó sellő kiválóan hordozza ezt a projekciót. Azonkívül rendkívül változékony. Itt egy kis felsorolásra is vállalkoznék: a rabszolganő lenne az első öntőformája az alkimista Madáchnak, azután ez átöntődik heroinává, majd élvező, csendes nőstény, mondjuk így, aztán apáca, majd pénzéhes, kikapós feleség, erényes márkinő, felgerjedt pórnök, a londoni színben hiú, pénzvágó, üresfejű nő, és az eszkimó színben kölcsön kapható, fejlődésben visszamaradt, visszataszító nő. Ugyanígy végigkövethetném - de ezt most nem teszem meg, erre már nincs idő - Éva animusának alakváltozásait. Annyi bizonyos, hogy itt is működik az az alapvető lelki törvényszerűség, hogy kiemelkedik a tudat alól, ill. a tudattalanból ki kell halásznunk valamit vagy valakit, egy képet, ami rávetül valakire. Még valamit kellene említeni, azt, hogy a kapcsolatok kötése, tehát ezekhez a képekhez való kötődés, mindig a korhoz, a helyhez és a szituációhoz kötődést is implikálja. Ez az animus-anima láncolat, ami mindkét fél részéről benne rejlik a Tragédiában, szintén a lélek belső lehetőségeinek végigjárása.

Végül nézzük a harmadik szempontot, amely a legszubtilisabbnak tűnik, és a legnehezebben megragadhatónak, és ez az ego-Selbst problematika. Tulajdonképpen nincs itt másról szó, mint amit a modern gondolkodás úgy fejez ki, hogy zárt rendszer, nyílt rendszer. Zárt rendszer-e vagy nyílt rendszer az ember, ez a kérdés. Nyilvánvaló, hogy hol nyíló, hol pedig csukódó, azonban azt tapasztaljuk, hogy bizonyos lehetőségek a fejlődésben visszamaradt esetekben zárva maradnak, tehát a csukódás állapota válik uralkodóvá, és a kinyílások nincsenek arányban a becsukódásokkal. Ahhoz, hogy a psziché fejlődni tudjon, ahhoz be is kell fogadnia lelki tartalmakat, meg érlelnie is kell azokat magára koncentráltan. Tehát mondhatjuk úgy, hogy Jarry *Übü királyához* hasonlóan maga körül is kell forognia az embernek: ego, de egy magasabb középpont körül is kell keringenie. Ez a magasabb középpont a Selbst, amely nemcsak a tudatnak (mint az ego), hanem a tudatosnak és a tudattalannak is együttes középpontja. Az én egom különbözik a szomszédométól. A Selbst területén együtt tudunk működni. Ott lehet harmónia, ott van az, amit Leibniz úgy fejezett ki, hogy a monászok között van egy prestabilita harmónia, hogy a filozófiából merítsek analógiát. Ahhoz, hogy ez a harmónia visszatérjen, a kezdet harmóniája, a Paradicsom, amiből kiindul Ádám és minden ember, ahhoz fejlődésre van szükség. Itt Jung kiemeli, hogy nem gyermeknek maradni, hanem gyermekké

válni, ez a cél. És ezért jelenik meg nagyon sarkalatos és súlypontos helyen a gyermek (Éva bejelentése). De még mielőtt ez megtörténne, nyugodtan konstatálhatjuk, hogy itt szintén egy ciklust járnak be - ezt most már többször tapasztaltuk - a szerepek terén, az animus-anima problematikánál, és az Én-problematikánál is, tehát az Öntudat, a szintek problematikájánál. Mindegyik színnek van valahol ugyan egy ego-centruma, más és más valakiként jelenik meg Ádám, de mégis van valami örök „ádámiság” is, Selbst. Bár noha külön-külön egok jelennek itt meg az egyes színekben, mégis, valamiképpen összefüggnek egymással és Madáchcsal! Itt egy ego-Selbst problematika rejlik: Ádám olyasmit lát, ami meghaladja az átlag-emberi szintet, s közben mégis emberként jelenik meg minden színben. De más emberként. Hogyan függ ez a két dolog össze, ezt kellene tovább kutatni. Hiszen az összefüggések fölfedezésének csupán az ember szellemi nivója szab határt. Tudniillik fölvetjük azt a kérdést, hogy tényleg összefüggnek ezek az egyes színek egymással? Nem egyszerűen csak skizofrén módon? Hát nem! Tudniillik a skizofrén ember nem tud koherens művet alkotni egyrészt, másrészt pedig ezek minden normális emberben jelen vannak, lefűződhető komplexusok lehetsége formájában. Vagyis ezek külön-külön is megjelenhetnek emlékeink, élményeink külön személyeként. Idős emberekről, azt hiszem mindannyian hallottunk olyan történetet, amelyben múltbeli személyeknek az emlékéket olyan intenzitással tudták fölleveníteni, hogy az egyenlő volt már a megjelenítéssel vagy akár az eljátszással, és köztudomású az is egyébként, hogy hipnózisban a médiumok sokkal jobban tudnak rajzolni, festeni, énekelni és beszélni, különleges dolgokat mondani, mint éber állapotban. Tehát van a tudattalannak egy mitopoétikus szerepe és funkciója. A Selbstnek csak ügyvivője lehet az ego, általában pedig a helyét foglalja el. Ez az, amit úgy nevez Viktor Frankl, hogy el van fojtva az emberben az isten. Ahhoz, hogy valakinek az egoja kialakuljon, ahhoz szükség van egy ilyen átmeneti elfojtásra. Hogy ez véglegessé válik-e vagy sem, ez az ember üdvösségének a kérdése. Hogy a megszerzett önállóságot azután mire használja valaki, hogy szabadon és belátva a dolog szükségszerű voltát visszanyúl-e a kiindulópontához, vagy pedig az űrben köt ki - ez rajta múlik. Szóval nem kerülhetjük ki a pszichológiában sem a transzcendencia problémáját, éppen ezért korunk minden valamirevaló pszichológusa behatóan foglalkozott a vallás problematikával, s hadd tegyem hozzá, nem is perspektivikus az a pszichológia, amelyben ez nem jelenik meg. Végző szóként itt azt mondhatnám, persze olyan végző szóként, amit majd tovább kell folytatni, hogy amikor éppen lezárulni látszik a Tragédia, és elkezd menetelni Ádám a visszavonhatatlan megsemmisülés felé, akkor az utolsó szín végén, amikor földereng a halál zártsága, véglegessége, akkor derül ki, hogy semmi sincs lezárva, minden újakezdődik, és a folytatás lehetséges: mindenkor, mindig. Itt van a feloldás előttünk, zárul és nyílik a kör.

II.

Az életrajz elemei

Tarjányi Eszter

Madách Imre három orvosa

Három időszak, három orvos, három gyógyító teória. A beteg ugyanaz: Madách Imre. A költő, aki minden esetben hitt a gyógyítóban, aki hitt a gyógyulásban és aki hitt a csodában. Már régen eltűnt az a kor és meghalt az a beteg és hol vannak már gyógyítói, mégis fontos, hogy ki volt, kik voltak azok, akik kezelték testét, meggyógyították, vagy csak éppen meghosszabbították életét gyógymódjukkal, gyógyszerükkel vagy egész egyszerűen csak a személyükbe vetett hit által. Akik, még ha nem is mindig használtak, de elkápráztatták egyéniségükkel, és reményt keltettek benne hírnevükkel.

Madách Imrét rendszeresen visszatérő egészségügyi rendellenességei rákényszerítették a különféle módszereket alkalmazó doktorok újdonságainak kipróbálására. A kényszer, de talán a természettudományos érdeklődése miatt is, szívesen fordult e hírnév szárnyára kapott orvosokhoz.

Az egyik, eddig talán legkevésbé vizsgált terület Madách Imre életrajzában orvosainak pontos megnevezése, orvosi tevékenységüknek és Madáchcsal való kapcsolatuknak a vizsgálata. Noha többek neve is fennmaradt közülük, az alábbiakban három - irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontból jelentősebb egyéniségnek tűnő - gyógyász eddig kevésbé vizsgált személyét mutatom be.

A rudnói csodaorvos: Madva Ferenc

„Erősen hiszem, hogy ha két századdal előbb élt volna, ma újabb Faust mondája lenne az irodalomnak - jó tót népünk fantáziájából szöve.”¹

A legnagyobb zavar a rudnói csodalelkész esetében van. Nevét Radó György Madnaként említi valószínűleg téves adatot átvéve, jelezve azonban a Madva név előfordulását is.² A helyes név valószínűleg a *Madva Ferenc*. Ő volt tehát az a csodaorvos, akit 1843 októberében látogatott meg Madách Imre, és akinek alakját Szontagh Pálnak írt levelében így rajzolta meg: „Meg kísértem a csoda embert lefesteni: Magas, sovány, barna, gömbölyű képű vékony orral, szemei átható pillanattal, nagy és keskeny szabású száj, kevés haj; kamanra [?] melly mint egy 30 év vas fogainak nyomdokát viseli, s így vagy tíz évének köszönheti, hogy gazdájának öccse. - a szoba s a pap lak maga igen szegényes. - El mondván torok bajomat, mindjárt köszvényes állapotra ismert benne, mi nagy mértékben meg nyeré számára bizodalमत. - Rendelt szereket: porokat illy címmel: pulveres Privigyzenes és decoctumot mellyet gondolom minden patikában megcsináltathatnék mert a füvek külön nevezvék.”³

Madách leírása pontos, mert szinte meglepően - a Madách kiadásban kérdőjellel jelzett papi sapkát, a kamanrát is beleértve - egyezik vele Arányi Lajos leírása, aki 1844-45-ben látogatta meg a rudnói lelkészt, és vizsgálta meg orvosi eljárását: „feszes figyelőre veszem a plébánost s

ezek lőnek észrevételeim: mintegy 55 (voltaképpen 62) éves, magas szikár férfiú, tiszta fekete bársony kamanrával (házi papi sipkával) ... kevésbé hátra konyuló homloka kitűnőleg magas...”⁴

Madách Imre egy későbbi levelében szintén említi a rudnói orvost, akihez lehet, hogy öccse, Pál is ellátogatott.⁵ Ebben a levelében panaszkodik, hogy az orvosságot és a nyugalmat elrendelő kezelés nem sokat segített neki, mégis érdekes Madva személye, aki az 1840-es évek közepének, első felének legnagyobb orvosi szenzációja lehetett, és akiről Tolnai Vilmos azt feltételezi, hogy a londoni színben az életelixírét ajánlgató Nyegle alakját mintázta Madách.⁶ Ki is volt hát ő?

Madva Ferenc 1786. szept. 14-én született Nyitra megyei Skalitz helységben (ma: Skalica, Szlovákia) és 1852. aug. 20-án halt meg Szucsányban szintén Nyitra megyében (ma: Sucany, Szlovákia), közel orvosi működése színhelyéhez, Rudnóhoz.⁷ 1825-ben került Rudnóra plébánosnak, az anyanyelve szlovák volt, ezen kívül latinul és rosszul németül tudott.⁸ A népszerűsége óriási lehetett. Az ismert személyiség, az orvosi közélet és nyelv kialakításában nagy szerepet játszó Bugát Pál szerint: „Hazánk oligarchiája, arisztokráciája, első méltóságú theológusai és werböczyanusai részéről népvándorlás indult Rudnó felé”.⁹ Az akkoriban kedvelt író, Nagy Ignác az *Életképekben* felmagasztaló hangú „úti képecskét” írt hozzá való útjáról és a csodálatos orvosról.¹⁰ A *Budapesti Híradó*ban a Budapesti Hírharang rovat pedig így számol be hírnevéről: „Utczáinkon alig látni embert, sokan zöldben laknak, mások fürdőkben mulatnak, sokan pedig Rudnóra utaznak a csodatevő lelkészhez, kinek híre napról napra növekszik. Legközelebb nemzeti színházunk egy pár tagja is oda utazott. Magunk is több beteget ismerünk, kikre már ki volt mondva a halálos ítélet, kiket a rudnói lelkész rövid idő alatt mégis tökéletesen meggyógyított.”¹¹ Valószerűtlennek tűnő híresztelések is szárnyra kaptak. Madách Imre nővére anyjának, ide. Madách Imréné Majthényi Annának írt levelében említi, hogy azt hallotta, hogy a rudnói papot Bécsbe vitték a császárt kúrálni.¹²

Madva működése azonban nemcsak csodálatot, hanem haragot is kiváltott. Az orvosok veszélyeztetve látták szakmájuk tekintélyét általa. A magyar tudományos közélet ekkor szerveződött, az orvosi gyakorlat hivatalos szabályai is ekkoriban alakultak ki, nem csoda hát, hogy Bugát Pál élesen tiltakozott az ellen, hogy Nyitra megye az orvosi képesítéssel nem rendelkező plébánosnak megengedte a receptek felírását és így „orvosi diplomával mintegy ellátta”.¹³ Bár Madva személyéről tisztelettel beszél, az eljárást veszélyesnek tartja, könnyen visszaélésre adhat alapot, mert a megye, „ha ma egy papot hatalmazott fel orvosságrendelő hatalommal, holnap tán egy vénasszonyra, holnap után pedig plane a hóherra - kik szinte igen szeretnek kuruzsolgatni - kerülend a sor”.¹⁴

A rudnói orvos népszerűségét azonban nem Bugát Pál törte meg, hiszen ekkoriban, az 1840-es évek első felében lehetett a hírneve a legnagyobb. Állítólag Irkutschkból,¹⁵ Kamcsatkából és Dél-Amerikából is jöttek hozzá betegek.¹⁶ Jól mutatja ismertségét, Kossuth levele is, amelyben Wesselényit kívánta rávenni, hogy megvakulással fenyegető szembetegségét a csodaorvossal próbálja meggyógyíttatni: „Nyitra megyében Rudnón van egy falusi Cathol. pap, csudahírű orvos s valóban méltán csudahírű. Stáhly¹⁷ meglátogató s azon ítélettel jött tőle, hogy úgymond tanulhat tőle az egész orvosi kar s fiát hozzá vitte gyakorlatra. Az ember nem charlatán, nem valamely új rendszerteremtő, mint a nagyhírű csudaorvosok, irgalmas szerzetesbeli barát, s mint olyan tudományosan tanult orvos, kinek más orvos felei előtt, elsősége a csudával határos kórismeretben áll; a bámulatig híven mondja el egy kis figyelmes vizsgálat után a beteg baját, symptomáit, okait, s következményeit ... Pénzt senkitől el nem vesz, de élelmi szerezket igen; mert számosan feküsznek nálla messze vidéki szegény betegek, kiket gyógyítás alatt táplál. Ezen ember 20 éven át volt a hegyközi vidék szegény lakosainak védangyala ... pár év

előtt egy nagyúri gyerek vetődött hozzá, ő meggyógyította, s azóta országszertéről tódulnak hozzá a betegek és igen kevés jó vissza tőle vigasztalanul; nem hiteget, nem áztat senkit, de segít, hol már minden orvos mestersége kudarcot vallott. Nem mendemonda után beszélek, hanem pozitív tudomásból. Egy sógoromat tüdővésziből gyógyította ki; házi asszonyom csaknem egészen elveszté már szemvilágát ... és segített rajta. Fiáthné köszvényes fájdalmak következtében megvakult; a pap meggyógyította, - lát, ép egészségesen; - tudok esetet, hogy egy vakon születettnek, tudok másat, hogy egy 15 év óta vaknak visszaadta szeme világát, nem operáció, hanem belső gyógyítás által stb., általában legkedvenczebb gyógyítása a belbajok hatásából eredett szemnyavalyák; - mondja, hogy nem ismer istenibb éldeletet, mintha vaknak világot adhat. - Barátom! Kérlek Istenre, kényszerítek a hon s barátság szent nevére: ülj kocsira s vitesd magadat bármi lassan, bármi bajosan ez emberhez; ő ... talán hogy visszaadja hajdoni erődöt, épségedet házadnak, hazádnak s nekünk szerető barátainak; ha nem képes - nem fog áztatni.”¹⁸ Wesselényi válaszelevelében megígérte Kossuthnak, hogy minden orvosokban való csalódásai ellenére amint „állapotom s jelesen lábom, annyira javul, hogy utazásra képes leszek ... lehet, hogy Rudnóra is elmegyek.”¹⁹ Pár nap múlva pedig megírta Kossuthnak, hogy egy ismerősét megkérte, menjen el helyette Rudnóra és érdeklődjön meg, vajon bajára tudna-e megoldást a lelkész. Levelezéséből úgy látszik, Wesselényi mégsem ment el. Ennek oka lehetett talán, hogy hiába küldte el érdeklődő követét. Madva ugyanis ragaszkodott ahhoz, hogy a gyógyulást keresővel személyesen találkozzon és a szemébe nézhessen, mintha ebben rejlett volna orvosi ereje, hiszen első ránézésre döntött az orvosságról, többnyire meg sem hallgatta a beteget. Az a hír terjedt el róla, hogy a szemből olvassa ki a beteg panaszeit.²⁰

Arányi Lajos, a későbbi neves kórboncnok 1846-ban könyvet adott ki a rudnói lelkész orvoslásainak leírásával. Véleményének végső kicsengése nem kedvező: nem használ, de nem is árt az elhíresült csodaorvos.²¹ Arányi bírálata valószínűleg döntő lehetett Madva hírnevének csökkenésében, hiszen alig egy év múlva 1847-ben Jókai Mór az *Életképekben* már így írt: „Pár év előtt mekkora zajt ütött a rudnói csodalelkész! a lapok nem restellették telekürtölni vele a félvilágot, gyógyított, remekelt, csudákat vitt véghez, imádatot ... és mi lett belőle? ki tud róla valamit?”²²

Bár a hírek róla hamar elhallgattak, emléke azért mégis sokáig élhetett. Arany János 1855-ben írt versében (*Népnevelés*) említi „Rudna”-t, 1895-ben pedig síremléket emeltek neki.²³ A nép között a csodaorvos emléke még a századfordulón is élt, „az általa készített rudnói pilulát és haj kenőcsöt pedig még most is (1902-ben) árulják a felvidéki gyógyszertárak legnagyobb részében.”²⁴

A rudnói csodaorvos praxisa azonban nemcsak Arányi könyve miatt eshetett vissza. A Rudnó környékén lévő nagytapolcsányi patikus, Csippék János szerint a lelkész még hat évig folytatta gyógyító tevékenységét Arányi könyvének megjelenése után, csak kisebb körben, kevesebb hírveréssel, mert betegeskedése miatt önként vonult vissza a több munkától.²⁵ A patikus Madva gyógymódjáról is érdekességeket árult el, hiszen ő még kapott az általa rendelt receptekből. Véleménye szerint: „Méltatlanul vádolták ... kapkodással és irracionális rendeléssel, mert receptjei a maguk idejében feltétlenül korszerűek voltak.”²⁶

Ez a korszerűség azonban a korábbi orvostudomány eljárásaival is párosult. A gyógyszerész szerint ugyanis „egyik-másik receptjében olyan anyagok is találhatóak, a melyekről a modern farmakológia lemondott s a mai kor gyermeke mosolyog felettük, de ne felejtjük viszont, hogy Madva még a XVIII.-ik század tudományában nőtt fel, mikor a szerek természetfeletti hatásában való hit még erős volt. Ez magyarázza, hogy pl. az »Unguentum Rudnense«-ben a számpápa alkatrészeknek is hely jutott.”²⁷

Vajon Madách is szedett patareszeléket? Mi is lehet hát az a levelében említett „Pulveres Privigyenses”? Arányi Lajos könyvében többféle Madva által rendelt szer receptjét ismerteti, köztük azt is - a privigyei port - , amit Madách Imre is kapott:

„Pulvis. privid.
Rp. Calomel
Sulf. auri antim. aa grß
Opii grß
pulv. rad. liqu. gr. 10
M. D. P. dosi”²⁸

A recept szerint tehát Madách Imre nem szedett számapata reszeléket,²⁹ mégsem használt köszvényének a rudnói pap gyógyszere. Baját inkább gyógyfürdőkkel igyekezett hát gyógyítani...

Írók, költők orvosa: Kovács Sebestény Endre

*„...te barátom, nem léssz oldalamnál
Mindig, s ha orvost lenék is bajomnak,
Orvosbarátot, mint nekem te voltál.
Alig hiszem, s oly bensőt, hűt, soha!”³⁰*

Deák Ferenc homeopata orvosa Argenti Döme volt, akinek a könyvét Madách is olvasta, allopatikusán gyógyító orvosa pedig Kovács Sebestény Endre (1814 - 1878), ez az írók körében is népszerűvé vált orvos. Hogy a doktor mikor került először kapcsolatba Madách Imrével, nem tudható pontosan. Madách anyja, fia haldoklását látva hívta Pestről,³¹ de minden bizonnyal korábban is találkoztak már. Nem valószínű, hogy ismeretlenül hívták volna a haldoklóhoz. Kovács Sebestény Endre lehetett az a pesti orvos, aki Madáchot az 1861. évi országgyűlésen Pesten kezelte, aki leveleiben Kovácsként szerepel.

Az 1861-es országgyűlés előtt újra jelentkeztek Madách Imrénél a megszokott köszvényes panaszok. Április 29-én kelt levelében írta Madách Károlynak, hogy „...igen ebül voltam köszvényben, de Kovács nagyon korán érte, s bár minden előjel úgy volt, mint máskor mikor holnapokig feküdtem, valami 2 héti házi áristommal reményelem ki szabadúlok a bajból.”³² Május 8-án azonban már jobban volt, és orvosa engedélyével elment a felirati és a határozati párt között zajló országgyűlési vitára.³³ Május 29-én kelt, édesanyjához írt levelében pedig már sikeréről számol be, amelyet felszólalásával aratott. Beszéde és a vele járó izgalom azonban megviselte akkor már egyre gyengülő egészségét. „Egészségemnek az igaz egy kicsit ártott amennyire bizon az izgatottságtól a szívverés erősebb lett, de Kovácsnak is olly öröme volt a sikerben, hogy azért meg bocsájtott, meg parancsolta, hogy két napig ne mennek ülésbe s csillapító cseppeket szedjek s minden jó lesz”.³⁴ Valószínűleg azonban már korábban is ismerték egymást, nem az 1861-es országgyűlés volt első találkozásuk ideje és helyszíne, hiszen ebben az édesanyjához írt levelében nem mutatja be a pesti orvost, hanem Kovácsként - régi ismerősként - említi.

Talán Kovács Sebestény Endre volt az első igazán felkapott képzett orvosa e kornak, aki nem pusztán ideiglenes sikert aratott, mint a korábban elhíresült és gyakran képzetlen csodaorvosok. A *Vasárnapi Újság* 1856-ban arcképpel együtt mutatta be, megjegyezve, hogy „je-

lenleg nem csak Pestnek, hanem egész magyar hazánknak egy leghirhedettebb orvosa és sebésztudora ..., aki a főváros főbb rangú világának is keresett és kedves orvosa”.³⁵

Az első feltehetően jól megfizetett, drága - mai kifejezéssel élve - sztárorvosa lehetett ennek a kornak, aki akkora vagyont hagyott maga után „milyenre nem volt példa a magyar orvosok között, s külföldi orvosi tekintélyek sorában is ritkán.”³⁶

Kovács Sebestény Endre mindezt úgy érte el, hogy mentes volt a korabeli - és nem csak a képzetlen csodaorvosok által művelt -, ma a természetgyógyászat körébe sorolható eljárásoktól. Tekintélyét nem a gyógyítás körébe tartozó divatoknak, sem a pár szerencsés eset utáni hírverésnek köszönhetette, hanem sebészi ügyességének. Ez ebben a korszakban ritkaságnak számíthatott, hiszen ekkor még nem utasította el az új módszerekkel kísérletezők táborát az orvostársadalom olyan élesen, mint manapság. Nem tette tönkre orvosi tekintélyét az, aki homeopátiával, delejezéssel foglalkozott, vagy a vízgyógyászatot alkalmazta, sőt éppen hírnevét alapozhatta meg általa. Az orvosi közélet egyik szervezője, Bugát Pál fordította le pl. először Hahnemann *Organon*-ját magyarra. Egy másik elismert orvos, Gárdos János pedig a delejes gyógyítás híve volt, aki nemcsak a homeopátiáért rajongó Vörösmarty Mihályt kezelte, hanem ő vette rá a későbbiekben a legnagyobb magyarországi spiritiszta médiummá lett Vay Adelmát is a médiumisztikus írásra.

A új módszerek háttérében az a változás állt, amely az orvostudományban a XVIII. sz. második felétől lejátszódik és ami hazánkban a múlt század közepére már erősen érzékelhető vált. Az átalakulás kezdete a felvilágosodással jelölhető meg, amely az orvostudományban a korábbinál fokozottabban szétválasztotta a tapasztalati és az elméleti módszer korábban még összhangban érzett egységét. A múlt század negyvenes éveiben már egyértelműen érezhetővé vált hazánkban is az orvostudomány elszakadása a spekulatív tudományoktól, a vallástól és a filozófiától. A korabeli orvosok legalábbis ekkor figyeltek fel erre. „Az eddigi rendszerek ... elméletei, ámbár a legellenkezőbbek, mégis abban megegyeztek, hogy csalfa áltételek szövevényéből alakultak és eképpen az őszinte orvosok a gyakorlatban empiricus gyógymódot kénytelenítetének követni, melly nekik ugyan sokféle a tapasztalatból elvont ... szabályt nyújtott, de a nélkül, hogy ezek valamely rendszerrel egyesíthettek volna. Az elméletet a gyakorlattal való egyesítési törekvések sikertelenek voltak.”³⁷

Volt, aki józanul tudomásul vette, volt, aki sajnálkozott miatta, mint Arányi Lajos, aki szerint „bizonyos idő óta némi vallási hidegség, sőt még holmi bölcsészeti iszony is bontakozik a gyógyászatban, visszatoroltatik az elmélkedés (speculatio), s csupán az empirismus (tapasztalhatóság) tág s kényelmes országútján történik renyhe ledérséggel a pályázás”.³⁸ Voltak aztán, akik régi elképzelések felújításával kísérelték meg az elméletet és a tapasztalatot új egységbe hozni. Ők - ma a természetgyógyászat körébe sorolt - deduktív megközelítésű, hajdani okkult nézeteket is szívesen felújító, felhasználó, a rész helyett az organizmus egységére hangsúlyt tevő spekulatív módszereket alkalmaztak, amelyek élénkebben őrizték a valláshoz és a bölcsülethez való eredeti rokonságukat. Első jelei Magyarországon ezeknek a eljárásoknak az 1810-es, 1820-as években jelentek meg, a negyvenes évektől kezdve pedig egyre nagyobb divattá váltak. A delejezés, vagyis a mesmerizmus, a homeopátia, a később induló és a homeopátiához kötődő hydropátia, sőt a Madách Imre által is tanulmányozott frenológia ekkoriban vált szélesebb körben üzött, felkapott orvoslási, megfigyelési módszerré. Ebben az időszakban ezeket tartották korszerűnek, reménykeltő eljárásoknak. Népszerűségüket elősegítette az is, hogy az orvosi képezéssel nem rendelkező laikusok számára ez még érthető és valószínűleg érdekesebb is volt, mint az ekkor már kialakult szakszavakkal, az organizmus egésze helyett egyes betegségekre és testrészekre specializálódott orvosi szaktudomány. Kovács Sebestény Endre ebben a korban, amikor delejes orvosok, homeopáták sikereitől zengett a napi sajtó,

amikor a Gräfenbergbe vándoroltak a betegek - ahogy Abellino Jókai regényében -, hogy az osztrák csodagyógyító Priessnitz (1799 - 1851) hideg vizes kúráját alkalmazzák, amikor csodálatos gyógyulások híretől zengett az ország, vált a legnépszerűbb orvossá, úgy, hogy „nem sodortatta el magát az orvostudományban oly gyakran fellépő divatáramlatok által”.³⁹ Kovács Sebestény Endre ugyanis allopatha volt, vagyis a hagyományos orvoslás híve maradt, nem kísérletezett hát a kedvelt homeopátiás gyógymóddal, elismerte, mégsem gyakorolta a delejezést, vagy más néven magnetizmust. Jókaiéknál az 1850-es évek első felében különféle betegségek jelentkeztek, akkor amikor gyakran űzött szórakozás volt az asztaltáncoltatás. „Dr. Kovács Sebestény Endre volt a házi orvosom; régi jó barátom és rokonom. Mikor megtudta, hogy én családotul az asztaltáncoltatással foglalkozom, tudós emberhez illő haragba jött és lehordott mindannyiunkat keményen: »Hisz ez a bajtoknak kútfeje«. Aztán megmagyarázta komolyan és szakértően, hogy az emberi magnetizmus valóban létező erő, s azzal különösen adományozva vannak mindazok, a kiknek hivatásuk az idegekkel dolgozni: költők, színészek, festők; de ezzel a magnetizmussal visszaélni, azt másra elpazarolni, mint hivatásunk teljesítésére, éppen olyan természetellen, mint az éltető ösztönök perverz irányzata”.⁴⁰

Ebben a légkörben vált hát az egyik legnépszerűbb, a legkiterjedtebb praxisú magyar orvossá,⁴¹ mégpedig hagyományos gyógymóddal. Bár háziorként is tevékenykedett, legnagyobb sikereit sebészként aratta, 1849-től haláláig a Rókus kórház I. Sebészeti Osztályának főorvosa volt. Sérv- és orrműtéteiről válhatott híressé. Részt vett az orvosi közélet szervezésében is, alapító tagja volt a Természettudományi Társulatnak. Persze ehhez a nagy sikerhez neki is a szerencse segítsége kellett, a közvélemény ekkor őt is csodálatosnak kellett, hogy tartsa: „Tudományánál egyedül szerencséje versenyzett úgy, hogy a legváratlanabb gyógyításokat és legsikerültebb műtéteket teljesítvén, nevéhez varázsszerű nimbusz kapcsolódott, mely delejes hatásánál fogva bizonyos gyógyerővel hatott azokra, kik kórállapotjukban hozzá fordultak.”⁴²

Kovács Sebestény Endre azonban nemcsak Deák Ferenc és Jókai Mór háziorkosa volt, hanem kezelte Garay Jánost, valószínűleg Vörösmarty Mihályt és talán Bajzát is,⁴³ ő operálta ki Aranyának az epekövét, ő segédkezett Tompa Mihály gyógyításában, ő küldte Vajda Jánost Marienbadba. „Folytonos összeköttetésben élt a közélet és irodalom embereivel és vendégszerető házában majdnem hetenkint találkoztak Horváth Mihály, Székács József, Tóth Lőrinc.”⁴⁴

A nemzetközi hírű felfedező: Péczely Ignác

„Ő ... egy meglepő fölfedezést tőn, egy új eszmét mondott ki, melyre nézve ha észleletei és tapasztalatai állanak és számtani bizonyossággal bírnak, akkor az összes orvostudomány nagy változásnak néz elébe; igen sok rejtély és két ezer éve talált mysteriumok kulcsa leend a szaktudósok és a gyakorló orvosok körében.”⁴⁵

A csodaorvosoktól a rudnói csodalelkészben való csalódása ellenére sem ment el a kedve Madách Imrének, hiszen a sógora, Huszár Sándor ajánlására megkereste a hatvanas években Egerváron csodaorvosnak elhíresült, akkor még orvosi képzéssel sem rendelkező Péczely Ignácot (1826 - ?).⁴⁶ Madách „bár eleinte idegenkedéssel viseltetett e különködő, különleges gyógymód szerint orvosló doktor iránt, mégis - nagyrészt aggódó s minden reménysugárba kétségbeesetten kapaszkodó édesanyjának biztatására - mind gyakrabban kereste fel, ha tehette

személyesen, ha nem írásban Péczelyt, sőt később a súlyos betegek sajátos makacs bizalmával fordult feléje és gyógyulást várt tőle”.⁴⁷

Péczely különleges gyógymódja pedig a manapság újra felfedezett íriszdiagnosztika (iridiológia), amely benne ünnepli a módszer feltalálóját. Ez a szem szivárványhártyáján található elszíneződésekből, foltokból von le az egyén egészségi állapotára vonatkozó következtetéseket.⁴⁸

Felfedezése egy 1838 tájékán történt esetre megy vissza, amikor Péczely eltörte egy bagoly lábát, amelynek a szemében ugyanabban a pillanatban vérömlenyt, majd később egy tartósan megmaradó barna foltot figyelt meg. Aztán „midőn még »csoda doktornak nevezték« s annak szerette tartani a laicus tömeg, egy ízben idegbetegségbe esett és megmagyarázhatatlan iszonyodást érzett az emberi szemek iránt. Egyszer történetesen egy úri ember nyitott be hozzá, kivel háttal fordulva beszélni udvariatságnak gondolván, fölemelte a szeméit, melyek véletlenül az idegen szeméivel találkoznak. E perczben furcsa delejes remegés fogta el Péczelynek egész valóját.”⁴⁹ A bagollyal történt régi emlék ekkor intuíciónyszerű hirtelenséggel felidéződött benne. A szem szivárványhártyájának vizsgálati célra való felhasználásának gondolata innen eredt. Péczely ezt aztán később számos megfigyeléssel tette tudományosabbá és alkalmazhatóvá. Persze elképzelései közül sok kissé szokatlanul merésznek tűnhetett már akkoriban is. Nemcsak a szem foltjaiból szűrte le ugyanis a véleményét, hanem a szivárványhártya színét is meghatározónak tartotta. Szerinte a kék szem az, amely az egészséges állapotot jelenti, mivel minden gyermek kék szemmel születik és a színváltozások már ettől az állapottól való eltérést, a szervezet harmóniájának kisebb-nagyobb mértékű felborulását jelzi.⁵⁰ Péczely ehhez az önálló diagnosztikai módszerhez, a homeopatikus eljárást társította és szinte házi orvosává válhatott a Madách-családnak, hiszen még 1908-ban, Madách Aladár halálakor is tevékenykedett, amikor pedig már 82 éves volt.⁵¹ Egyike volt mégis az olyan magyar orvosoknak, akiket a külföld is számon tart felfedezése miatt.⁵²

Valószínűleg 1862 után ismerkedhetett össze a költő és a csodaorvos, hiszen csak ekkor alapította meg Péczely a hírnevét azzal, hogy kigyógyított egy hajdút Egerváron betegségéből. „A hajdú jobban lett, minek híre eszeveszett gyorsasággal terjedett el a vidéken, s azután jöttek hozzája vakok, sánták, siketnémák és mindennemű kétségbeesett betegek, s ő fényes sikerrel és roppant szerencsével gyógyított, úgy, hogy Egervár búcsúhellyé lőn, s őt mindenki »csudadoktornak« tartotta.”⁵³

Ekkor még nem rendelkezett orvosi képzettséggel, sógorának, Gulyás János (? - 1876) hasonszenvi orvosnak homeopatikus szereit használta.⁵⁴ Különleges módszerének híre csak ezután terjedhetett el. „Kiolvasta ő a szemcsillag foltjaiból a betegnek minden baját, annak előzményeit, persze nagy része volt ebben a beteg autoszugesztíójának is. Híre járt, hogy egész gyűjteménye van mankókból, melyeket a szerencsésen gyógyult betegek hagytak emlékül nála.”⁵⁵

A rudnói csodaorvos feltűnése óta azonban már megszilárdultak az orvoslás szabályai, ezért őt képesítés hiányában a megyei főorvos eltiltotta az gyógyítástól. Péczely ezért elvégezte az orvosegyetemet. 1868-ban kapott diplomát. A fővárosban telepedett le és Szinnyei szerint „hírnévre tett szert és keresett orvosá lett”. Persze erről már Madách nem tudhatott, hiszen őt Péczely még laikusként kezelte.

Ifj. Balogh Károly - Madách Imre unokaöccse, aki Madách Imre fiával, Aladárral nevelkedett együtt - találkozott a csodaorvossal. „A hatalmas nagy, mély tekintetű, fekete, próféta szakállú Péczely új reményt csepegtetett a betegbe s vele anyjának bánatos szívébe is”.⁵⁶

A kúráról, amellyel Madách Imrét kezelte, a Péczely-féle homeopatikus gyógyítás módszeréről is érdekességeket árul el Balogh Károly „A kúra ... rendszerint hosszadalmas volt. Eleinte

progresszive 2-3-4 golyócska, naponként háromszor, akkor aztán visszafelé 3, 3, 2. Eleinte súlyosbodni fognak a tünetek, de fokozatosan jó majd a javulás is.”⁵⁷

Ő számol be arról is, hogy Péczely Madách Imre sógorának, Huszár Sándor anyagi támogatásának segítségével tudta orvosi diplomáját megszerezni: „Így folytatta Péczely a mesterségét egy darabig; de aztán vétót mondtak a hivatásos doktorok, s meg kellett a diplomát szereznie. Pénze azonban nem volt. De volt Huszár Sándornak, s volt jó szíve is hozzá.”⁵⁸ Ennek az állításának azonban ellentmond a Hajnal Album, amely szerint Péczely „feljött Pestre, s 36 éves korában beíratta magát orvosnövendéknek. Pénze nem volt; de a »csudadoktor« a fővárosban is oly szerencsét csinált, hogy becsületes keresményéből legalább tizenkét szegényebb sorsú ifjabb társának tette lehetővé, hogy az orvosi tudományokat bevégezhessék.”⁵⁹ Lehet, hogy az egyébként nem túlzottan vagyonos Huszár Sándor csak a kezdeti felköltözésben segítette.

Balogh Károly szerint a „szemdiagnózis ... nem csinált iskolát. Nem beszél most már a csodadoktorról senki.”⁶⁰ Noha akkoriban, mikor Madách Imre unokaöccse az emlékezéseit írta - 1912-ben - lehet, hogy alig lehetett már hallani az íriszdiagnosztikáról, manapság az újra felkapott, nemzetközileg is művelt természetgyógyászati módszerré vált,⁶¹ amely alapítójaként tiszteli Péczelyt. Jelenleg róla elnevezett, Péczely Ignác Íriszközpont⁶² működik Budapesten az alternatív orvoslási módszerek szervezőjeként.

A csodaorvos ehhez az önálló diagnosztikai módszeréhez a homeopátiás eljárást társította. A homeopátia elve a „similis similibus curantur” a betegség tünetéhez hasonló hatást kiváltó gyógyszer használatát tette fő gyógyeszközévé. Ehhez járult még a másik alapelv, amely szerint gyógyszerek hatása annál nagyobb, minél kisebb adagban használják, hiszen a gyógyszer elsősorban nem az anyaguk miatt hatnak, hanem a bennük levő immateriális erők következtében, amelyek az életerő serkentését szolgálják. Ez az elv lehet, hogy első hallásra sarlatánságnak tűnik, de a megítélése igen változó lehet. Noszlopi László szerint Paracelsusnak „sokat köszönhet a homeopathia. Ez az irány nem volt mentes eredetileg okkult és asztrológiai meggondolástól, de ma már megszűnt »titkos tudomány« lenni és szakszerűnek tekinthető orvosi felfogássá vált.”⁶³ Antall Józsefnek a magyarországi homeopátiát feldolgozó tanulmánya azonban a gyors elavulását és tudománytalanságát hangsúlyozta ki, mindamelllett, hogy felhívja a figyelmet Hahnemann tanításának nagy hazai történeti jelentőségére.⁶⁴ Valóban fontos lehetett hazánkban ez az orvoslási mód. Politikai jelentősége is lehetett, hiszen Vörösmarty így írt róla Kölcseynek 1838-ban, feltehetőleg a felső hatalomra panaszolkodván: „Maga az orvostudomány sem eléggé szent, hogy istentelen kezeik súlyát ne érezze; folyóiratokban a homeopathiáról szólni sem szabad.”⁶⁵ A hasonszenvi gyógymód hazai népszerűségét talán ez is magyarázhatja. A homeopátia orvosi szempontú megítélése még ma sem egyértelmű, bár - ahogy az íriszdiagnosztika is - mintha újra felvirágzóban lenne. A múlt században azonban orvosilag sokszor csak a későbbiekben igazolt életrendi, táplálkozástani előírásai által nagy hatékonyságot érhetett el. Madách Imrét is érdekelhette, hiszen könyvtárában megtalálható volt Argenti Döme népszerű homeopátiás könyve, amelyben - bizonyítékaul a figyelmes tanulmányozásnak - még Madách bejegyzései is fellelhetőek.⁶⁶

Jegyzetek

1. CSIPPÉK János: *Emlékezés a rudnói papra*, Gyógyszerészi Közlöny, 1902. nov. 23. 27. sz. és nov. 30. 48. sz., 790. l.
2. RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*, Salgótarján, 1987. 91. l.; A feltehetően helytelen *Madna* nevet Balogh Károly könyvéből vehette át Radó György (BALOGH Károly:

Madách az ember és a költő, Bp., 1934. 39. l.). A legbiztosabb források szerint **Madva Ferenc**nek hívták. Így szerepel Wurzbach-féle lexikonban (WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Wien, 1867. XVI. Band.) és e néven szerepel Arányi Lajos könyvében is (ARÁNYI Lajos: *Rudnó és lelkésze 1844 és 1845-ben és még valami többi közt a mai magyar zsidó is*, Pest, 1846.). Más variációk is előfordulnak azonban. Nagy Ignác úti képecskéjében *Mada Ferenc* néven említi, (NAGY Ignác: *A rudnói csoda*, Életképek, II. félév, júl. 17. 3. sz. 84. l.), Nagy Ivánnál *Madva József* található (NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pest, 1860. VII. k. 234. l.), Bugát Pál pedig *Madva Pálnak* nevezte a rudnói csodaorvost (BUGÁT Pál: *A pesti Rókus-kórház gyakorkló orvostanintézeté való átalakítása*, in. *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pesten tartott Második Nagygyűlésének Munkálatai*, Pest, 1842. 17. l.). Gortvay Györgynél pedig *Madra Ferenc*ként jelenik meg (GORTVAY György: *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I.*, Bp., 1953. 64. l.)

3. Madách Imre levele Szontagh Pálhoz, 1843. okt. 31. In. M. I. Ö. M., sajtó alá rend., bev., jegyz. Halász Gábor, Bp., 1942., II. k. 953. l.

4. ARÁNYI Lajos, i. m. 21. l.

5. Szontagh Pálhoz 1844. jan. 1-én írt levelében említi: „A dekorációk ma mentek Rudnóra Pali sokszori mellfájása végett. - Nekem eddig a Privigyei porok láthatólag nem használtak...”. (In. M.I.Ö.M. i. m. II. k. 960. l.); Radó György szerint (i. m. 97. l.) a „dekoráció” szó téves olvasat eredménye, a helyes szerinte a főzet értelmű „dekotáció”.

6. TOLNAI Vilmos: *Arany „Népnevelés” című költeménye*, It, 1914. 317. l.

7. WURZBACH, i. m.; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, V. Band, Wien, 1972.

8. TÓTH Béla: *Kuruzslók*, in. U. ö.: *Magyar ritkaságok*, Bp., 1899. 201. l.

9. Idézi: GORTVAY, i. m. 64. l. (az általa megadott helyen, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók második, 1842. évi Nagygyűlésének Munkálatai között nem találtam idézetének lelőhelyét.)

10. NAGY Ignác: *A rudnói csoda*, Életképek, 1844. júl. 17. II. félév. 3. sz. 81-86. l.

11. Budapesti Híradó, 1844. júl. 23. 13. sz. 57. l. (A Budapesti Hírharang rovatot ekkoriban Nagy Ignác írta.)

12. Madách Mari levele id. Madách Imrénéhez, 1844. febr. 24. In. *Majthényi Anna levelezése*, szerk. Andor Csaba, 264. l. (kézirat, a Madách-könyvtár Új folyamának 2. köteteként áll megjelenés alatt)

13. BUGÁT, i. m. 17. l.

14. BUGÁT, i. m. 18. l.

15. KELECSÉNY József, VAHOT Imre: *Nyitra jelen állapota*, in. KUBINYI Ferenc - VAHOT Imre (szerk.): *Magyar- és Erdélyország képekben*, 4. k., Pest, 1854. 24. l.

16. CSIPPÉK, i. m. 789. l.

17. Stáhly Ignác (1787 - 1849) ekkor országos főorvos. ARÁNYI (i. m.) szerint Stáhly Rudnóra látogatása csak szóbeszéd. Madvát erről kérdezve azt válaszolta, hogy „azon nagyobbféle urak mind incognito utaznak s úgy a manó sem ismer rájuk.” (49. l.)

18. KOSSUTH levele Wesselényihez, 1844. máj 15. In. KARDOS Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*, Bp., 1905. II. k. 148-149. l.
19. WESSELÉNYI levele Kossuthoz 1844. júl. 1., *Történelmi Tár*, 1903. 72. l.
20. ARÁNYI cáfolja ezt a híresztelést (i. m. 205. l., 211. l.)
21. „Tiszteljük tehát a rudnói lelkészben a jeles értelmű férfiút, a nélkül, hogy benne valaha az alapos orvost keresnők.” (ARÁNYI, i. m., 224.l.)
22. JÓKAI Mór: *Mi hír Budán?* (Életképek, 1847. nov. 7.), in. J. M. Ö. M. *Cikkek és beszédek*, I.k., Bp., 1965., 366. l.
23. V. ö. STEFFEL Ede: *A magyar Kneipp*, Nyitrai Szemle, 1895. júl. 7. 52. sz., 6. l.
24. SZALAY Pál: *A nyitrai rudnói csodadoktor*, *Gyógyszerészi Közlöny*, 1902. okt. 26., 43. sz. 707. l.
25. CSIPPÉK, i. m. 771. l.
26. CSIPPÉK, i. m. 772. l.
27. CSIPPÉK, i. m. 772-773. l.
28. ARÁNYI, i. m. 217. l.; CSIPPÉK (i. m. 772. l.) szerint azonban Arányi leírása nem egyezik az ő birtokában levő receptekkel.
29. A kalomel máig használt higanyvegyület (Hg₂Cl₂) (KEMPLER, Kurt: *A gyógyszerek története*, Bp., 1984., 232. l.), a „Sulf. auri antim” összetétele miatt emlékeztet az antimon pentaszulfid (Stibium sulfuratum aurenticum) hurutos köhögések elleni, mára már elavult köptetőre (KEMPLER, i. m. 64. l.). A recept ópiumot is tartalmaz. TÓTH Béla szerint (i. m. 203. l.) is a privigyei por kalomel és ópium keveréke volt. Az általa említett „rudnai kenőcs” viszont „faolaj és lópataresztlék öszszetimporálása” A recept pontos meghatározása azonban gyógyszerész szakembert igényelne.
30. GARAY János: *Dr. Kovács Sebestény Endréhez*, in. G. J. Ö. M., 2. k. Bp., 1886. 13. l.
31. (legifj.) BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*, Bp., 1934., 228. l.
32. KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre ismeretlen levelei*, Itk 1968. 234. l.
33. V. ö. máj. 8-án Madách Károlyhoz írt levelét, in. KERÉNYI, i. m. 235. l.
34. Madách Imre levele édesanyjának 1861. máj. 29., in. M. I. Ö. M., i. m. 919. l.
35. Vasárnapi Újság, 1856. dec. 14. 50. sz.
36. Vasárnapi Újság, 1878. máj. 26. 21. sz.
37. ADLER Herman: *A gyógytani rendszerek Paracelsustól korunkig*, Pest 1846. 10. l.
38. ARÁNYI, i. m. 10. l.
39. Dr. RÓZSAY József: *Emlékbeszéd néhai Dr. Kovács Sebestyén Endre fölött*, in. *Értekezések a természettudományok köréből*, 9. k., Bp., 1880.
40. JÓKAI Mór: *Astral-szellemek*, in. Jókai Mór *Hátrahagyott Művei* 2. k., *Túl a láthatáron*, Bp., 1912., 69. l.
41. Vasárnapi Újság, 1878. máj. 26. 21. sz.
42. SARKADY István (szerk.), *Hajnal Album*, Bécs, 1867, 145. l.

43. V. ö. Dr. RÓZSAY József, i. m. 12. l.
44. Dr. RÓZSAY, i. m. 13. l.
45. SARKADY István (szerk.): *Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített Album*, Bp., 1873. 186. l.
46. V. ö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* X. k.Bp., 1905. Halálának éve bizonytalan. Péczely Madách Aladár halálakor, 1908-ban élt. Budapest címjegyzékében még 1910-ben is szerepel a neve és a címe (IV. ker. Magyar u. 30.) 1914-ben azonban már nem. Az OSZK Kisnyomtatványtárának gyászjelentései között nem találtam rá.
47. (legifj.) BALOGH Károly, i. m. (1934) 217. l.
48. V. ö. Péczely erre vonatkozó könyveit (*A szivárványhártyáról*, Bp., 1873; *Az idült betegségek. Útmutatás a szemekből kórisme tanulmányozásához*, Bp., 1880.; *Die Augendiagnose*, Tübingen, 1887.)
49. SARKADY (1873), i. m. 186. l.
50. PÉCZELY Ignác: *Az idült betegségek. Útmutatás a szemekből kórisme tanulmányozásához*, Bp., 1880., 46-48. l.
51. V. ö. HUSZÁR: *Madách Aladár 1848-1908*, Losonci Újság 1908. júl. 30. 31. sz.: Madách Aladár „gyakran kereste fel Péczelit (!), aki azt jósolta neki hogy januárban fog meghalni. Halála előtt 2-3 nappal keserű humorral jegyezte meg: »No ugyan fel fog sülni Péczeli, ha én most meghalok«”.
52. V. ö. *Brockhaus Encyklopädie*, Wiesbaden, 1967., Augendiagnose címszó.
53. SARKADY (1873.), i. m.
54. V. ö. SZINNYEI, i. m.
55. (ifj.) BALOGH Károly *gyermekkorai emlékei*, szerk. Andor Csaba, 191. l. (kézirat, a Madách-könyvtár Új folyamának 1. köteteként áll megjelenés alatt)
56. (ifj.) BALOGH Károly (kézirat), i. m. 192. l.
57. (ifj.) BALOGH Károly (kézirat), i. m. 191-192. l.
58. (ifj.) BALOGH Károly (kézirat), i. m. 192. l.
59. SARKADY (1873.), i. m. 188. l.
60. (ifj.) BALOGH Károly (kézirat), i. m. 192. l.
61. V. ö. dr. KERESZTÚRY Valéria: *Az íriszdiagnosztikáról*, Természetgyógyászat, 1991. márc.
62. A Péczely Ignác Íriszközpont hirdetése megtalálható a Természetgyógyászat folyóirat 1991. novemberi számának elején
63. NOSZLOPI László: *A titkos erők és tanítások lélektana*, Bp., 1943., 91. l.
64. ANTALL József: *A homeopátia és orvosképzés Magyarországon*, Orvostörténeti Közlemények, Bp., 1969. 51-53. sz.

65. In. VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Munkái*, 3. k. Bp., 1962. 373. l. A kritikai kiadás jegyzete szerint: „A homoeopathia propagálásának kétségtelen világnézeti jelentése is volt e korban - e tanokban egy felvilágosult, természettudományos szemlélet látta a maga igazolását és diadalát.” (372. l.)

66. ARGENTI Döme: *Különféle betegségek hasonszenvi (homoeopathiai) gyógyítása, Hahnemann életrajzával*. Madách Imrének a könyv 3. kiadása volt meg (Pest, 1858), amelybe ceruzával jegyzeteket írt. (V. ö. *Madách Imre kéziratai és levelezése [katalógus]*, összeáll. Andor Csaba és Leblancné Kelemen Mária, Bp., 1992. 419-420. l.)

Benes Istvánné

Madách Imre személyiségéről

*„Egyik vonalt örvénynek mondogatja,
szentélynek a kört...
...rettentő komoly csíny az egész...”*

Tisztelt Hallgatóság! Kedves Hölgyeim és Uraim!

A grafológus beszámolója elé e - több más okból is kínálkozó - gondolat álljon itt:

*Kéréséül a bebocsáttatásnak
és útravaló gyanánt a Szentély sarutlan zarándokának.*

Mert az ismeretlen felé számtalan út vezethet... S ha a rejtetthez megannyi módon közeledhetünk is, a titok megérintésének jogát mégsem az eszköz mívéssége vagy próbáltsága igazolja, hanem az a nemes szándék és vonzalom, amely meri vállalni a kelepce kockázatát és képes mind többet megélni a „véres megejtettség” közös gyötrelméből.

Az irodalomtörténeti kutatás révén Madách Imre emberi vonatkozásai és *Az ember tragédiájában* kicsúcsosodó életmű utalásai mindinkább világosabb megfogalmazást nyernek, egyre hallhatóbb hangon szólnak hozzánk. De vajon, a már ismert tények mögött nem rejtőzhet-e egyéb, hangtalan üzenet? Vajon a teljes emberi való részvételét megkívánó és magához vonzó kézírás vonalainak „örvénylése” mi továbbit vethet felszínre, mennyi és milyen feltevést igazolhat, kínálhat-e új szempontokat újabb kérdések megfogalmazásához?

Célkitűzésemet e gondolatok, lényegében, meghatározták. Természetesen a téma jellege és nagysága, de jelen alkalom időbeli korlátai sem teszik lehetővé az életút teljes bejárását. A továbbiak tekintetében van néhány elgondolásom, illetőleg az esetlegesen itt felmerülő kérdések, összefüggések vizsgálatára is szívesen vállalkoznék. Most néhány, nem csupán önkényesen kiragadott, de alapvetőnek vélt jelenségnek szeretnék - Önökkel együtt - nyomába szegődni, a személyes történeteket e másfajta mélységében megközelítő és követő lehetőség, az írásvizsgálat segítségével.

A fennmaradt leveleknek - időbeni követést is segítő választékával és jó minőségű - fénymásolati példányaival, lehetőséget kaptam Madách Imre szüleinek, feleségének, első tanítójának, barátjának Lónyay Menyhértnek írásával foglalkozni, illetőleg Madách Imre kézírását, gyermekkorától szinte haláláig, életének csaknem minden évéből keletkezett leveleiben végigkísérni.

Szondi Lipót a humanizmusról, mint az egyéni lemondás, a megértés, az elfogadás, a gyöngédség készítésének egy magasabb síkon mozgó, kiszélesített, az egész világra kiterjesztett képességéről szól, a kulturálódás folyamatával kapcsolatosan pedig kimondja: - Mazochizmus nélkül nincs „kulturifikáció”. - A szellemi javak birtokbavétele - ezek szerint - mindig együttjár a negatív állásfoglalás szükségszerű jelenlétével is, bizonyos természetes törekvéseknek, igényeknek az „ítélő Én” általi elutasításával. Ám a modern lélektan talán legnagyobb felfedezése ráirányítja a figyelmünket arra is, hogy akár az előzőekben említettek, akár a külső okok miatt teret, kiélési lehetőséget nem kapott késztetések korántsem semmisülnek meg, nem

tűnnek el nyomtalanul a lélek valamiféle süllyesztőjében, sőt, azok a régi helyzet megismétlésének, illetőleg újabb színezetű, de lényegében arra visszautaló jelenségek alapjául szolgálnak, és potenciális energiaforrásként működnek. A jungi pszichológia kétségtelenné tette az emberi léleknek azt a képességét is, amely a létezés átfogásának egy másik lehetőségével élhet, amely egy másik irányba hat és hatol be; saját mélységeibe, az emberösök rétegébe és ennél is mélyebben, egészen az Abszolútumig. Az ember tehát kicsinyben - valóban - az egész Mindenség, mikrokozmosz. A megismerés pedig abból áll, hogy saját tudattalanunk mélyéről a szellem felhoz valamit, ami mindig is megvolt bennünk, s azt vetítjük ki a világra.

A megismerés mibenlétét legszebben a goethei gondolat világítja meg, amely szerint: ha nem volna a szemünkben valami „napszerű”, nem láthatnánk a napot.

Madách Imre őseinek vonatkozásában egy olyan sokgenerációs háttérrel lehet valószínűsíteni, amely a szellemi beérkezetttség mellett az igények minőségi növekedésének, az ízlés kifinomodásának vonalán meredeken ívelt felfelé. Az apai oldalon a széles látókör, az akceptáltság, az egyéni vélemény, állásfoglalás biztonsága, belső érvényességének érzete szembetűnő. A korának átlagszintjét - feltehetően - jóval meghaladó olvasottsággal, kiváló szellemi képességekkel rendelkező, de lelkesedni tudással átfűtött, rajongásra is hajló id. Madách Imre azonban nem mentes egyfajta kedves férfihiúságtól, valamint egyéni humortól sem. Megjegyzéseivel, élceivel - valószínűleg - éppoly természetességgel mulattatja magát, a szűkebb baráti körét, s nem egyszer épp a szépnem rovására, amilyen választékos, decens lehetett a családjának és a külvilágnak szóló megjelenése.

Az 1830-ból származó írása - bár nem mutat az életvezetést alapvetően akadályozó tényezőket - a lendületes gesztusok mögött energiatartási problémákat lehet felfedezni, az egyes betűk, betűrészek rövidüléssel ábrái pedig a férfias támadóerő szublimáltságára is utalnak. Az írás egészében egy mozgásosan, a tudatos önvezetéssel még jól kiegyensúlyozható, de statikusan jelenlevő arány- és ritmuseltolódás figyelhető meg, ami inkább a testi, a fizikai állapot, illetőleg működés ilyen jellegű gondjainak kérdésével veti fel. Csupán érdekességként jegyezném meg, hogy a már Crepieux Jamin és Lombroso által „szívbetegség” jeleként megfigyelt ékezetek, az „i” betűk feletti súlyos, nehézkes pontok jelen vannak az írásban (1. minta). Két évvel későbbi írása a növekvő szorongás jeleit mutatja, illetőleg az iram és a testi erő valószínű csökkenését. Két, s csupán fénymásolatban vizsgált levél nem elegendő messzebbmenő következtetések levonására, legkevésbé nem az írásnyomatéknak, mint a fizikai, biológiai energiakifejtés egyik fő mutatójának vizsgálatára, az írás nagy kifejező ereje azonban így is lehetővé tette több lényeges szempont tisztázását.

A grafológiai műhelymunka ismertetése e beszámoló keretei között nem fér el, s még kevésbé kerülhetne kellő megvilágításba. A táblákon [a publikációban a közölt mintákon - a szerk.], a néhány kézírásos emlék bemutatásán túl, a technikai részletek iránti érdeklődésnek is szeretnék valamelyest eleget tenni, élve az elhangzottak érzékletesebb, szemléletesebb alátámasztásának e lehetőségével. Ahol megoldható, igyekszem azért legalább néhány szóval ilyen részletekre is kitérni, azzal az előrebecsített kéréssel, hogy csupán azok alapján ne kíséreljenek meg - esetleg - más írást is értelmezni. Amikor ugyanis valamilyen jelenségről, esetleg egyetlen betűről esik szó, a velük kapcsolatos tartalmakat nem csupán és kizárólagosan a kiragadott részlet hordozza, végkövetkeztetéshez csak az írás összes jellegzetességének egybevetésével, a viszonyvonatkozások teljes feltárása és értelmezése során lehet eljutni.

Visszatérve még nagyon röviden, és anélkül, hogy az írásstílus problémáját érinteném, id. Madách Imre két leveléhez, ebben az írásban legszembetűnőbb a „gy” betűk kivitelezése, illetőleg e betűkapcsolatokban megjelenő „y” száraz (2. minta). A messze balra, a múltat jelképező irányba visszanyúló vonalak a női nemmel kapcsolatos, illetőleg a nő szimbolikájával

kifejezhető veszélyekkel szembeni, ősi és egyéni állásfoglalás hordozói is. Az ív vonulatában, lendületében, érzékletességében megjelennek a felgyülemlett emóciók, a jelentőség elfogadásával, az odaadás hajlamával szembeni ellenállás, és az élcnél erősebb humor, az „animálisnak” minősített mély belső késztetések - s talán a megsemmisülés érzetének ősi és egyéni döbbenete - elleni védekezésként is.

Majthényi Annáról - most szintén csak idevonatkozóan - elmondhatjuk, hogy amennyiben ellentéte a férjének, annyiban annak különös párhuzama is. Ám ami id. Madách Imrénél a szellemi befogadókészség és absztrakciós hajlam, az Majthényi Annánál a praktikus dolgok előtételezése és - minden külső látszat ellenére - egy erős elfogadtatás iránti igény. Amíg férje már-már túlnőtt a Természeten, a Nagyasszony egymaga akar a Természet és annak sokágú karja is lenni. Így eshetnek meg a valójában passzív nőisége foglyaként vergődő lélek túlkésztetéseinek jelét és jellegét magánviselő, férfias határozottságúnak tetsző megnyilvánulásai, innen törnek felszínre Majthényi Anna mind idejében, mind tartalmában váratlan állásfoglalásai és döntései. Szemléleti ingadozásaira az érzelem és az értelem harca nyomja rá bélyegét, s mindkettőt mintha egy láthatatlan akarát, s a mindkét tekintetben nem csekély képesség és erő feszítené még tovább, mintha egyik érv állandóan vétót emelne a másik érv ellen, mintha valamely kétely vagy állítás miatt szükség volna még a bizonyítás többletére.

Az egymást valóban szerethető, sőt egymáshoz valami különös reménytelenséggel is ragaszkodó emberpár olykori konfliktusa nem annyira a tudatos ellentétek összeegyeztethetlenségéből adódhatott, mint inkább a mélyebben rejlő motiváltságok „egyezkedésén”. A kulturálódás túlzó eszményképző ereje mindkettőjük tudattalan mintáját megérintette. A férfi már-már egy földöntúli istennő képét vetíti ki társára, a nő vágyai egy minden tekintetben biztonságot teremtő és nyújtó „istenférfi” hatalmi erejébe kapaszkodnának, olyan védettségért, amit, múltból hozott értékrendje szerint a társadalmi rang biztosíthat, mintegy a régvolt ősök vágyott státuszát követelve vissza.

Anna Nagyasszony - úgy tűnik - alapvetően a tudattalan késztetései befolyásoltsága alatt nyúl vissza múltból sejlő fényekért, s ha ez a világosság férjét inkább halványabbra festette, családjáért való törekvéseiben, s különösen Imre fia útjának egyengetésekor, többnyire pozitív világosságot jelentett. Amíg id. Madách Imre gondolatai - magasabbról nézvéen a dolgok voltára - ismerhették az elnézés, a megbocsátás, a megbocsáthatóság derűjét is, Majthényi Anna érzelmvilágában minden halálosan komoly, súlyos, veretes és kétségbeesett igyekvéssel megjeleni, megtestesülni vágyó.

Majthényi Anna vékony vonalú és határozott, telt, befejezett hurkokat szinte csak a középső zónában mutató írása e jelenségekkel is hangsúlyozza a praktikusságot, a hétköznapi élet követelményeinek számontartását, de a „világ dolgaiban” való helyállás, megfelelni akarás szemléletét is. Nagyranőtt „k” betűi a tevékenység, a cselekvés fontosságáról szólnak, a hajló ívek esztétikai érzékről, rajzkészségről, de az alsó zónás meghajlott szárakkal együtt a kiélni nem tudott nőiség árulkodó jegyei közé is tartoznak (3. minta). A bal margó szélesedésében eltávolodás, az írás előrehaladtával feltámadó bizalmatlanság van. A túlzott központosítás mindezt csak megerősíti, csakúgy, mint az akaratról tanúskodó jegyek.

Természetesen, az elmondottakkal még korántsem alakult ki egész személyiségkép, itt a szülőknél csupán olyan tulajdonságait kerestem, amelyek jegyei, Madách Imre írásával összevetve, valamilyen hasonlóságot, vagy hatást jeleznek.

Madách Imre első, keltezés nélküli, édesanyjához írt levele, a szó- és mondatírás gyakorlatával már rendelkező, de még a tanult betűformákkal, kötésmóddal gondosan operáló gyermek betűvetését mutatja. A levélpapír a sor és a középzóna magasság tartásának segítésére bevona-

lazott. Ezek a segédvonalak is megerősítik azt a feltevést, hogy a levelet, a valóságban is, korai, első írásai egyikének tekinthetjük. Amiért ezen túlmenően érdemes és izgalmas ennél a pár sorból álló híradásnál elidőzni az az, hogy már ekkor, ebben az írásban fellelhető egyéni jegyek, holott a szándék, láthatóan, az iskolás elvárásoknak és a levélírás konvencióinak való megfelelés szinte aggályos igyekezetéről vall (4. minta). E jegyek már a gyermek Madách - korát meghaladó - érettségét bizonyítják, szépérzékre, rajzkésztségre utalnak, s az anyai mintákkal és Osztermann József íráseleganciájával kísérletező kisdíák eszményképző, erős hajlamára. A díszítő jellegű kis ívek az érzelmi gyöngédség, a szeretetvágy önkéntelen megjelenítése is. Az írás alsó, az ösztönszférát magábafooglaló zónájában, a lefelé haladó betűszárak, de különösképpen a „g” betűk esetében, egy mindig azonos szinten bekövetkező vonalbizonytalanság, a testi-lelki fejlődés útkeresését és valamiféle biológiai dilemma jelenlétét sejteti. A későbbiek folyamán, úgy tűnik, épp e pont körül fordul-keletkezik az a betűszár moduláció, amit a költészet iránti hajlam és az „ősök csarnokába lejutás”, azaz az intuíció jeleként lehetséges értelmezni. Megható, ahogyan a magasba nyúló szárak szálegyeneseiben az akarat, a figyelem és lelki erő legyőzi a kéz gyakorlatlanságának és gyengeségének bizonytalanságát.

1837-ben kezdi meg pesti tanulmányait. Ez év októberéből keltezett, édesanyjához írt levele az érzéseknek olyan finomságát és eleganciáját tükrözi, mintha ez a mindent átszínező líraiság a változáshoz fűzött remények új világát már megteremtette volna. Az átlagember írása csak erős élmények hatására és hosszabb idő elteltével változik meg lényegesen, Madách Imre igen karakteres írásában a változások gyorsabban követik egymást, ami az események szokatlanul mély átéléséről, a kifejezőerő nagyságáról és a megjelenítési képesség sokszínűségéről ad hírt.

Egy 1838-ból származó, anyai dorgálásra készült válasz szinte „kalligráfiai ihletettséggű”; az anyai követelményekhez való alkalmazkodás, a gyermeki gyöngédség és lelkiismeret ellentmondásos szorongásának és jóvátételi igyekezetének kényszeres bizonytsága (5. minta).

Más esetekben is - édesanyjának írt leveleit összehasonlítva baráti levelezésével - feltűnik az előbbiek nagyobb gondosságú, figyelmesebb kivitelezése, még az író toll megválasztásánál is. A vékony vonalakkal történő írás, illetőleg az ilyen nyomot létrehozó toll szándékos használatával, az író ember tudattalanul is a világosságot, az egyértelműséget, a gondolatok tisztaságát kívánja hangsúlyozni, evvel mintegy háttérbe szorítva, netán el is rejtve az intimebb én jelenlétét.

A hangvétellükben oldottabb, sőt szinte teljes kitárulkozást tartalmazó, Lónyay Menyhérthez szóló „tizenéves” írásokban, s majd a későbbi, Szontagh Pállal folytatott levelezésből is látható, hogy valójában a lágyabb, az árnyaltabb kivitelezést lehetővé tévő, a vonalakat mintegy mázoltan létrehozó toll felel meg igazi ízlésének. Grafológiai megfigyelés: ilyen vonalakat festőművészek, illetőleg az érzékletes anyaggal bánni tudók, vagy az anyag érzékletességét közről ismerő személyek szoktak hagyni írásukban.

1838 december. Az év folyamán jelentős változás történhetett az ifjú Madách életében. Az írás valami hirtelenjött érettséget, nagyobb magabiztosságot, új, kreativitásra utaló jegyeket és a nemi érdeklődés erősödő jeleit mutatja. Az aláírása is megváltozik, az addig anyai mintát hordozó nagy „I” betű átalakul, ez már nem a „fiú” aláírása, hanem az érlelődő férfié (6. minta).

„A kegyetlen sorstól arra vagyok ítélve, hogy semmit se lássak természetes színbe, de minden érzélem szenvedély legyen.” - írja Madách Imre egyhelyütt Lónyaynak, majd másutt: „Barátságom irántad indulat”.

Nos, e vallomás hitelességét, a szenvedély és indulat jelenlétét igencsak meglevőnek tarthatjuk. Ám míg a Lónyaynak szóló levelekben mintha Majthényi Anna érzelmeinek „halálos komolysá-

ga” keresné tárgyát, a Szontaghhoz írtakban az apai intellektus vonzáskörére utaló jegyek is feltűnnek. Úgy gondolom, megkockáztatható az a feltevés, hogy Lónyayval való barátságában Madách Imre édesanyja érzelmi örökségét próbálgatta, illetőleg a nevelés és az anyához való ragaszkodás befolyása alatt, egy Majthényi Annát - önkéntelenül - megjelenítő szerepben használt e szélsőségeket bőven kínáló eszményképéhez. Ha most még azt is figyelembe vesszük, hogy az igen érzékeny lelkű fiúnál feltehetően magabiztosabb, és társadalmi helyzete folytán is imponáló Lónyay egyfajta apaképmásul is szolgálhatott ebben a kapcsolatban, érthetőnek tűnik az a rajongás, a barátnak és a barátságnak már-már szinte szerelmi extázist idéző felmagasztalása, és az elvesztéstől való túlfokozott félelem, ami a levelek konkrét tartalmának nagy részét is kiteszi.

1840. Madách Imre 17 éves. Írása egy már csaknem kiforrott, sok tekintetben megállapodott férfi stabilitását mutatja. Aláírásában itt jelenik meg a jellegzetes paráf, aminek grafológiai végkövetkeztetését szeretném a jövőben megvalósítani. Itt csupán annyit róla, hogy a paráf végmozdulata egy nagy írott „E” betűt formál, aminek jobbra öblösödő ívei a későbbiek folyamán ellenkező irányba fordulnak, olykor szögessé válnak, eltűnnek, megjelennek, jelezve az érzetek-képzetek hullámozását, Madách Imrének az intim énjéhez való, azon időszakra érvényes viszonyát és ezzel kapcsolatos állásfoglalását (7. minta).

S most a felnőtt korról, az életút további szakaszairól pár - általánosabb - olyan gondolat, amiknek grafológiai igazolása részben megvan, illetőleg a további, behatóbb vizsgálat néhány kiindulási szempontját is képezheti.

A felnőtt Madách Imre kézírása a vonzások és vonatkozások végletes sarkítottságának jegyeit viseli magán, de mindezt egy különös egységbe vonva, egy, a köznapi értelemtől eltérő, más minőségű, vagy talán más dimenziójú harmóniába ötvözöten, ami már-már nem is az emberi illetékesség körének képzetét veti fel, hanem a Teremtő vegykonyhájának működési elvét, az élet teljességének mintáját, s így egy teljesnek mondható élet bizonyosságait tárja elénk.

A nagy kifejezőerejű írás összképe jól tükrözi az egyéni létezés statikusnak, s így megváltoztathatatlanak érzett valóságát, és az érdeklődés, a vágyak múltból eredő s jövőbe igyekvő szárnyaló, életigenlő dinamizmusát. Madách Imre szeretné úgy élni az életet, ahogyan érzi, szívesen él indíttatásai őszinteségével, de magas etikai és önelvárású igényének megfelelően képes indulatait, érzelmeit kemény kézzel kormányozni is.

Az intellektus óriási távlatokat átfogó sugara, a realitásérzék, az érzelmi sebezhetőség és az intuitív jelenségeknek - a belső képeknek a külső valóságtól csupán intimitásukban különböző egyenértékűsége - egyaránt megjelennek. Ezek a vonalak és formák a múlt és jövő közt teremtenek állandó, nem szűnő összeköttetést, hogy a középütt álló, a hétköznapok örömét és gondját is megélt ember közvetítésével régvolt idők alakjai és ideái találkozhatnak egy - szintén távoli - jövőképben, s hogy e jövőképben megelevenedő múlt hassa át és tükrözhesse a küzdelmes jelent.

A kozmikus „űrérzés” talán e végletek belső megtapasztalása során és árán sejlik fel, s ölt mind megélhetőbb formát az érdeklődésben, a tudás vágyban, a gyöngédség kölcsönösségének igényében és az útkeresés feszültségeiben. S mert kozmikus színezetű és méretű e hiányérzet, emberi lehetőségekkel szinte ki sem elégíthető. Minden, ami fontos számára - így a barátság és a szerelem is - talán ebből az érzetből-érzésből, ide utaló asszociációkból nyeri tartósságát, „megszüntethetlenségét”, s azáltal, hogy a külső történésekben - így módon - mindig fennmarad még valami lehetőség. A vágyak erejének és a szemlélet átfogóképességének e találkozásában az események többnyire nem hozzák meg a beérkezés feloldó, a dolgok fényét és értékét kissé mindig megfakító birtoklás teljes bizonyosságát.

Az írással való ismerkedés során egyre inkább erősödött bennem az a feltevés, hogy a Tragédia előtörténete elsődlegesen talán abban a belső küzdelemben keresendő, amit, szinte kora gyermekéveitől fogva, saját ellentmondásai kapcsán vívott Madách Imre önmagával, önmaga ellen, önmagáért. Természetesen, a külső hatások jelentőségéből ez a gondolat semmit sem kíván elvenni, azokat éppily meghatározónak tartom, csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy Madách Imrénél minden jelentős dolog inkább belülről indult ki meghatározóan és súlyozottan, persze korántsem az énesség, hanem éppen az „Én” magas minősége folytán. Hogy történéseiben a belső világ jelenik meg először, s a külső személyek és dolgok inkább a kivetítés és a megnyilatkozás eszközeit, a formába öntés mintáját jelentették számára, vagyis többnyire nem az újdonság erejével hatottak rá, hanem inkább az „ismerősség”, a „rokonérzés”, a másokban való önmagára ismerés rácsodálkozását hívták azok elő.

Madách Imre rejtélyes többszólamúságában nem csupán a jövőbe túlzottan előrefejlődött intellektus és a hermetikus tudományok iránti - adott - vonzalom, illetőleg a - feltehetően mindkét irányú - jelentős tárgyi tudás játszott szerepet, hanem a teljes érzelmi skála maradéktalan kiélésének képessége, valamint a távoli és közeli valóságok észlelésének hasonló együttállása is.

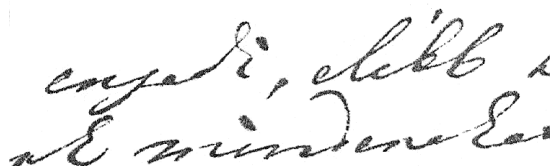
Hogy mennyiben kifejezetten örökletes és mennyiben ősi metaszintű kommunikációs hatások és összhatások alapozták meg és hozták létre Madách Imrének, a szülők tulajdonságaiban már készülődő zsenijét, ez illetékességi és felkészültségi körömen - sajnos - túlesik. Az eddig megismert írások egymásra utaló jegyei alapján azonban arra lehet következtetni, hogy itt olyan, tudatnak és idegrendszernek áthagyományozott, ősi történésekbe is bepillantathatunk, amiket előző generációk már átéltek, illetőleg hajlam szerint átélhettek volna.

Vágnak nevezi a mai lélektan a tények szirtjén hajótörést szenvedett történések tudatosulását, érzelmi tudatát...

Az idő és a tér különös együttállása folytán Majthényi Anna és id. Madách Imre kölcsönös vonzalmából így válhatott az Utód, a felgyülemlett ősi késztetések és tapasztalások sorsszerű megtestesülésévé, az Ember, az Egyediség - egyéni választásaival - egy teljes életről példát és bizonyosságot tevő Madách Imrévé... *Az ember tragédiája* pedig: az összemberi vágy és szorongás feloldásának nagy kísérletévé.

A madáchi üzenetnek, a tudatos szándékon túli kommunikációjával foglalkozva - mivel magamat sajnos nem sorolhatom az irodalomtörténet avatott értői közé - csupán remélni merem, hogy ezzel, a grafológia lehetőségeit még korántsem kimerített, első megközelítéssel is részese lehetek egy szép és nemes ügy szolgálatának.

Köszönöm szíves érdeklődésüket és türelmüket.

1. minta

Köszög H. ondon
és J. kén. hogy u
mator fi. mence

2. minta

és a' kender len helyet alk
aranyat pengve sámas
titásáigen neher, holna

3. minta

—Édes já' Mamikám'—

Csokolom kezdet a' sok ajándékokért. Nagyon
örülök azon napra, mikor Budán fogom ke,
zedet tsókolhatni. Nérit, Marit, Nintsit és
Fánit is tsókolom, és mindig leszek szőfogyadó és sze,
rető fjad—

Amre.

4. minta

Edes Mamám!

*szólva, Nemit Nintsit tő,
és kéred tőkölvá maradok*

5. minta

fiad jure

6. minta

fiad jure

7. minta

Zólyomi József

Tanúvallomások a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról

A Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról a legtöbb adatot a múlt század végén, századunk első felében készült monográfiák, életrajzi regények őrzik. Az alább többször idézett szerzők munkáiból megismerhetjük a halálra ítélt bujdosó kalandos utazásának történetét Csesztvére. Tájékozódhatunk a Madách-birtokra érkezésének időpontjáról, a rejtőzködés alatt tanúsított magatartásáról, olvashatunk öltözetéről. Néhány szerző, hogy a költő letartóztatásának szükségességét tovább hangsúlyozza, nem feledkezett meg szót ejteni Hoitsy Miksa felsőbodonai bíró, majd nagyoroszi körjegyző feljelentéséről sem.

Harsányi Zsoltnak a Madách Imréről készült életregénye óta - amelyben mindazon ismereteket ötvözte, amelyeket a költő életrajzírói addig összegyűjtöttek -, több mint fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy újabb adatokhoz juthassunk a Madách-birtokon tartózkodó Rákóczy Jánosról.¹

Leblancné Kelemen Mária nagy hozzáértéssel, tudósi szorgalommal összegyűjtött Madách Imre-dokumentumok kötete 1984-ben jelent meg. Az ebben található 173. számú dokumentumból több konkrét adatot ismerhetünk meg a bujdosó Csesztvére érkezésének időpontjáról, a Madách-birtokon tartózkodásának helyeiről, végleges távozásának idejéről.²

Nem titkoljuk bevallani, hogy 1992 júliusában, a Nógrád megye parasztságának történeti feldolgozásához végzett levéltári kutatásunk során bukkantunk arra a terjedelmes iratsomóra - a törvényszéki iratok között -, amely a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosra vonatkozó tanúvallomási jegyzőkönyveket őrzi.³

A tanulmányunkban bemutatott és feldolgozott jegyzőkönyvek előzménye, hogy a Pozsonyi Ker. Cs. Kir. Katonai Parancsnokság 1852. szeptember 1-i keltezéssel leiratot küldött (ez az előbb említett 173. dokumentum) a Nógrád vármegyei Törvényszéknek, amelyben Madách Imre útlevelén kívül Reiter Ignácra (Rákóczy János feltételezett árneve) vonatkozó iratok felkutatását, a tanúk kihallgatását, valamint az ezekből összeállított nyomozati anyag megküldését kérte. A leirat számos kérdőpontot is tartalmaz, amelyeket a letartóztatásban lévő, Pozsonyba szállított Madách Imre és Bory István tisztartó vallomásai, valamint a csendőri jelentések, a besúgók információi alapján állítottak össze.⁴

A Nógrád vármegyei Törvényszék 1852. szeptember 7-én tárgyalta meg a kerületi katonai parancsnokság leiratát. Az ülésen hozott végzés szerint: „A’ Posony Ker. Katonai Parancsnokság által kérték tellyesítésével Angyal Lajos tszéki ülnök bizatik meg, kinek is e’ részbeni jelentése annakidején elváratik.”⁵

Angyal Lajos törvényszéki ülnök, csendőr kíséretében, szeptember 9-én érkezett Alsósztrégovára, ahol első ténykedéseként házkutatást tartott Bory István tisztartó lakásán. A házkutatásnál Bory Károly, Madách Károly és a tisztartó felesége volt jelen. A törvényszéki ülnök erről készült összefoglaló jelentésében arról olvashatunk, hogy a házkutatáskor az iratok már nagy rendetlenségben voltak Bory István szobájában, melyre a feleség elmondta, korábban is jártak már itt csendőrök házkutatást tartani. Angyal Lajos megtalálta itt és magához vette

Reiter Ignác könyvecskéjét, amelynek külleme nem különbözött az uradalom 23 alkalmazottjának könyvecskéjétől.

Másnap, szeptember 10-én tíz tanút hallgatott ki Sztregován. *Lutter Jánost*, gróf Zichy Károly kiskelecsényi uradalmának kasznárját, *Lutter Károlyt*, a kasznár öccsét, valamint az ott alkalmazott *Uhrin Pál* bérest, *Kalász Pál* kocscist. A sztregovai lakosok közül *Gaal Ignác* katolikus papot, *Nemes Kindernay Mihályt*, csizmadiát, aki egyben a falu éjjeliőre, a kastély melletti evangélikus templom harangozója is volt. A Madách kastélyból *Kiss János* és *Oláh Ferenc* inasokat, *Szilágyi Mihály* igáskocscist, valamint Bory István szolgálóját, a pásztói származású *Fehér Katalint* hallgatta ki.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a kiskelecsényi tanúk, valamint a sztregovai pap kihallgatására azért került sor, mert a sztregovai kastély udvarából a kelecsényi kasznár kocsjaja a fentebb felsorolt utasokkal és Bory István kocsjaja egyszerre indult ki „a február közepén tartatni szokott losonczi vásárra”. A hatóság, a besúgók jelentése alapján ugyanis azt feltételezte, hogy a „szabadságáról” visszatért Rákóczy Jánost a két kocsi valamelyikén szöktették Losoncra.

A törvényszéki ülnök szeptember 11-én a parócai tanúk: *Ruttkay Sámuel* jegyző- és tanítónak, *Kadancz Mihály* bírónak, *Novák János* telkes gazdának, ez utóbbi három felnőtt gyermekének vallomását jegyezte le.

Szeptember 12-én a Kiszellőn lakó *Ivánka Imre* földbirtokos szellemes válaszait rögzítette, majd 13-14-én Csesztvére utazott. Itt a Madách Imre udvarához tartozó *Szabó Sándor* inast, *Tucsek Pál* faragó-bérest, *Viczián József* kocscist, *Varga Boris* és *Mrivik Mária* szolgálóleányokat, valamint a falu egyik telkes gazdáját - aki Rákóczy Jánost fuvarozta Csesztvéről Sztregovára -, *Bacsa Andrást* hallgatta ki, mint tanúkat.

A tanúk vallomásairól felvett jegyzőkönyvek hitelesítésére szeptember 15-16-án került sor Balassagyarmaton, a megyei törvényszéken.

Angyal Lajos szeptember 22-én, a meghallgatott 23 tanú vallomása alapján a megye törvényszékének a „...Madách Imre és Bory István ellen véghez vitt tiszti vizsgálódásáról szóló jelentését - az erre vonatkozó irományokkal, tanúvallatási jegyző könyvekkel, úgynapi és fuvarbéli illetőségének jegyzékével bemutatja.”⁶

A tanúvallomási jegyzőkönyvek alapján, az alábbi kérdésekre adhatunk választ:

1. Foglalkozása
2. Mettől-meddig tartózkodott a Madách-birtokon
3. Milyen volt magatartása
4. Parócai lakása
5. Személyleírása, öltözete.

1. Foglalkozása

A költő életrajzírói közül elsőként Bérczy Károly nevezte „Cseh vadász”-nak a Madách-birtokra felfogadott Rákóczy Jánost.⁷

Palágyi Menyhért a Rákóczy János Csesztvére érkezésének (1851 tavasza) másnapjáról írja: „Másnap reggel az idegen a melegágyak mellett már mint kertész foglalatzkodott. Úgy látszik azonban, hogy a vadászathoz jobban értett, mint a kertészkedéshez, mert a cselédség közt csakhamar már mint a „cseh vadász” szerepel.”⁸

Vida Imre dolgozatában ezt olvashatjuk: „A család birtokában volt a rosszul kihasznált Parócza erdő... Imre idehozta Rakoveczet. Cseh származású ügyes vadásznak mutatja be, ki majd rendbehozza az erdőt.”⁹

Harsányi Zsolt a költő életregényében - melynek egyik forrásául Palágyi munkáját használta - így ír az általunk vizsgált témáról:

- „Holnap légy az indóháznál, mikor a váci vonat indul. Szállj fel rá. Azzal utazom én is. Hazaviszlek a birtokomra. Kocsisom van ugyan, de kertészem nincs. Majd leszel nálam kertész...”

- Te, Imre - szólt Károly, miután kinézett a folyosóra, hogy nem jár-e ott valaki - fel kell egy dolgot említenem. Miféle ember ez a te cseh vadászod?... Miféle ember volna? Rakovecznek hívják, útlevele rendben van... De miért vadász, ha kertésznek hoztad? - Mert kisült róla, hogy a kertészethez nem éppen sokat ért. Ezért tehát el kellett volna küldenem. De viszont közben kisült róla, hogy erdőhöz, vadhoz nagyon is ért. Ezért tehát megtartottam jágernek.”¹⁰

A költő halálának centenáriuma (1964) után felgyorsuló kutatás számos új adattal gazdagította Madách életrajzát, de a Bérczy Károly által megfogalmazott „cseh vadász” mindvégig hű kísé-rője maradt Rákóczy János nevének.

Az irodalmi adatok után tekintsük át a tanúvallomásokat, a megkérdezettek vadásznak vagy erdőkerülőnek ismerték-e a bujdosót.

A sztrigovai tanúk közül Lutter János arra a kérdésre, hogy az erdőkerülőnek viselete, tartása nem árulta el, hogy az műveltebb osztályhoz tartozik - azt felelte: „Éppen nem, még csak miveltebb vadásznak viseletét sem tanúsította.” - Gaál Ignác, Kindernay Mihály, Kis János és Oláh Ferenc tanúk erdőkerülő foglalkozásra emlékeztek. Fehér Katalin is arról vallott: „Viselete csak olyan volt mint egy erdő kerülő -”.

A parócai tanúk közül Ruttkay Sámuel jegyző az erdőkerülő szót használta vallomásában. - Kadancz Mihály bíró így emlékezett: „Bory István tisztartó Paróczára elhozta... elmondotta... e' végből úgy mond elhoztam a vadászt... kinézése pedig a nevezett erdő kerülőnek...” - Idős Novák János gazda szerint: „csak olyan volt - mint egy vadász szokott lenni.” - „Mint Vadász mindig az Erdő körül járt.” - Novák Márton: „Csak úgy hallottam másoktól, hogy úgy viseli magát mintegy vadász”. Ifj. Novák János és Ivánka Imre erdőkerülőnek nézte Rákóczy Jánost.

A csesztveiek közül két tanú vallomásában olvashatunk a felfogadott erdőkerülő foglalkozásáról. Tucsek Mihály faragó gazda: „Én előttem azt beszélte, hogy ő Vadász”, - Bacsa András telkes gazda vallomásából: „Magától azon embertől is de az udvari Cselédtől is hallottam, hogy jágernek szegődött be Madách urasághoz”. - „Viselete tartásából, beszédeiből éppen nem lehetett észrevenni, hogy ő úr volna csak olyan volt mint egy jáger”.

Az idézett tanúvallomásokból könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy Rákóczy Jánost vadásznak alkalmazták. A tanúk az erdőkerülő kifejezést csak azért használták olykor, mert a törvényszéki ülnök kérdéseiben mindig erdőkerülőt mondott.

Vadász vagy erdőkerülő volt-e Rákóczy János? A kérdésre egyetlen szóval válaszolhatnánk, ha ismernénk a Reiter Ignác névre kiállított fizetési könyvecskét. Ennek hiányában, a kérdés megnyugtató eldöntéséhez Madách Imre vallomását kell segítségül hívnunk. A pozsonyi kerületi katonai parancsnokság leiratában a költő kihallgatásán elmondottakra hivatkozva olvashatjuk: „...múlt év novemberében egy férfi érkezett hozzá, aki magát Reiter Ignácnak nevezte, és aki szabályszerű útlevéllal és két bizonyítvánnyal rendelkezett, aminek következtében nem látta akadályát, hogy ezt az embert ez év január 1-től, mint erdőkerülőt szolgálatába fogadja.”¹¹

A letartóztatásban levő költő tudta, tudnia kellett, hogy a rejtőzködő fizetési könyvecskéjében milyen foglalkozást írt be Bory István. Tisztában kellett lennie azzal, hogy vallomása ellenőrizhető az iratok felkutatásával, a tanúk kihallgatásával. Vallomásának hitelét csökkentette volna, ha az eltér a később eléje tárt iratoktól. Ezért biztosra vehetjük, hogy a bujdosó kiskönyvecskéjébe erdőkerülő volt beírva az alkalmazás „minemüsége” rovatában.

Így nem tekinthetjük véletlennek, hogy a törvényszéki ülnök - aki a Bory Istvánnál tartott házkutatáskor lefoglalta és magához vette Reiter Ignác alkalmazási könyvecskéjét, megismerhette az abban kitöltött rovatokat - a tanúknak feltett kérdéseiben mindig erdőkerülő felől érdeklődött.

2. Mettől-meddig tartózkodott a Madách-birtokon

Mielőtt a tanúvallomásokat elemeznénk, ismerkedjünk meg a költő életrajzíróinak idevonatkozó adataival.

Bérczy Károly a bujdosó megérkezését a Madách-birtokra így írja le: „Egy hózivataros este zörgettek a csarnok ajtaján. Földönfutó politikai üldözött kért menedéket. Meleg szoba, meleg sziv tárult fel előtte. Következő nap az éppen üresen álló erdőszlakba egy, a megelőző estén érkezett »cseh vadász« költözött. Hetek, hónapok multak, s az erdőt járó csendes jövevény nem látszik figyelmet kelteni.”¹² Bérczy Károly évet, közelebbi időpontot nem közöl. Azt sem árulja el, hogy hol van az az erdőszlak, ahol a bujdosó heteket, hónapokat töltött.

Palágyi Menyhért 1851 tavaszára teszi Rákóczy János Csesztvére történő érkezését.¹³ Harsányi Zsolt 1851 nyarára datálja a bujdosó érkezését. Életrajzi regényében tudni véli, hogy a költő a letartóztatása (1852 augusztus) előtti napokban, pontosan augusztus tizenhetedikén, még beszélt Rákóczy Jánossal. Harsányi Zsolt Parócáról, a felfogadott erdőkerülő munkahelyéről nem tesz említést.¹⁴ Az életregény megírásához felhasználta Rákóczy János unokájának, Rákóczy Aladárnak leveleit is, amelyekben nagyapjáról közöl életrajzi adatokat. Ebben utal az erdőkerülőnek a Madách-birtokon eltöltött idejére is: „Mindössze pár hónapig maradhatott, mert akadt egy jóra való, becsületes, izig vérig magyar gazdatiszt: Hoitsi Miksa, aki feljelen-tette, hogy a Rakovecz álvadász tulajdonképpen egy veszedelmes forradalmár...”¹⁵

Az alábbiakban megkíséreljük, a tanúvallomások alapján, megállapítani Rákóczy János Csesztvére érkezésének időpontját, csesztvei, sztregovai, és parócai tartózkodásának idejét.

Angyal Lajos törvényszéki ülnök öt csesztvei tanútól kérdezte meg, hogy a „kérdéses erdőkerülő” mikor érkezett a „Madách urasághoz”. A tanúk az alábbiakat vallották: Tucsek Pál: „Csesztvén pedig alig vólt két három nap.” - Viczián József: „Én az időre nem annyira tudok már emlékezni, de új év előtt minden esetre, két vagy három napra azt nem tudom, de háromnál több bizonyosan nem volt, elment pedig új év után második vagy harmadik napra.” - Varga Boris: „Úgy emlékezem, hogy új év után egy vagy két nappal. Csesztvén nem mulatott sokáig, úgy emlékezem két napig, és harmadikra elment, hova ment azt nem tudom, - elment pedig kocsin, Bacsza András vitte őt el a maga szekeren.” - Mrivik Mária: „Új év előtt jött két vagy három nappal és itt volt új év után való második vagy harmadik napig, akkor elment Sztregovára Bacsza András fuvarozta őt.” - Bacsza András: „Emlékszem igen is hogy 1852-ik év második vagy harmadik napján a Csesztvei uraság udvarából Sztregovára egy embert fuvaroztam...” - Szabó Sándor inas vallomása, elsősorban a felfogadott erdőkerülő Csesztvéről történő távozásának időpontjához ad hasznos információt: „Én nem láttam, mert én új Év után harmadnapra jöttem Csesztvére, - és akkoron nem volt itt...”

A tanúk vallomásaiból sajnos nem állapítható meg pontosan, hogy Rákóczy János mely napon érkezett Csesztvére. Az olykor egymásnak ellentmondó vallomások háttérében az áll - ez természetesen a sztregovai és a parócai tanúkra is vonatkozik -, hogy az erdőkerülővel való személyes találkozásuk és a tanúvallomások lejegyzése között hét, illetve nyolc hónap telt el. A parasztruhába öltöztetett erdőkerülő a tanúk emlékezetében nem rögződött annyira, hogy nyolc hónappal később pontos választ tudjanak adni a törvényszéki ülnök kérdéseire. Különösen vonatkozhat ez a csesztvei tanúkra, ahol az alkalmazottak a nyolc hónap alatt az előkelő vendégek sokaságát láthatták megfordulni a Madách kúriában.

A csesztvei tanúk vallomásaiból kiolvasható napok összevetéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy Rákóczy János 1851. december 31-én vagy 1852. január 1-én érkezett Csesztvére. Nem lehet azonban kizárni annak lehetőségét sem, hogy 1851. december 30-án Madách Imrével együtt utazott Csesztvére, hiszen a költő útleveggyűjteményéből tudjuk, hogy ezen a napon Pesten járt. De az este az erdőkerülő szállása biztosan nem a csesztvei kúria cselédszobájában lehetett, mert Varga Boris a törvényszéki ülnöknek arra a kérdésre: „Ezen kérdéses ember hogyan jött Csesztvére gyalog vagy kocsin?” - így válaszolt: „Gyalog jött, azt láttam.”

A megkérdezett csesztvei tanúk közül egyik sem tudta pontosan megmondani, hogy az erdőkerülőt melyik napon ültették fel Bacsza András Sztregovára induló kocsijára. A pozsonyi kerületi katonai parancsnokság 1852. szeptember 1-én kelt leiratából annyit megtudhatunk, hogy a Madách Imre 1852. január 1-vel felfogadott erdőkerülőjét január 2-án látták a csesztvei udvarban. Szabó Sándor inas viszont azt vallotta, hogy január 3-án lépett Madách Imre szolgálatába, de ő az erdőkerülőt akkor már nem látta ott. Minden valószínűség szerint január 2-án délután, de inkább 3-án reggel, Szabó Sándor inas Csesztvére érkezése előtt, indulhatott Rákóczy János Sztregovára. Erre következtethetünk a sztregovai tanúk vallomásából is. Kindernay Mihály azt vallotta: „...Csesztvéről megérkezvén az erdő kerülő néhány napig Sztregován volt a tisztartónál t. i. még Paróczán a kályha elkészült.” - Fehér Katalin, Bory István szolgálója, úgy emlékezett: „Új esztendő után jött, mert én is új évre jövén a' házhoz tudom hogy én már akkoron itt voltam, azomba új év után nem sokra jött.” - A ballagyarmati törvényszéken azzal egészítette ki vallomását: „...a' kérdéses erdő kerülő megérkezése után Sztregován vagy két három napig mulatott...”

Több forrásból tudjuk, hogy Madách Imrének volt saját lovasfogata. A törvényszéki ülnök, a csesztvei tanúk kihallgatásakor meg is szólaltatta Viczián József kocsist, aki elmondotta, hogy január 15-én Pestre utazott a Madách uraság, a család ügyvédjével, Bende Istvánval, ő fuvarozta őket Vácig, és onnan még aznap vissza Csesztvére.

Madách Imre - nyilván óvatosságból - nem a saját kocsiján szállíttatta az erdőkerülőt Sztregovára, hanem a falu egyik gazdáját, Bacsza Andrást fogadta fel a fuvar lebonyolítására.

Bory István tisztartó két-három napi sztregovai tartóztatás után, Háromkirályok napján, mely január 6-ára esett, vitte Rákóczy Jánost Parócára, ahol bemutatta Ruttkay Sámuel jegyző- és tanítónak, Kadancz Mihály bírónak. Mivel az erdőkerülő házában a kürtös kemence még nem volt készen, a leszakadt ajtót is meg kellett javítani, tél lévén a kemencébe nem lehetett befűteni, azért a szomszédban lakó Novák János telkes gazda házába szállásolta be.

Ez utóbbi mondat - mármint, hogy az erdőkerülő háza még nincs készen -, arra készlet, hogy ismételten végig kövessük Rákóczy János tartózkodásának állomásait a Madách-birtokon.

Mi indokolhatta, hogy a költő három napig Csesztvén tartóztassa a bujdosót, majd az - a korabeli szóhasználattal élve - ugyanennyi időt Sztregován mulasson? Hiszen a költő tudta, hogy a csesztvei kúriát, a sztregovai kastélyt a hatóság figyelteti, az oda érkezőkről feljegy-

zéseket készített. Mindkét helyre olyan vendégek is érkezhettek, akik a megváltoztatott külsejű bujdosót felismerhetik.

Ennek a veszélyt vállaló magatartásnak csak egy oka lehetett: Madách Imre nem számított Rákóczy János érkezésére, így nem tudott felkészülni annak fogadására sem. Megérkezésekor kellett eldönteni, hogy hol fogja és tudja elrejtteni. Ekkor adhatta ki intézkedését, hogy a világtól elzárt Parócán hozzák rendbe a régen nem lakott, az uradalom tulajdonában lévő házat. Igaz, a Madách-birtokon több ehhez hasonló, a világtól elzárt település volt, mint pl. az anyai hozományhoz tartozó Borosznok. De a várható követelményeknek Paróca felelt meg a legjobban. A település elzártsága mellett közel feküdt Sztregovához, amely a hírek gyors továbbítása szempontjából volt fontos. A parócai rejtkehely kiválasztásában nem elhanyagolható tény volt az sem, hogy Alsósztrégován csendőrállomás működött, melynek ellenőrzési körzetébe tartozott az erdőkerülő lakhelyének kiszemelt település is. Arra nincs adatunk, hogy ennek vezetője és a Madách kastély lakói között milyen volt a kapcsolat. Csak feltételezni tudjuk, hogy nem lehetett rossz, mert csak így eshetett a választás Parócára. Nem kellett tartani a helyi csendőrség zaklatásaitól, annak vezetője időben értesíthette Majthényi Annát, Bory Istvánt idegen csendőrök érkezéséről.¹⁶

A tanúvallomásokból tudjuk, hogy a Parócára felfogadott erdőkerülő szombatonként járt ki Sztregovára Bory István tiszttartóhoz „parancsolatokat venni”, és hétfőn délelőtt tért onnan vissza.

Az erdőkerülő már sztrégovai tartózkodása idején is, de főleg Parócán arról panaszkodott a tanúknak, hogy Léván tartózkodó felesége súlyos beteg. E híresztelés mögött egy Madách Imre - Bory István - Rákóczy János között történt megállapodást kell sejtenuünk. A megállapodás lényege: ha Rákóczy János arról kap értesítést, hogy felesége meghalt, azonnal távozzon a Madách-birtokról.

Rákóczy Jánost január végén - a napot sajnos nem tudjuk - behívták Sztregovára a Madách-kastélyba. Az összejövetelen Madách Imre, Bory István, természetesen Rákóczy János és a falu katolikus papja, Gaál Ignác volt jelen. Erre az összejövetelre a pozsonyi kerületi katonai parancsnokság leirata is utal. Gaál Ignác tanúvallomásából tudjuk, hogy az erdőkerülő ekkor tíz nap szabadságot kért a költőtől, hogy beteg feleségét meglátogassa.

A parócára visszatérő Rákóczy Jánosnak, az időpontot itt sem ismerjük, Bory István levelet küldött egy ostoros (kisbéres) gyermekkel. A tiszttartó úgy intézte, hogy az ostoros gyermek akkor érkezzen Parócára, amikor az erdőkerülő még nem tartózkodik otthon. A kemény januári hidegben a levelet vivő gyermek kénytelen volt bemenni a szomszédban lakó Novák János telkes gazdához, ahol az odahaza tartózkodó asszonyoknak elmondta, hogy a tiszttartótól levelet hozott az erdőkerülőnek, amelyben kéri, hogy azonnal menjen vele Sztregovára, mert a felesége meghalt. A hír futótűzként terjedt el a faluban, senki nem lepődött meg azon, hogy az erdőkerülő eltávozott. A megkérdezett parócai tanúk mindegyike azt vallotta, hogy az erdőkerülő azért ment el, mert a felesége meghalt.

Rákóczy János eltávozásának idejéről az alábbiakban a parócai tanúk vallomásából idézünk: Ruttkay Sámuel: „A' Csendőrök kérdéses erdőkerülőt február 12-én keresvén, az erdőkerülő ezen idő előtt, mintegy két héttel előbb ment el Paróczáról...”, - Kadancz Mihály: „Megérkezése után három vagy négy hétre ment el...” - Ifjú Novák János: „Talán két egész hétig sem volt Parócán...”

A felsorolt adatok összesítéséből arra az eredményre juthatunk, hogy Rákóczy János 1852. január végén, vagy február első napjaiban távozott el Parócáról.

3. Magatartása

A költő első életrajzírója, Bérczy Károly a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy János magatartásáról azt írja: „Hetek, hónapok múltak, s az erdőket járó csendes jövevény nem látszik figyelmet kelteni”.¹⁷

Palágyi Menyhért is egy mondattal intézi el az erdőkerülő viselkedését a parócai birtokon: „Itt azonban már kevésbé óvatosan viselkedett.”¹⁸

Voinovich Géza munkájában fogalmazódik meg elsőként Rákóczy Jánosról az a negatív magatartási kép, amelyet az életrajzírók, egymástól átvéve, napjainkig megőriztek. Voinovich a rejtőzködő erdőkerülőről ezt írja: „Még nagyobb baj volt, hogy a »cseh vadász« feltűnően viselkedett. Társaságba járt, mulatott, sőt kártyázott is.”¹⁹ Megjegyezzük, hogy az erdőkerülő nevéhez Voinovich ragasztotta a Rakovecz nevet.

Vida Imre - Voinovich adatainak ismeretében - így jellemzi az erdőkerülőt: „Rakovecz méltatlannak bizonyult Madách jószágára. Folytonosan mulatozgatott, feltűnően viselkedett”.²⁰

Harsányi Zsolt, a költő életrajzi regényében, Rákóczy Jánosnak több helytelen viselkedéséről ad számot: „Még azt is mesélték Csesztvén, hogy az egyik bérest leszidta és parasztnak gyalázta.” - „A múlt héten beült a csalomjai kocsmába. Éppen ott evett a losonci zsidó, aki a gyapjú miatt jött. Azzal elkezdett beszélgetni. Összeveszett vele, mert a gyapjas zsidó azt mondta, hogy Kossuth Lajos hatvanéves. A te cseh vadászod vita közben azt találta mondani, hogy »Én csak tudom!«” - „Most pedig azt hallottam mesélni Szécsényben, hogy mikor Csesztvén vendégek voltak és kimentek a határba, a jáger szórakozottságból nem a bakra szállt fel, hanem az urakhoz akart beülni a nagy ülésre, csak akkor kapott észbe, mikor ezek csodálkozva ránéztek.”

Harsányi a sok negatív tulajdonsága mellett Madách Imre egy kedvező véleményét is közli: „Megbecsüli magát, jól dolgozik. Méltatlan dolog volna elküldeni.” - De ezen oldal alján már Madách Imre nyugtalanságáról ír: „Folyton Rákóczy János járt az eszében s a körülötte növekvő, erősödő pletyka. Nyilvánvaló volt, hogy most már az egész környéken mindenki tudja, vagy legalább is biztosra veszi: ez a cseh vadász nem cseh vadász, hanem politikai menekült. Rákóczy háromszor is feljárnította távozását, ő volt az, aki tiltakozott ellene.”²¹

A múlt század végén, századunk első felében készült Madách életrajzokból azért idéztünk részletesebben, mert az ő „kutatási eredményük” napjainkig meghatározója lett annak a Rákóczy Jánosról kialakított képnek, amelyet műveikből megismerhettünk. Az újabb források feltárásának hiánya miatt, megállapításaikat csak átvenni, nem megcáfolni tudtuk az utóbbi fél évszázadban. Így természetesnek kell tartanunk, hogy a legutóbb időkig Rákóczy Jánost okoltuk azért, hogy Madách Imrét letartóztatták, majd egy évig börtönben tartották. Az ezt kiváltó ok pedig nem volt más: rejtegetése idején hálátlanul, meggondolatlanul viselkedett: mulatott, tivornyázott, kártyázott, magatartása miatt felfedik, elárulják, majd az utolsó pillanatban megszökik, bajba sodorja elrejtőjét, Madách Imrét.

Az alábbiakban - tanúvallomások alapján - megkíséreljük elemezni, hogy Rákóczy János milyen magatartást tanúsít, hogyan viselkedik az urasággal szemben, miként vélekednek róla a sztregovai, parócai és a csesztve-i tanúk.

Angyal Lajos törvényszéki ülnök a tanúknak feltett kérdései közül négy törekszik annak megállapítására, hogy Rákóczy Jánosnak milyen volt a magatartása a Madách-birtokon. A négy kérdés közül az egyiket a legtöbb tanúnak feltette, kettőre a csesztveiektől, egyre pedig a parócaiaktól várt választ.

1. Viselete tartása, és külsejéből nem lehetett urat észre venni?

A kérdésre tizenhét tanú vallomását rögzítik a jegyzőkönyvek. A legtöbben azt mondták, hogy „abból semmi urat nem lehetett észre venni”. Néhány tanú azonban e kérdésre válaszolva többet is elárult Rákóczy Jánosról.

Mrivik Mária (Csesztve): „...csak úgy viselte magát mint egy szolga.” - Szilágyi Mihály (Sztregova): „csak úgy járt mint valami paraszt ember...”, - Kadancz Mihály (Paróca): „...ha Novák Jánosnál a kályha mellé le is ült szemeit földre szegezte, szemibe az embernek nem igen nézett.”

2. Hát azon erdőkerülő mint viselte magát az uraság irányába, nem árulta el magát, hogy ő az urasággal barátságban vagy közelebbi ösmeretségben lenne, az Madách Imre urasággal levett kalappal beszélt-e vagy pedig barátságosan?

Tucsek Pál (Csesztve): „Ugy viselte magát mint a Cselédhez illik, ha az Uraságot látta, felkelt kalapot emelt.” - Viczián József, Varga Boris, Mrivik Mária (Csesztve): „...ő csak úgy tartotta magát, mint cseléd ember szokta magát tartani”. - Gaál Ignác (Sztregova): „...csak úgy mint cseléd urasága, és az úr cselédje irányába viseltetni szokott”. - Fehér Katalin (Sztregova) két kiegészítő kérdésre válaszolva elmondta: „A kerülő délután szokott volt bejárni, akkoron a tisztartó kandalló szobájába szokott volt be menni, ott egy most is meglevő tuskóra a kályhához le ülni, ha enni hoztunk neki csak cseléd tálba adtunk neki, a tisztartó ételéből, de a tisztartóval ebédelni vagy vacsorálni nem láttam”. További vallomásában olvashatjuk: „Nem adtak minden ételből, csak ami maradt, leves meg még egy ételt, és azt azon kandalló szobába ette meg... Amikor az erdőkerülő megérkezett Sztregovára, két három napig a tisztartónál lakott egy setét fűtetlen szobában...”

3. Még Csesztvén volt, azon pár nap, hol vólt szálva, kikkel evett, - hol hált, nem talán a Vendégszobában? - szolgált e az uraság asztalánál?

Madách Imre négy alkalmazottja a feltett kérdésre így válaszolt. Tucsek Pál: „Az inas szobában lakott, az inasokkal evett, én is mindig ott ettem vele, és ottis hálált”. - Viczián József: „Azon pár nap alatt, még Csesztvén volt az inas szobába volt, és az inasokkal evett, az asztalnál szolgált e vagy nem, azt nem tudom”. - Varga Boris: „Az inas szobába volt szálva, az inasokkal evet, az inasokkal hált”. - Mrivik Mária: „Az inas szobába volt szálva, az inasokkal evett, és ott hálált is, ezt onnan tudom mert az ételt én hordottam”.

4. Mint erdőkerülő tisztjét mint tellyesítette?

Négy parócai tanú erre így emlékezett: Ruttkay Sámuel: „Ő Kötelességében eljár, egész napokat az erdőbe volt, csak éjszakára tért vissza”. - Kadancz Mihály: „Még ott volt az erdő kerülő, az erdőbe nem is merészelt feléje menni, mert egész napokat az erdőbe töltötte, és csak éjszakára tért a faluba”. - Id. Novák János: „Mint Vadász mindig az Erdő körül járt, és csak Éjtszakára jött vissza”. - Novák Pál: „Jó erdőkerülő volt, mert egész napokat ott töltött, és csak éjszakára jött haza”.

Rákóczy János magatartására, az urasággal való viszonyára utaló tanúvallomások egyértelművé teszik, hogy a Parócára felfogadott erdőkerülő, míg a Madách-birtokon tartózkodott, csendes, visszahúzó életet élt. Nem is tehetett másképp, hiszen tisztában volt vele, ha a hatóság megtudja kilétét, ha elfogják, halálbüntetés, esetleg több évi börtön vár rá. Az önként

vállalt, a reá osztott szerepet kitűnően oldotta meg. A parócai napokat az erdőben töltötte, csak későn este, sötétedés után tért haza. Alsósztrégovára is csak azért ment be hétvégeken, hogy az uraságtól „parancsolatokat vegyen”. Nyilván ilyenkor beszélte meg Bory Istvánnal a politikai körülményeket, saját sorsának várható alakulását. Rákóczy János az őt körülvevő embereknek nem beszélt múltjáról, csak annyit mondott el másoknak, amennyi egy későbbi tanúvallomásoknál Madách Imre hasznára válhat. Az „előbbeni munkahelyéről” hozott igazolásról, a fizetési könyvecskében feltüntetett adatokról szól csupán: Szuhányban született, azelőtt inasként szolgált. Ha szökésre kényszerülne, azt is nyomós érvekkel igazolta környezetének. Mint tudjuk, Sztregovára, Parócára érkezésekor azt terjesztette, hogy Léván lakó felesége súlyos beteg. Ezért hirtelen távozása Parócáról - az ott lakók között - nem keltett feltűnést, sajnálták, hogy Bory István tisztartó leveléből arról kellett értesülnie, hogy felesége meghalt.

Ha Madách Imrével találkozott felállt, cselédhez illően kalapot emelt. Csesztvén az inasokkal étkezett, szobájukban aludt. Bory Istvánnal a kandalló melletti tuskóra ült, cseléd táblából evett, fűtetlen szobában tért nyugovóra.

Madách Imre, Bory István, Rákóczy János közös szerepre vállalkozott. Egy meggondolatlan szó vagy cselekedet, egy elhibázott szereptévesztés súlyos következménnyel járhat - ezt mindhárman jól tudták.

A fentebb közölt adatok ismeretében, talán felelősséggel kijelenthetjük, hogy a költőt nem azért tartóztatták le és börtönözték be, mert Rákóczy János meggondolatlanul viselkedett bujdosásának ideje alatt.

A hatóság gyanúját azonban indokoltnak tartjuk, a halálra ítélt, minden vagyonától megfosztott Rákóczy János feltételezésük szerint elsősorban rokonainál kereshetett menedéket, akiknek többsége Hont és Nógrád megyében élt. A Madách-család és Rákóczy János távolabbi rokoni kapcsolata közismert volt. A keszegi Huszár családhoz került Madách Mária anyósa és Rákóczy János nagyapja testvérek voltak. De többágú rokoni szálak is találhatóak (pl. Ruttkay), hiszen a 19. század első felére a Nógrád megyei földbirtokosok, nemesek többsége valamilyen ágon rokoni kapcsolatban voltak egymással.

A gyanú valóban akkor terelődött Madách Imrére, amikor 1852. január első napjaiban egy parasztruhába öltözött férfi jelent meg a csesztvei kúria udvarában, akinek a házban ugyan semmi dolga nincs, de mégis ott több napot tölt. Igaz, bánásmódban nem megkülönböztetve a ház többi alkalmazottjától. Furcsa, hogy az uraság fogadott kocsin szállíttatja - a kor bevett szokásától eltérően - az egy szál ruhában érkező, a kezében kis tarisznyáját szorongató erdőkerülőt új állomáshelyére. Az utassal elindított kocsit azonban nem Parócára, hanem a sztrégovai kastélyba ment Bory István tisztartóhoz, ahol további két-három napot időzött.

A hatóság bizalmatlanságát nem gyöngítette az a tény sem, hogy január 6-án, amikor Bory István az új erdőkerülőt Parócára vitte, ott a falu bírójának nem engedte bemutatni annak útlevelét. Kadancz Mihály bíró erre így emlékezett vissza: „...és midőn én tőle passust kértem volna a' tisztartó azt felelte én magam vagyok a' passus, minek volna az, és mivel én a' tisztartót ösmertem azt tovább nem követeltem.”

A tanúvallomások szerint 1852. február 12-én a csendőrök keresték a szabadságáról visszatért erdőkerülőt parócai lakásán. Mint tudjuk, az erdőkerülő január végén, február elején történt távozása után soha többé nem tért vissza Parócára. Így a csendőrök sem találhatták ott február 12-én, amely még jobban megerősítette bennük azt a gyanút, hogy az erdőkerülő nem lehet más mint a halálra ítélt Rákóczy János. Amikor a csendőrök „a lefolyt nyáron” Sztregován jártak, beszédbe elegyedtek Nemes Kindernay Mihály éjjeliőrrel, akinek elmondták, hogy az

erdőkerülő úr volt, akit el kellett volna fogni. A megtisztelő bizalomért cserébe, az éjjeliőr elmondta a csendőröknek, hogy január végén látta, amikor az erdőkerülőt Bory intéző Majthényi Annához vezette. „Ez az adat teljesen érthetetlen - olvashatjuk a pozsonyi kerületi katonai parancsnokság leiratában -, amennyiben egyfelől azt jelentené, hogy Madách asszony Reiter segítségére volt annak szökésében...”

Kindernay Mihály ezt az állítást a szeptember 10-én tartott kihallgatásán már nem erősítette meg. Erről az alábbiakat vallotta: „...ő a toronyba menvén harangozni, csak azt látta, hogy a kérdéses kerülő a tisztartóval az urasági udvarba felmentek, de hogy hová mentek, az özvegy Madách Anna asszony szobájába e? vagy az urak szobájába azt nem tudja...”

Az életrajzírók nemcsak Rákóczy János helytelen magatartásával indokolták a költő letartóztatását. Szontagh Pál szóbeli közlésére hivatkozva tudtak egy feljelentésről is, amely véleményük szerint további indok lehetett Madách Imre bebörtönzéséhez. Szontagh úgy tudta, hogy Hoitsy Miksa felsőbodonyi bíró, majd 1853. január 1-től nagyorosi kerületi jegyző volt a besúgó.²² Kutatásaink során még nem találtuk meg azt az iratot, amelyből a feljelentő személye kiderülne. A haditörvényszéki iratokban - amelyekben tanúvallomások készítését, nyomozás lefolytatását kéri a Rákóczy János bűnügyében rejtegetéssel vádolt Madách Imre és Bory István ellen -, valóban gyakran szerepelt Hoitsy Miksa neve, de rajta kívül még ott található Rákóczy Sándor alsószécsénkei bíró és az ugyancsak alsószécsénkei Sáray Rudolf szolgabíró nevét is.²³

Felmerül a kérdés, a Madách-birtoktól távol eső Alsószécsénkén lakó Rákóczy Sándor és Sáray Rudolf, a felsőbodonyi bíró, Hoitsy Miksa neve miként került a Rákóczy János rejtegetését nyomozó iratok közé.

Hoitsy Miksa, Rákóczy Sándor és Sáray Rudolf tanúvallomásait még nem sikerült megtalálnunk. A levéltári forrásokból tudjuk, hogy a Balassagyarmaton ügyvédeskedő Hoitsy Pálnak (Hoitsy Miksa unokatestvére) Alsószécsénkén is volt birtoka, melyet Sáray Rudolf bérelt. 1852. október elejétől egyre több panaszos levél érkezett a balassagyarmati törvényszékre, hogy Hoitsy Pál a perekre felvett összegeket elsikkasztotta.²⁴ A pórul járt ügyfelek gyakran fordulhattak az alsószécsénkei bíróhoz - e tisztet 1852-ben Rákóczy Sándor töltötte be az ügyvédnek adott előlegük hivatalos visszaszerzése ügyében. A bíró és Hoitsy Pál között a viszony elromolhatott. Ezt látszik bizonyítani, hogy Sáray Rudolf nem volt hajlandó a Hoitsy Pállal kötött bérleti szerződést a bírónak bemutatni. Rákóczy Sándort, a kellemetlenkedő bírót - aki a bujdosó Rákóczy Jánosnak közeli rokona volt -, úgy akarták eltávolítani hivatalából, hogy feljelentették, akinek tudni kellett rokonának a Madách-birtokon történő rejtőzködéséről. Elképzelhető, hogy erre a feladatra Hoitsy Miksa vállalkozott. A pozsonyi kerületi katonai parancsnokság a Rákóczy Sándor és Hoitsy Miksa meghallgatását kérő első leiratát 1852. december 24-én adta ki, amikor Madách Imre már az ötödik hónapját töltötte a pozsonyi börtönben. De a tanúvallomásokat kérő és sürgető leiratokat 1853 őszéről is ismerünk, amikor a költő már otthon volt. Talán nem tévedünk sokat, ha azt valljuk, hogy ez a feljelentés nem a költő, hanem az alsószécsénkei bíró, Rákóczy Sándor ellen irányult.²⁶

További kutatások, újabb források feltárása szükséges ahhoz, hogy megnyugtató választ tudjunk adni arra a kérdésre, a költőt miért 1852 augusztusában tartóztatták le (ha ez valóban akkor történt, hiszen ennek hiteles dokumentuma még ismeretlen előttünk), amikor a hatóság gyanúja már február közepén biztos: a Reiter Ignác néven alkalmazott parócai erdőkerülő nem lehet más, mint a halálra ítélt Rákóczy János. Nem tudjuk, miért várnak hét, illetve nyolc hónapot a költő letartóztatásával, a tanúk kihallgatásával.

A rendelkezésre álló források azt bizonyítják, hogy Reiter Ignác és Rákóczy János azonosságát soha nem sikerült a hatóságnak bebizonyítani. Azt is tudjuk, hogy Bory Istvánt - aki ellen az általunk bemutatott nyomozati anyag irányult - hazaengedték, a vád megalapozatlansága miatt. Bár az is lehet, hogy azért engedték szabadon: meggondolatlan lépésével esetleg újabb gyanúsított személyekhez vezesse el a hatóságokat.

Madách Imrének nem egyetlen „bűne” volt Rákóczy János rejtegetése. Az 1960-as évek közepétől felgyorsult kutatás: Szabó Béla,²⁷ Krizsán László,²⁸ Leblancné Kelemen Mária,²⁹ Spáczay Hedvig³⁰ stb. tollából olyan dokumentumokat hozott felszínre, amelyek a költőnek a szervezkedésben való aktív részvételét bizonyítják. A ma még bizonytalan, adatok hiányában kellően nem tisztázható kérdésekre csak a Madách hadbírószáki perének feldolgozása adhat megnyugtató választ.

4. Parócai lakása

Bérczy Károly úgy tudta, hogy Rákóczy Jánost „...az épen üresen álló erdészlakba” helyezték el.³¹ Voinovich Géza szerint a költő a „parócai vadászlakban rejtette el” a bujdosót.³² Az életrajzírók többsége azonban erdészlakot említ.

Angyal Lajos törvényszéki ülnök, a hat parócai tanú közül háromtól kérdezte meg: „Minő lakása volt neki Paróczán?” A tanúk válasza: Ruttkay Sámuel és idős Novák János: „Csekély paraszt házikóba lakott.” - Kadancz Mihály bíró még azzal egészítette ki: „...mellyet az uraság igazított ki, ajtót és kürtöt csináltatván reá.”

Az 1960-as évek elején, első parócai gyűjtőutunk alkalmával, még találkozhattunk idős Novák János telkes gazda unokájával, az akkor kilencven éves Novák Ferencel. Elmondotta, hogy azt a zsellér házat, amely nagyapja telke mellett állott, édesapja Novák Márton vásárolta meg a Madách uraságtól. Az adatközlő 15 éves lehetett, amikor a régi házat lebontották, újat építettek helyére. Novák Ferenc a lebontott házról elmondotta, hogy a falu egyetlen fából épült háza volt, már ekkor mindenki kőből építkezett a községben. A ház szoba-pitvar (konyha)-kamra beosztású volt. A szobában még ott volt a nagyméretű kemence, melyet a konyhából lehetett fűteni. A ház teteje zsúppal volt fedve.

Összefoglalva, Rákóczy János egy zsellér telken álló háromosztatú faházban lakott Paróczán.

5. Személyleírása, öltözete

Az életrajzi irodalomban csupán két adatot találhatunk, amelyek az erdőkerülő személyleírására, öltözetére utalnak. Harsányi Zsolt, a költő életregényében olvashatjuk: „Másnap a váci vonatnál felszálláskor valaki hangosan köszöntötte... Rákóczy János volt, honvédhuzárőrnagy, a honvédelmi bizottmány titkárja. De paraszti ruhájában.”³³ A másik forrásunk Rákóczy Aladár visszaemlékezése nagyapjára: „Pesten találkozott Madáchcsal, aki megrémülve Nagyapám vakmerőségén, magával vitte Sztregovára. Itt - szakállát, bajuszát leberetvált - ráhuzzák a vadász ruhát...”³⁴

Angyal Lajos törvényszéki ülnöknek két kérdése vonatkozott az erdőkerülő személyleírására, öltözetére.

1. *Madách uraságnak 1852-ik évre megfogadott erdőkerülőjét látta e, ha látta adja személyes leírását?*

2. *Minő öltözete volt neki és volt é fegyvere?*

A törvényszéki ülnök a két kérdésre tizennégy tanú válaszát jegyezte le. A tanúk eltérő értékű és részletezésű megfigyeléseiből Rákóczy János „személyes leírását” így foglalhatjuk össze: közepes termetű, vállas, köpcös, gömbölyű arcú, nyitott gesztenye szín hajú, kisbajuszú, szőke szemű. Állszakáll, barkója (rövid keskeny pofaszakáll) nem volt.

Adataink a bujdosó unokájának, Rákóczy Aladárnak visszaemlékezését bizonyítják, aki úgy tudja, hogy nagyapja, amikor a Madách-birtokra érkezett, bajuszát és szakállát levágatta.

A tanúvallomások alapján az erdőkerülő öltözetét az alábbiakban foglalhatjuk össze: sötét vastag posztókabát, azonos anyagú nadrág, hosszúszerű térdig érő bagaria (marhabőrből készült) csizma, fején sapka, fehér kalap.

A levéltári kutatások és az irodalmi adatok szerint az erdőkerülő a Nógrád megyei parasztság téli öltözetéhez tartozó ruhadarabokat látták a tanúk. Kimondhatjuk: Rákóczy János parasztruhában járt a Madách-birtokon.³⁵

Fontos megemlíteni, hogy Ruttkay Sámuel parócai tanú kétszer is megerősítette vallomását, hogy az erdőkerülő ruháját - mivel azt a felfogadott erdőkerülő mondta el neki - Madách Imre csináltatta. Ezt elképzelhetőnek lehet tartanunk, hiszen a 19. század közepéig, az uradalmak különböző ruhadarabokat (kabát, nadrág, ing, gaty, csizma, szőr stb.) adtak a komenciós cselédek évi bérébe. A kész ruhadarabokat kereskedőnél vásárolták meg.³⁶

Jegyzetek

1. HARSÁNYI Zsolt: *Ember küzdj!* Budapest, 1932. II. 190-210. p.
2. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: *Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban.* Salgótarján, 1984. 197-199. p.
3. Nógrád megye Levéltára (továbbiakban: NmL) IV. 158/c. 16 doboz, NM CST TSZ 2180/852.
4. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, 1984. i. m. 197-199. p.
5. Uo. 174. számú dokumentum.
6. Uo. 175. számú dokumentum.
7. BÉRCZY Károly: *Madách Imre emlékezete*, in: GYULAI Pál: *Madách Imre összes művei.* Budapest, 1880. I. XXVIII. p.
8. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*, Budapest, 1900. 183. p.
9. VIDA Imre: *Madách Imre életének vázlat: új életrajzi adatok alapján*, Budapest, 1925. 16-17. p.
10. HARSÁNYI Zsolt, 1932 i. m. II. 190-210. p.
11. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: 1984. i. m. 190. p.
12. BÉRCZY Károly, 1880. i. m. I. XXVIII. p.
13. PALÁGYI Menyhért, 1900. 183. p.
14. HARSÁNYI Zsolt, 1932. II. 190-210. p.

15. NmL. XIII. 1. A Bory-Madách család iratai. Rákóczy Aladár levele Harsányi Zsolthoz.
16. NmL. IV. 158/c. 22 doboz. NM CSK TSZ 2346/852.
17. BÉRCZY Károly, 1880. I. XXVIII. p.
18. PALÁGYI Menyhért, 1900. 183. p.
19. VOINOVICH Géza: *Madách Imre és Az ember tragédiája*, Budapest, 1922. 110. p.
20. VIDA Imre, 1925. 17. p.
21. VOINOVICH Géza, 1922. 110. p.
22. NmL. IV. 158/c. 21 doboz. NM CSK TSZ 2037/853.
23. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, 1984. i. m. 184., 185., 186., 187. számú dokumentumok.
24. NmL. IV. 158/c. 22. doboz. NM CSK TSZ 2434/853.
25. Uo. 21. doboz. NM CSK TSZ 2037/853.
26. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária: 1984. i. m. 185. számú dokumentum.
27. SZABÓ Béla: *Salgótarján története*, Salgótarján, 1972. Uő: *Madách politikai tevékenysége Nógrád megyében*, Budapest, 1978. (Madách-tanulmányok, 279-303. p.).
28. KRIZSÁN László: *Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez*, Balassagyarmat, 1964. (Nógrád megyei múzeumi füzetek 9.)
29. LEBLANCNÉ KELEMEN Mária, 1984. i. m.
30. SPÁCZAY Hedvig: Madách Imre hadbírósi perének nyomában. (Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve IX. [1983] 73-109. p.)
31. BÉRCZY Károly, 1880. i. m. XXVIII. p.
32. VOINOVICH Géza, 1922. i. m. 110. p.
33. HARSÁNYI Zsolt, 1932. i. m. II. 198. p.
34. NmL. Rákóczy Aladár levele Harsányi Zsoltnak.
35. A parasztság viseletének kutatói szerint, a szürke duva, kalott gyapjú posztóból készült, derékon kissé alul érő kabát (*kurta kankó*), és a testhezálló nadrág, a 19. század közepén, a parasztság téli hétköznapi öltözetéhez tartozott. A kabát vagy kankó elejét a szegények fehér, a gazdagabbak ezüst, vagy arany pitykegombokkal zárták össze. (*Magyar Néprajzi Lexikon*, 1979.) A báránybőr sapka, a süvegállású karimás gombakalap a felvidéki parasztember téli öltözetének része. A fehér ún. zsványkalap sem ismeretlen a megye parasztságánál ebben az időben. (*Magyarság Néprajza*, Bp. 1934. 399. p.)
36. NmL. A mohorai Majthényi uradalom gazdasági irata.

Gyórfy Miklós

A házasság mint intermezzo lefolyásához

Egész pályámon, máig terjedően az volt és maradt a véleményem, hogy a különböző szerzők életrajza csak annyiban érdekes az irodalomtudomány részére, amennyiben hozzájárul a mű megértéséhez, az alkotás körülményeinek megvilágításához.

Témánk címe szerint életrajzának látszik, de a költő és időleges sorstársa személyiségét kísérli meg elénk állítani, s az írói eredmény szempontjai alá rendelni.

A vizsgálat során több kísértő veszélynek szükséges ellenállnunk. Bármennyire hálás feladat volna, figyelmen kívül hagyjuk a már eddig véglegesen tisztázottnak mutakozó részleteket. Nem lesz tehát szó a házasság előtörténetéről, létrejöttéről, s - a másik vég - a bontás, az elválás bonyodalmairól.

1. El szeretnénk kerülni a visszavetítés torzításait. Különösen félrevezetők ezek a feleségre nézve: nem vizsgáljuk különvált életútja további két évtizedének kínos kacskaringóit, hiszen házaselete ennek alig több, mint egy harmada, tehát nála is csupán „közjáték” a vizsgált időszak.

2. Minden bizonyító anyagot kizárólag a közvetlenül idemutató tényekre korlátozunk.

3. Perdöntőnek a házastársak saját megnyilatkozásait tekintjük.

4. Csupán ilyenek hiányában vagyunk kénytelenek kortársi ill. közelkori dokumentumokat is figyelembe venni. Ilyen megszorítások közepette bő forrásanyagra aligha számíthatunk.

Ha egy házasság megkötésének pillanatától szétbontásáig, ill. az egyik fél haláláig tart, úgy ez az „intermezzo” kilenc évet ível át: 1845. júl. 20. és 1854. júl. 25., hely tekintetében Csécse és Ecséd között. Ez azonban csak a hivatalosság, s abban talán a fiatal Madáchék sem állnak éppen egyedül, hogy életközösségük nem töretlen az okmány aláírásának pillanatáig. Mint ismeretes: 1852. aug. 20-án váratlanul megszakad, utána éppen egy esztendő töltenek kényszerű széttagoltságban, majd még egyet közös fedél alatt ugyan, de tulajdonképp idegenként. - A mi vizsgálódásunk tehát arra a hét évre korlátozódik, amely 1845 és 52 közé esik, és amely a köztudatban a zavartalan egyetértés időszakaként él.

Talán fölösleges hangsúlyoznom, hogy ennek a házasságnak a környezet - a közvetlen és a tágabb egyaránt - kilátástalan és rövid jövőt jósol. Igen sok és eltérő tényező adja ennek a kételynek az alapját, és nem kevesen vallják egybehangozóan. Sőt, alapvetően össze nem illő voltuk még a jegyesek előtt sem titok, de ők abban a vigaszukban csalódnak elsősorban - főleg a menyasszony -, hogy személyiségjegyeik kölcsönösen kiegészítik egymást. Holott éppen ellenkezőleg: fogyatékságaik többnyire egyeztek, így felerősítették egymást, kiegyenlítés helyett. Fárasztó fejtegetések helyett hadd utalok Barta János monográfiájának finom elemzéseire (67-70.), melyeket ő is Palágyi, Voinovich és Balogh Károly korábbi megállapításaival erősít meg.

Mellesleg bizonyára azzal sem lepem meg hallgatóimat, ha utalok arra a tényre, hogy - természetesen - minden Madách-monográfia, az említettekén kívül Horváth Károlyé, korábban a részlegesekek egyike-másika is, több-kevesebb teret szentel ennek a hét esztendőnek. Aki viszont egész munkáját erre áldozza, az Miklós Róbert: *Madách Imre csesztvei éve*i címmel kizárólag

ezt a kérdéskört dolgozza föl, két teljes íven, már majdnem három évtizede (a halál centenáriumán), a Nógrád megyei Múzeumi Füzetek 8. számaként. Külön hely illeti meg *Az asszony tragédiáját*, Laczkóné Kiss Ibolya dr. munkáját egy olyan orvosszerzötől, aki már a negyvenes évek elején regényt írt *Erzsi tekintetes asszonyról*.

Minden jó tanács, óvás ellenére a házasság létrejön.

Az a tény, hogy az indulás kezdeti éveire vonatkozóan semmi forrás nem kerül elő, jó jelnek minősül. A baj ui. mindjárt nyomot hagy, a felhőtlenesség többnyire néma. Ilyen lehet tehát a kezdet.

Az érdekeltek részéről minden írott emlék hiányzik. A férj egyetlen idevágó levele sem maradt fenn, a különben is rossz levélíró feleség minden fennmaradt írása kívül esik vizsgálódásunk körén.

A környezet is kevés segítséggel szolgál. Akivel a költő kapcsolatot keres ez idő tájt, az vagy megyei megbízatásával áll kapcsolatban, vagy a birtokok ügyeivel bajlódik. Őt barát, ismerős ez időben kevésbé keresi, még Szontagh is alig (elveszhettek ez időből származó levelei), a kevés is ügyes-bajos dolgokkal untat. - Valami csekélység következtethető a sokak által legfőbb bajkeverőnek ítélt édesanya, Majthényi Anna leveleiből. Ezek most már, Andor Csaba fáradozásainak köszönhetően kezünkben vannak. Neki sincs Fráter Erzsinek címzett levele (az egy, 1845-ből, amelyről tudunk, nem maradt fenn), de fiához szólva, annak feleségéről sem feledkezik meg: „Erzsikét csokolom it küldöm a két vég vásznát, egy vég törülközőjét; de mivel az fehértelen, azért én küldök néki 12 törülközőt talán szüksége vagyon reá” (Majthényi Anna levelezése 279.). Ismerjük a menyéről alkotott véleményét, de a házasság ideje alatt egy rossz szó sem található írásaiban, sok kedves említés viszont nem hiányzik. Az már 1854 júniusában olvasható egy új meny kapcsán: „adja az Isten hogy Ema oljan maradjon, mert a másik egy Megera az Emijé” (i. m., 332.).

Fráter Erzsi egyetlen levele, amely anyósához szól, kívül esik évkörünkön (1854. júl. vége), csak tanulságok levonása céljából hozzuk szóba. Ez Majthényi Anna levelezésének leghíresebb, s tulajdonképpen legeredetibb darabja. A pápai enciklikákhoz hasonlóan kezdőszavaival szokás rá utalni; méltán, hiszen megszólításának eredetisége összetéveszthetlenné teszi. „(..) itt a' pertz hol Imretől és kedves Gyermekeim túl elkelvalnom [?] az igaz hogy sok reszt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nemi fajdalmaktúl magamat anyira elragadni, (...) hogy Imre elküdtöt magatúl, ezt érezem hogy meg erdemletem tu le, de Istenemre mondom soha szivem meg nem hült eránta forron éreznie” (i. m., 334-335.).

Ez az egyetlen konkrét, fogható bizonyíték, amellyel Fráter Erzsébet elismer valamit, megbánással a saját hibájából, botlásából - ebből az időből.

Az egész házasság folyamából - bizonyíték nélkül - a körülmények ismeretében biztonsággal ki lehet tapintani azokat a helyzeteket, amelyek nézeteltérésre vezethettek. Apró összezőrdüléseket, gyors kibéküléssel; a környezet, a kora utókor többet ismer (vö. Voinovich, 93-94.). Vegyük figyelembe az elég bő gyermekáldást: 1846. aug., 48. jan. 1., 51. jún., 53. ápr. (utóbbi már kívül vizsgálódásunk körén), ez alapvető egyetértésre mutat. Mi is boríthatja föl az általános csöndes nyugalmat? Feltételezésünk szerint:

- a) a szűk korlátok közti külső szórakozás lecsökkentett mértéke,
- b) a mindinkább állandósuló betegápolói szerep fáradsága,
- c) a család anyagi helyzetének a vártnál nehezebbé alakulása (ez a forradalom és szabadságharc után az egész nemesség körében rohamos),

d) egy ideig a házon kívüli hivatalos elfoglaltság,

e) az irodalmi alkotómunkával töltött idő.

A legutóbbi nem egészen tisztázott. Hallani fogunk panaszt is erre, de van adatunk pl. arra is, hogy a férj letartóztatására kiszálló „hatóság” a családot felolvasás közben lepi meg. Vagyis az irodalmi foglalatosságok rendes programjai családi életüknek. - Egyébként a tragédiában játszott „minta”-szerepére Erzsike később visszatérően hivatkozott!

A felsorolt többi pont is csupán föltételezés: kitörései, gyakoriságuk bizonyíték nélkül állnak.

Több későkori vallomás, emlékezés áll rendelkezésünkre a szóban forgó, még több az utána következő évekből. Különösen dr. Kiss Ibolyának tartozunk hálával az ilyenek felkutatásáért az 1940-es évek fordulójáról. Én most egy olyan cikkre hívom föl a figyelmet, amelyben egy közeli Fráter rokon, özv. Baranyi Ákosné Reviczky Ilka válaszai olvashatók, aki Erzsike szavait kísérli meg visszaidézni eddig homályba burkolt konkrét életjelenségekről. Perédy György újságírótól való a cikk, amely a másodsógornő tollbamondott sorait adja a Nagyváradi c. napilap 1926. júl. 20-i számából (a házasságkötés 61. évfordulója), „*Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál...*” címmel:

„- Tudom, hogy nagy szerencsének tartották Fráterék a dúsgazdag alsósztrégovai úrnak kérőként való megjelenését a Fráter kúrián. Árpádkori nemesnek, sztrégova és Csesztve urának örömmel adták lányukat, aki azonban *nem szerette* Madáchot [kiemelés az eredetiben - Gy. M.]. Hogy másba lett volna szerelmes, vagy egyáltalán szeretett-e valakit, nem tudom.

De azt tudom, sokszor emlegette egész életén keresztül, hiszen hazatérése és elválása után mindennapos téma volt a családban az ő drámája, hogy az urát soha, soha, első perctől fogva nem szerette.

(...) Azt lehetne rovasul felhozni, hogy miért mulatott Fráter Erzsike a tisztekkel. De ennek érdekes magyarázata van. Madách szerette, ha barátai felkeresik, s jól érzik magukat házában. Ő azonban - így beszélt el Erzsike - mindig félre húzódott, szobájában dolgozott, olvasott vagy lefeküdt, s otthagya fiatal feleségét a vendég urakkal. Később pedig teljesen elhanyagolta, tisztán az irodalomnak élt. »Számталanszor mondtam - beszélt Erzsike - nézd Imre, nem helyes ez így, semmit sem törödsz velem, csak a verseknek élsz. Hiába, nem törődött velem. Éjszakára tovább is otthagytott borozó vendégeivel.« Ennek az életnek volt a következménye, hogy Erzsike és egy *Ruttkay* nevű - másik nevét nem tudom - nógrádi férfi között viszonyra fejlődött az ügy. Nagyon szép férfi volt, mindennapos vendég. Erzsike érezte, hogy baj lesz, figyelmeztette urát, de Madách érthetetlenül gyenge volt barátaival szemben, továbbra is korán szobájába vonult. (...)

- Erzsike elmondta, tisztán emlékszem rá, hogy férje tudott a Ruttkayval való viszonyáról. A szerelmesek a falutól messzi, a hegyeken találkoztak. »Egyszer, mikor Ruttkayval való találkámról lóháton tértem haza - mondta Erzsike -, szembe jött velem a falu határában a férjem üveges batárján. Egymásra néztünk, és nem köszöntöttük egymást. Elmentünk egymás mellett.« (...)

- Nem a férje küldte haza? [Perédy György újságíró kérdése - Gy. M.]

- Nem. Erzsike mindig azt mondta, hogy önként jött el. (...)

Madách szerette nejét továbbra is. Minden ellenkező állítás nem felel meg a valóságnak, mert többször hívta, hogy térjen vissza. Jól emlékszem a sorokra is. »Csak olyan légy, mint egy virágszál a házamban, soha ne is lássalak, neveld csendben gyermekeidet.«»

Kiss Ibolya látta saját szemével az öreg Fráter Józsefnél (Fráter Erzsébet öccsének, Bélának a fia) a levelet, amely Cséhtelekre volt címezve.

S végül módom van bemutatni talán Fráter Erzsébet saját tollbamondásában egy megrendítő élet-áttekintést. Ez is megvan úgy 1875 óta (a feleség 75 novemberében hunyt el). Lenkei Henrik egy másolatból közölte, itt a Nógrád megyei Levéltár őrzi lapkivágatát. Első ízben német fordításban jelent meg alighanem a Pester Lloydban. Erzsi azonban csak magyarul volt képes diktálni. Ennek az eredeti formának a föllelése volna a teljes bizonyíték! Hogy most aránylag könnyen hozzáférhető a szöveg, az Andor Csaba ügybuzgalmának köszönhető, aki a Kelet - Nyugat c. nagyváradi hetilap 1991. okt. 19-i számában tette közzé Egy szerencsétlen nő gyónása címmel, pontos eligazító sorok kíséretében:

„Gyermekeimnek!

(...) szeretetem, melyet a megaláztatások sem öltek ki belőlem, arra ösztökél, hogy megszabadítsalak benneteket a miattam való szégyenkezés tövisétől.

(...) Röviden szólva: én nem tartom magam olyan elfajzott, elvetemült teremtnak, mint amilyenek világgá kürtöltek.

(...) én csupán egyvalamit ismerek el: hogy olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencsés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam.

(...) Megismertem apátokat. Fiatal ember volt, másmilyen, mint azok, akiket eddig ismertem. Mélyen álmodozó tekintet, szépvonású száj, lágy, behízelt hang, csodásan kifaragott kéz. És mindezen tulajdonságait mintegy megkoronázta az a fölényes műveltsége, amellyel heves beszéde mindenkit meggyőzni akart.

S az alig huszonnégy éves Madách Imre meglátott engem, jelentéktelen kisasszonykát, s én valószínűleg személyiségünk ellentéte folytán oly hatással voltam rá, hogy gyors elhatározással megkérte a kezemet.

Eleinte valóban úgy látszott, hogy egymást kiegészítve, egymást boldoggá tesszük.

Úgy lestem tudós, bölcselkedő, hazafias fejtegetéseit, mint egy iskoláslány, aki belebolondult a tanítójába, ő pedig igen örült, hogy bennem figyelmes tanítványra lelt.

Csesztvei életünk első hét esztendeje valóságos felhőtlen idill volt, melyet csak még bensősége-sebbé tett a ti eljöveteletek, szeretett gyermekeim.

Kettőnk oly különböző jelleme közt a hidat a szerelem jelentette. Az pótolta nekem a külső szórakozásokat, Imrének pedig a költői munkáitól várt, elmaradt sikereket.

Még a felviharzó, majd elnémuló szabadságharc hullámai, melyek ugyan hangos visszhangot keltettek lelkünkben, még azok sem bonthatták meg kettőnk harmóniáját.

A tragikus fordulat csak 1852 augusztusában következett be.

Közvetlen oka Imrém bizalmatlansága volt, amivel engem halálosan megsértett.

(...) megbocsájthatatlan hibájául rovom fel neki, hogy engem nem avatott be ebbe az ügybe, attól tartva, hogy fecsegni fogok. Hogy én árulójává legyek valaminek, ami az én férjemnek szent? inkább haraptam volna le a nyelvemet!

Ám abban a szempillantásban, amikor megtudtam, hogy Imre engem méltatlannak tart vele megosztani gondjait, összeomlottam. Addig féken tartott csökönyösségem felágaskodott és tátongó rés jelent meg előttem házasságunk szép építményében.

(...) Mégis erőt vettem magamon. Forró könnyeket ontottam férjemért, akinek ártatlanul szenvednie kell.

Majd megpróbáltam beletörődni szörnyű helyzetembe.

Házunk családfő, birtokunk gazda nélkül maradt, gyermekeinknek apjuk, nekem támaszom nem volt.

Bizonytalan idők jártak, romokban hevert mindaz, amihez engem hit és remény fűzhetett. A közhangulat izzó háborgással tele. A nemzet legjobbjai elmenekültek vagy rejtett zugokban bujkálnak. A gazdasági helyzet pedig kétségbeejtő.

Egyetlen garasom sem volt, és senki sem állt mellettem, akitől segítséget vagy tanácsot kaphattam volna.

Legtermészetesebb az lett volna, ha anyósom, Sztregova szigorú úrasszonya, magához vesz. Ő azonban gyűlölt engem házasságkötésünk óta, merthogy áthúztam magasra törő számításait.

És minthogy ő engem könnyelműnek tartott, olyan szűkmarkúan adott nekem pénzt, hogy kénytelen voltam adósságokba keveredni...

Ekkor egyre inkább beláttam, hogy férjem elnéző magatartása valójában méreg volt kifejlődésem szempontjából. Kábulatba ejtett, önálló cselekvésre képtelenné tett.

Minden előadás, melyet nekem tartott, minden irodalmi terve, amelybe beavatott, minden vers, amelyet felolvasott nekem, csak üres játék volt, görögűz.

Tapsoló közönség: csak ennyi voltam számára.

S minél inkább megalázottnak, rászédettnek éreztem magam az ő viselkedése által, annál égetőbben támadt fel bennem a bűnre való hajlam. Ki kellett tombolnom magam, elégtételt találni mindama szenvedésért, amellyel vétlenül sújtott a sors.

Így történt, hogy nem tudtam ellenállni a kísértésnek, és nem is akartam. Annál kevésbé, minthogy egy olyan férfi alakjában került elélem, akiről azt képzeltem, hogy az enyémnek épp az ellentéte. Egy piperkőc, egy üres vidéki donzsuan - nekem éppen ez kellett! Mámort kívántam, mert különben belefűlledtem volna az elkeseredésbe!

Amikor Imre végre kiszabadult és hazajött, még talán helyrehozhattam volna kapcsolatunkat.

Térdre borulva be akartam vallani neki ballépésemet.

Más emberré lettem volna, ha eltaszít magától, vagy akár megver.

Visszakunyeráltam volna magam és megcsókoltam volna a kezét, mellyel erőt tanúsított.

Mindebből semmi sem történt meg. Továbbra is a korábbi kenetteljes lovagiassággal viseltetett irántam. Egyetlen szemrehányó szó sem hangzott el az ajkáról, pedig bizonyára tudott arról, ami történt.

Így aztán megbánásomat, szégyenemet, haragomat mind magamba fojtottam.

Ami annál inkább nehezemre esett, minthogy átköltöztünk Sztregovára, ahol a nagyanyátok megközelíthetetlenül távol tartotta magát tőlem, mint egy királynő, aki méltóságán alulnak tartaná hozzáérni egy magamfajta féreghez.

Ekkor egyre vadabbul forrt bennem az indulat, olyan voltam, mint egy túlfűtött kazán.

Képtelenül lélekben erőt venni magamon, nem maradt más hátra számomra, mint érzéki élvezeteket hajszolni.

És aztán újabb gavallér bukkant fel a láthatáron, aki bállokba kísért, olyanokba, melyekből férjem tüntetőleg távol maradt.

Kellett, hogy szakításra kerüljön a sor. Most értettem meg, hogy mi ketten nem tartozhatunk egymáshoz. Én túlságosan is a benyomásaimtól vezettettem magam, ő pedig a maga makulátlan fölényében tetszelgett.

Egyvalamit még megtettem, szeretett gyermekeim, miattatok.

Levelet írtam fennen trónoló anyósomnak, amelyben töredelmesen a közbenjárásáért esedeztem.

Semmiféle válaszra nem méltatott. Így veszítettelek el benneteket, otthonomat, nevemet, egész jövőmet. Kikergettek az utcára, hogy nyomorultul elpusztuljak. (...)

Anyátok

Fráter-Madách Erzsi”.

Ilyen megvilágításból mélyen megalapozottnak érezhetjük Balogh Károly jellemzését, hisz rendelkezett hozzá elég ismeretanyaggal:

„Ha egyéniségének megfelelő környezetbe kerül, olyanba, hol a felfogás felületesebb, a hang szabadabb, a szórakozás módja zajosabb, ő maga is otthonosabban, fesztelenebbül érzi magát, és mások sem veszik zokon mulatós lényét, modorát, viselkedését. Ilyen körben annak megfelelő, mulatós, köznapi asszony lesz belőle. [...]” De ezzel ellentétes környezetben kielégítetlen vágyai „éppen az állandóan rájuknehezülő nyomás következtében, minduntalan kitöréssel, robbanással fenyegetnek.” (Balogh Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp. 1934. 64-65.)

És az életük házasság utáni szakasza mutatja meg, hogy férj és feleség egyénisége mennyire közös irányultságot képvisel. Egyformán merülnek - menekülnek? - érzéki élvezetekbe. Csak a költő tartásánál fogva kiszakítja magát megalázó kapcsolataiból - hivatástudatától vezérelve is -, más háttérrel; Fráter Erzsi elmerül az ingoványba - szánandó helyzetét ne elemezzük most!

Mindezek után van egy kutató, a korábban már szóba hozott dr. Kiss Ibolya, aki Erzsi gyónását is meghazudtolva, teljes fölmentést ad a feleség számára: az általa is bevallott vétsége(ke)t mindenestől leveszi válláról. Mániás-depressziós idegbetegsége 52 nyarán tör ki Erzsín, már jóval előbb is megvan, hisz a 48 újév napján született Aladárra és az 51-es Jolánkára is átörökítette, Arinka évtizedekig ideggyógyintézetben élt, ott is halt meg.

De hát mi „házasság”-ról beszélünk, az pedig két fél szövetsége. Ritka vagy nincs is olyan tönkrement házasság, amelyért csupán az egyik fél hibáztatható. Akármennyire szokásos is itt főképp, sőt kizárólagosan a feleséget bűnbakká tenni, vessünk pillantást a férjre is. Milyen házastárs Madách Imre? - Semmiképpen nem követ el olyan jellegű hibákat, amelyeneket feleségének felróttunk. De hallottuk, hogy Erzsike „elhanyagolás”-t, közönyt hány szemére, „kenetteljes lovagiasság”-át említi gúnnyal. Általában a keményebb, férfiasabb fellépést hiányolja. Akadt olyan helyzet, amikor a megveretést is szívesen vállalta volna! - Egyéb mozzanatok is figyelembe véve, Barta Jánossal is egyetértve állapíthatjuk meg, hogy a költő sem a férji, még kevésbé az apai hivatáshoz és feladatokhoz a házasság folyamán nem tud felnőni. Pedig sem mogorva, sem annyira zárkózott nem volt, gyermekeit szerette, a társaságot korábban is, idősen is kedvelte, sziporkázó szellemével annak középpontjába is tudott könnyen kerülni. A hét év alatt - úgy tűnik - belső harmóniája nem volt képes eléggé megszilárdulni. Egy szóval: nemhogy ideális, de még átlagos férj is nehezen volt. Pedig Bartával egyetértésben

elismerhetjük, hogy a házasság azért jelentős erkölcsi erőket mozgósított benne, és tisztázta önmagán túlmenő belső parancsok elismerését. (Vö.: Monográfia, 69.)

Összefoglalásul irodalmi vetületben:

Madách egyéniségének fejlődésében igen nagy a jelentősége a házasságának. Van, aki élete legboldogabb szakaszának ítéli ezt a hét esztendő, ő is sorsa mindaddig legnagyobb élményeként fogadja. Föltétlenül a megnyugvás, lehiggadás időszak ez nála, ahol romantikus túláhítózásai nagyjából megszűnnek, alkotásmódja átstrukturálódik, stílusa magasabb szintre emelkedik, egész egyénisége érlelődik egy jövőző nagy teljesítmény elvégzéséhez.

Benne van ezekben az években négy gyermekének születése, a forradalom és szabadságharc előbb fölemelő, majd a megsemmisülésig lesújtó élménye: a maga megyei, utóbb országosnak induló közéleti-társadalmi feladatvállalása. Kétségbeejtő családi tragédiák - két testvér és több közeli rokon elvesztése -, a maga meghurcoltatása, tizenkét hónapos elszakítása családjától. Alig is fér több ebbe az intermezzo jellegű életszakaszba!

Minden művészet, az irodalom is önző, magának követeli a művész egész életét, vércsöppjeit is. A családi tragédia az irodalom nagy nyeresége. A kínzó fájdalom, amelyet a megrázkódtatás vált ki, válik befejezetté olyan műben, amely már független az alkotótól. Így sikerült a személyi problémát objektív világproblémává lényegítenie.

III.

Az utóélet

Kozma Dezső

Madách-értelmezések Erdélyben

Nem szükséges bizonygatnunk: akárcsak a nemzeti irodalom egészét, egy-egy nagy alkotást sem csak a szakma emberei értékelnék újra időnként. Az elmúlt korok irodalmának ebben az „újrafermentésében” benne van az a társadalmi, szellemi közeg is, amelyben a szembenézésre és egy másfajta értékrend kialakítására készítő igény megszületik.

Esetünkben különösképpen igaz: ezek a viták legalább annyira minősítik a vitákat gerjesztő viszonyokat, mint magát a Művet. Sőt, azt is mondhatnánk: a mi Madách-képünk alakulásában inkább erről van szó. Egy olyan műről, amely valósággal beleépült egy közösség gondolatvilágába.

Úgy vélem, már csak azért is érdemes szemügyre venni, milyen volt az utóélete irodalmunk egyik legegységesebb gondolatvilágú, egyik legsokrétűbb művének az erdélyi magyar szellemi életben, a nemzetiségi lét sajátos körülményei között. S ehhez még gondoljuk hozzá azt is, hogy Erdélyben csak Ady költészetének megítélése körül szembesültek olyan élesen a vélemények, mint Madách főműve körül. S voltak időszakok, amikor a hosszú elhallgatást szánták értékítéletnek.

Ezért érezte szükségét a nemrég elhunyt jeles író, Bajor Andor kimondani Madách Imre születésének másfélszázados évfordulóján: „A nagy műveket nem lehet úgy kikerülni, mint egy te-repakadályt. Még kevésbé lehet hidat ügyeskedni feléje, hogy a korlátra támaszkodva szemlélhessük mélységeit.”¹

Közismertek a véleménykülönbségek indítékai is: világnézeti, politikai, irodalompolitikai, etikai, esztétikai. Erdélyben inkább az előbbiek.

Madách-értelmezéseinknek hagyománya van. Gondoljunk csak a századforduló magyarázataira: Haraszi Gyula 1882-ben Kolozsváron kinyomatott, Madách világnézetét vizsgáló tanulmányaira vagy a Morvay Győző 1897-ben Nagybányán megjelentetett könyvére. De nem lenne érdektelen számbavenni az alig ismert, illetve teljesen elfeledett értelmezéseket sem. Például az összehasonlító irodalomtudomány múlt század végi kolozsvári művelőinek, Meltzl Hugónak és körének (Csernátoni Gyula) Madách filozofikumát vizsgáló, a korabeli kolozsvári lapokban, folyóiratokban eltemetett magyar és német nyelvű írásait sem. Azt is tudjuk, hogy *Az ember tragédiája* alig öt hónappal a budapesti bemutató után, 1884. február 27-én (Ecsedi Kovács Gyula rendezésében) Kolozsváron is színre kerül, és még ugyanebben az évben Sepsiszentgyörgyön, Máramarosszigeten, a következő két évben Marosvásárhelyen, Nagyváradon és Aradon, 1889-ben pedig Temesváron is bemutatják. A *Mózes* (1888) is Kolozsváron mutatták be először, és ugyancsak a neves színész és rendező jóvoltából ismerheti meg a kolozsvári közönség a *Csák végnapjait* (1886) és a *Férfi és nő* (1892).

Alig nyolc év alatt négy Madách-bemutató az anyagi gondokkal küszködő vidéki színházban. Nem kis teljesítmény. Hogy aztán 1913-ban a neves színházi szakember, Janovics Jenő (csaknem teljesen meghagyva Madách szövegét) öt órás előadásával egy új Tragédia-értelmezéssel mutatkozzék be a kolozsvári színpadon.

Az I. világháború után más csillagzat alá került erdélyi magyarság számára a múlt nagy magyar íróinak öröksége kezdettől fogva több, mint irodalmi hagyomány. Egyben a nemzeti-

nemzetiségi tudat és önismeret egyik lehetősége, forrása. Szorongató szükség is. Ilyen értelemben vált jelképpé Petőfi (gondoljunk az évenként megrendezett Petőfi-ünnepségekre), illetve a magyar hagyományokban mélyen gyökerező Ady költészete. (A könyvet érdemlő erdélyi Ady-viták tanúsíthatják ezt.)

Madách megidézésére az első lehetőséget a centenárium szolgáltatja. Szándékosan mondom lehetőséget, hisz nálunk az írói évfordulók többet jelentenek, módot adnak klasszikusaink megidézésére. Az erdélyi magyar irodalom első éveiben különösképpen így van ez, ezért a szerényebb Madách-megnyilatkozásokra is jobban oda kell figyelniük. Hogy csak egy-két momentumot említsek itt meg: A Lepage Könyvkiadó 1923-ban díszes kiadásban jelenteti meg *Az ember tragédiáját*, a kolozsvári színpadon 1920-tól új szereposztásban és új felfogásban játsszák, az Erdélyi Irodalmi Társaság ülésén a kolozsvári egyetem magyartanára, Kristóf György tart előadást, közben *Petőfi és Madách* címmel Madách tanulmányait is megjelenteti.² És természetesen az üggyel-bajjal induló lapok sem feledkeznek meg az évfordulóról.

A válsághelyzetbe kényszerülő, az új viszonyok között önmagára találni próbáló magyarság elsősorban etikai tanulságot keresett és talált Madách művében. Zágoni István (az 1921-ben Kolozsváron kiadott Kós Károly-fogalmazta politikai röpirat, a *Kiáltó Szó* egyik szerzője) ezt a címet adja a Keleti Újság 1923. január 21-i számában megjelent emlékezésnek: *Küzdj és bízza bízzál*, és ilyenképpen fejezi be cikkét: „Tépelődésünkben eligazít, vaklármából kijózanít, vigasztal a csalódás és lemondás csüggedései között, mert megnyugtat a küzdelmes életsorsban ...”³ Pauler Ákos a kétségek közt megőrzött hitet történelmi perspektívába ágyazza, amikor így összegezi mondanivalóját a nagy múltú kolozsvári *Ellenzék* hasábjain: A magyarság története „minden más népnél tragikusabb, s azért valamennyinél jobban meg tudjuk érteni és szeretni *Az ember tragédiáját*”.⁴ Ezért válhatnak Nyírő József szemében jelenbe ívelővé, „folytonossá” Madách eszméi, ezért jelentheti a Tragédia (ismét az ő szavait idézem) nekünk, „kicsiny népeknek”, a „ledőlt világoknak átkozott során” a szabad szót.⁵ Vagy ahogy a fiatal irodalomtörténész, Jancsó Elemér fogalmazott 1929-ben (Áprily távozásának, Benedek Elek halálának az éve) az *Iffjú Erdélyben* megjelent Madách-portréjában: Madách műve a „magyar szellem hatalmas és kimérhetetlen erejét” tanúsítja.⁶

A nemzeti önismeretnek és önazonosság-tudatnak ez a hangsúlyozása ebben a történelmi helyzetben természetes. Publicisztikai szinten különösképpen az. Ami pedig a tragikus életérzéssel átszőtt szemléletet illeti, azt mondhatnánk: némiképp korélményt kifejező az akkori erdélyi irodalomban. Elég, ha a 20-as évek heves Ady-vitáira, vagy az író-püspök, Makkai Sándor 1927-ben Kolozsváron megjelent Ady-könyvére, a *Magyar fa sorsára* gondolunk.

De már kezdettől nem hiányzik a szélesebb összefüggések, az eszmei gyökerek keresése sem. Kristóf György - merítve a kolozsvári egyetem híres tanárának, Böhm Károlynak a tanításából - Madách filozofikumáról, s főleg értelem és érzelem egymást kiegyensúlyozó összefonódásáról beszél említett előadásában, illetve összegyűjtött tanulmányaiban. A modern magyar irodalmat felkaroló, s az elkövetkező években az *Ellenzéket*, illetve az *Erélyi Helikont* szerkesztő Kuncz Aladár tovább megy: Madách „egyetemes életszemléletét” és „európai lelki-ségét” felvillantó írása a *Nyugat* Madách-szemléletébe illik bele. Itt is jelenik meg *A mi Madáchunk* címmel, a XIX. század magyar költőiről közölt portréinak (Tomba, Petőfi, Vajda) mintegy folytatásaként. Ebben, a Kristófnál szélesebb horizontú felfogásban az eszmét és az érzelmet egyszerre hordozó Ádám se nem tiszta ész (ezt Lucifer személyesíti meg), se nem tiszta ösztön, hisz ez Éva sajátja.⁷

Pomogáts Béla hívta fel rá a figyelmet negyedszázaddal ezelőtt megjelent Kuncz-pályaképében: Kuncz Aladár Bergson filozófiájának alkalmazását kísérli meg Madách ürügyén.⁸

Újabb szembenézésre a Tragédia színre vitelének félszázados évfordulóján kerül sor. Kolozsváron, Nagyváradon, Brassóban tízezrek nézik végig.

Itt most csak az 1921-ben Reményik Sándor szerkesztésében meginduló *Pásztortűz* 1934-es Madách-száma szerethetné emlékeztetni.

A folyóirat már korábban, 1933 októberében (sokat ígérő címmel) cikket közöl *Az ember tragédiájának világnézetéről*. A cikk szerzője, Császár Elemére azonban megreked a nemes eszmékért küzdő egyéniség és e nagy eszméket meg nem értő „gyarló tömeg” oly sokat emlegetett ellentéténél. Ezért beszél a történelmi színek kapcsán „küzdő pesszimizmus”-ról, amely a mitológiai színekben viszont nincs jelen. Ennek megfelelően lesz a befejezés is diszharmonikus. A biztató szóból - úgymond - más csendül ki, mint a történelmi képek drámai sorozatából.⁹

A keresztény vallásfilozófia világfelfogása felől közelítő erdélyi református püspök, Ravasz László még inkább a mitológiai színeket tekinti a Madách létértelmezés meghatározójának. „Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy az első három és az utolsó szín nemcsak keret és külső építmény. A tragédiának (az emberiség tragédiájának - K. D.) gyökere itt van elásva, a koncepció acélváza ide vezet el...” Ravasz László valójában egy évtizeddel korábbi teológiai felfogását gondolja itt tovább, amelyben ember és Isten nem válik el egymástól. E szerint a lét alapkérdéseire mindig két felelet lehetséges ugyan (amelynek feszültségét Ádám meg is éli), a luciferi *nemre* a rontó szándékkal szemben a végső válasz mégis *igen*. Ebben az értelemben lesz a „kiábrándulás költeménye” - a vallásos terminológiánál maradva -, „a küzdő ember és a bízó ember harmóniája”, „nagy vigasztalások kikiáltója”.¹⁰

A „vékonyodó hit” és a „fogyó remény” költőjét mutatja fel kortársainak Kovács László is lírai hangvétellű esszéjében. Kevesebb szerepet szánva a transzcendenciának, nyilvánvalóbb aktuális célzattal: „Ha a legsötétebb utakat járja is meg az ember, a parazsat mindig rejtegeti valahol az élet, amellyel a bizakodó újrakezdés fáklyáját gyűjthatja fel.”¹¹ Reményik Sándor vallomása már a címével (*Ádám az Ūrben*) is jelképes értelmet sugall: a nagyságnak földi rabság a része. Az ő Ádámja magasztos és tragikus egyszerre.¹²

Az évforduló rendhagyó eseményének tekinthető az *Erdélyi Szemle* nagy közönség előtt megrendezett irodalmi törvényszéke, amelyen színi kritikusok, színházi szakemberek, írók, színészek mondták el véleményüket. Mint ahogy az 1937 nyarán a kolozsvári református kollégium udvarán megtartott szabadtéri Tragédia-előadás is különös teljesítménynek mondható.

Hogy a második világháború idején sem lankad az érdeklődés Madách műve iránt, azt az 1942-43-as kolozsvári előadás nyomán a helyi lapokban kialakuló viták is tanúsítják.¹³ A szövegre koncentrációról, illetve a keretszínek és az álomképek egységéről szólnak elismerően a beszámolóik.

A háború után ismét nemzetiiségi igények és lehetőségek között éledt újra az erdélyi (romániai) magyar irodalom. A Tragédia újabb kolozsvári előadása 1946-ban ennek a korszaknak a nyitánya, egyben sokáig, csaknem két évtizedig, utolsó teljesítménye.

Az 50-es évek Madách-vitái, Barta János, Horváth Károly, Sötér István új távlatokat nyitó Madách-értelmezései kihatottak a mi Madách-szemléletünkre is.

A kolozsvári *Korunk* 1957. augusztusi számában jelenik meg Tordai Zádor heves ellenkezést kiváltó tanulmánya *Az ember tragédiájáról*. A filozófiai szempontú közelítés - Madách ürügyén - politikai célzatú: a magát eszményinek mondó, egyetlen ideális társadalmi forma megkérdőjelezése. Ezért koncentrációs a szerző a falanszterre, ezért lesz felfogásában a Tragédia

központi s egyben legvonzóbb szereplője a tökéletes társadalomról kialakított illúziókkal szembeforduló Lucifer, a mű pedig a hívő ember tragédiája. A magát eszményinek kikiáltó társadalom - olvassuk a tanulmányban - „szükségszerűen intoleráns: hiszen - úgymond - ha van eszményi társadalom, csakis egyféle lehet a dolog lényegéből következően. Tehát mindenki más tévúton jár. Ám az eszmény híveit ez a gondolat arra is kötelezi, hogy harcoljanak érte. S jaj, ha a fanatikusok kezében hatalom van - mint volt például a középkorban.”¹⁴

A falanszter úgy jelenik meg, mint az egyént, annak lehetőségeit megfojtó rendszer, amely az egyenlőséget csak úgy tudja megvalósítani, ha minden tagját egyformán elnyomja.

A recepciótörténeti és befogadás-pszichológiai elv érvényesülése még nyilvánvalóbb, mint eddig. A nagybetűs Eszményi Társadalommal szemben megfogalmazott kétségek késztetnek ingerült válaszra több lapot is. A *Korunk* (amelyben Tordai írása megjelent) cikkírója filozófiai köntösbe öltöztetve kifogásait, „józan számításra” alapozott, kétkedésmentes hitet kér számon a szerzőtől.¹⁵ Az írószövetség folyóirata, a marosvásárhelyi *Igaz Szó* szerkesztőségi cikke az irodalmunk időszerűségéről rendezett vita keretében ítélkezik: az eszménytelenség eszményítése, megdöbbentő cinizmus, a forradalmi ideológia megrágalmazása.¹⁶ *Humanizmus ... eszmények nélkül* - hangzik az országos napilap, az *Előre* 1957. szept. 22-i számában megjelent cikk címe.¹⁷

Persze, ma már nehéz megállapítani, hogy a korabeli kritika kelléktárából jól ismert (egyáltalán nem esztétikai) kifejezések mennyire fejeztek ki személyes értékítéletet és milyen mértékben tekinthetők „hivatalból elvárt” minősítéseknek.

A 60-as évek némiképp oldottabb politikai, irodalmi légkörében nyíltabban lehet szólni Madách *történelemszemléletének nemzeti vonatkozásairól*, műveinek *hagyományos gyökerezettségéről*.

1963-ban a nagy példányszámban, tanulóknak szánt sorozatban újra kiadott Tragédia terjedelmes bevezetője a magyar gondolati költészet (főleg Vörösmarty), illetve Madách lírai verseit, korábbi drámáit kiteljesítőjeként ajánlja az olvasónak a művet. Olyan életmű darabjaként, amelynek irodalmi elődjét nem tág európai határok között, hanem a magyar költészetben kell keresnünk, s amelynek a „legállandóbb és legszembetűnőbb vonása” 1848 eszméiből, valamint a Világost követő állapotokból fakadó - a szerzőtől kölcsönözve a kifejezést - „őszinte hazafisága”.¹⁸ Hasonló módon vélekedik az irodalomtörténész Jancsó Elemér is. 1964-ben írott, de csak később megjelent méltatásának címe *Madách és a Világirodalom*, valójában a mű magyar előzményeit keresi, főképp kapcsolódását a felvilágosodás és a reformkor költészetéhez, kiegészítve ezt azzal a szellemi örökséggel, amelyet Madách fiatal korából hozott magával.¹⁹

Ez derül ki Jancsó más tanulmányaiból is. Berzsenyi, Vörösmarty, Kölcsey, Csokonai bölcselati költészetét egyenesen Madách költői világképének előkészítőjeként értelmezi. Megkísérli ugyan érzékeltetni Madách világirodalmi rokonságát, de megreked a pusztai tematikai egybevetések, párhuzamok szintjén, mellőzve az emberiség-költemények kérdésfeltevéseinek különbözőségét, illetve a műfaj változatait.

A Madáchhoz időnként vissza-visszatérő Kántor Lajos - Sötér István nyomán - költőnk 48 előtti haladási igényéből kiindulva, a mű korhoz kötöttségére figyelmeztet. A *Korunk*, illetve az *Utunk* hasábjain ezért juttat különleges szerepet Kepler-Ádám drámájának.²⁰ De idézhetnénk az 1966-ban kiadott, a Madách-értelmezéseket összefoglaló *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért* című, jól dokumentált monografikus tanulmányát is.²¹

A szerző a 60-as évek elején kibontakozó Madách reneszánsz ismeretében, a szakirodalom legújabb eredményeit felhasználva, vállalkozik a száz éve tartó viták összegező értékelésére. Természetesen nem mentesen a kor kényszerű kötöttségeitől. Könyve a különböző felfogások

rendszerezése és szembesítése szempontjából hasznos mindenekelőtt. Értékítéletein, eszmei-esztétikai szempontjain maga a szerző is messze túllépett azóta.

A 18 évi szünet után 1965. nov. 23-án, a kolozsvári színházban bemutatott Tragédia fogadtatása nem ok nélkül osztotta meg a kritikusokat. A rendező (Rappaport Ottó) ugyanis a gondolati színház jegyében jócskán megcsonkította az eredeti szöveget. Eljelentéktelenítette a mitológiai színeket, lefokozta Ádám eszmehitét, Lucifer pedig csaknem megdicsőül. Teljesen elsikkad Ádám és Lucifer konfliktusa is. Nem alaptalanul kifogásolja Szócs István két alkalommal is Lucifer ördögtelenítését, száll vitába a „tisza haladás” és a „tisza tagadás” híveivel.²²

Az elkövetkező években, a 150. évfordulón (akárcsak a Petőfi örökségét élesztő írások zömében) Madách *egyetemes* érvénye, az emberi lét szorításában fogant haladás-eszménye kerül erősebb megvilágításba. Elég fellapoznunk a *Korunk* 1973-as februári Madách-számát. A román egyetemi tanár, Ion Aluas igényesen megírt cikkét a szerkesztőség mintegy elvi-elméleti bevezetőnek szánta a Madách világképét elemző írások elé. Madách francia fordítója, Jean Rousselot itt közölt írásában a magyar költő nagyságát abban látja, hogy „túllépett a helyi viszonyok nyújtotta témán”, hogy a saját hazájának változásait „egyetemes megmozdulás részének” érezte; egy olyan folyamat részeként, amely nemcsak a társadalmi struktúrákat, hanem magának az *embernek* a struktúráját is megváltoztatta.²³ Ahogyan ezt Németh G. Béla (ugyancsak az évforduló kapcsán) tömören megfogalmazta: „Művével egy szorongó nemzeti helyzet tanulságát egyetemes erőforrássá tudta változtatni”.²⁴ Bretter György azért nevezi a tragédiát a „magyar gondolkodás” „első szintéziskísérletének”, mert „önmagát egyetemes-emberinek tételezi.” A történelem buktatóit lebíró emberi küzdelemben jelölve meg Madách művének legfőbb értékét. Az emberi képesség apoteózisával azonban némiképp leegyszerűsíti a történelem ellentmondásait, a mű etikai optimizmusát. Úgy véli ugyanis, hogy „az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem ő az, aki a történelem logikáját megteremti”. Így, ebben az értelmezésben nem látjuk a kételkedő, hitében megingott Ádámot, vagy hogy Ady szép szavaival éljek: a „lemondásos hitű” embert. Bretter szerint az Úr szózata pusztán *beleegyezés* az ember megteremtette helyzetbe. „... Emberek, a világ nem illúzió” - zárja eszmeifuttatását.²⁵

Én inkább azt mondanám: emberek, a világ nem bizonyosság.

Rácz Győző szintén a filozófikum felől viszonyul a műhöz az 1973-as színházi előadás kapcsán. Mint már sokan előtte: olyan szimbólumdrámaként értelmezi a Tragédiát, amely a *mindenkori ember* küzdelmét jelképezi. A szakirodalom (szerinte) hibás kérdésfeltevéseit elutasítva, vitatható módon szakítja ki a művet a Világos utáni állapotokból, fosztja meg egyúttal líraiságától ő is.²⁶ Kántor Lajos épp a műben fellelhető lírai formákat veszi számba: a himnuszra, pásztorénekre, a gondolati lírára, az elégiára emlékeztető kifejezési formákat - ha nem is mindig pontos kritériumok alapján.²⁷ Ugyanakkor úgy hiszem, a líraiságról szólva, jobban figyelembe kell vennünk Ádám lírai monológjait, „vallomásait”. A Tragédia nagyváradi bemutatója éppen erre a líraiságra épít, mintegy szereplővé léptetve elő magát a költőt is.

A 70-es évek elején, amikor az eszménytelenséget tették meg sokan nálunk is a „modern ember” eszményévé, Bajor Andor Madách eszményhitét mondja mainak, a nemes eszmék romhalmazából is új eszményt építeni képes költőt. Még akkor is, ha az eszmény nem válik valóvá. Jelképesen: „az üszök és pusztulás csak újabb magasságot ad az épülő új hithez”.²⁸ Vagy ahogy Engel Károly (a „romantikus individuum” kudarcát valló szemlélettel perlekedve) fogalmaz: a Tragédia mint az „emberiség moralitások” műve, abban rokon az európai romantikával, hogy a „végtelent ostromolja”.²⁹

A politikum szintjén hasonló véleményt vall a publicista Balogh Edgár is, amikor a Mózes bibliai képeiben a „honi feszültségek” oldásának lehetőségeit keresi, a népéért aggódó hőst emelve szimbólummá.³⁰

Mindenképpen szót kell ejtenem Páskándi Géza esszójéről már csak azért is, mert - rendhagyó módon - nem a „mindig időszerű villanófénybe” vonható színekben, hanem a mitológiai szférában keresi a madáchi gondolat fő forrását.³¹ Egy olyan képzeletbeli színpadot fest elénk, amelynek egy színtere van: az Éden. Páskándi jelképes kifejezését kölcsönözve: „A történelem két fa, az Örökélet és a Tudás fája között zajlik...” Ádámban a luciferi ráció és az Úrba vetett hit birkózik ugyan - folytatja a gondolatot - tulajdonképpen tizenkét színen keresztül „a ráció magáramaradásának vagyunk tanúi”. Ebből eleve következik a magáramaradott ember nosztalgiaja az „édeni tisztaság” iránt, azaz a ráció nem űzheti ki az emberi hitet, hisz ezzel az ember önmaga létét kérdőjelezné meg.

Harag György, az 1975-ös marosvásárhelyi előadás rendezője lényegében ezt a szemléletet, a hívő, „rajongó” Ádámot, a főszereplő rangjára emelt tömeget állítja elénk. Ez a fő gondolata a drámairó Deák Tamás 1983-as terjedelmes esszójének is. Írója a tapasztalati időszerűség felé emelkedő, a filozófiai megismerés hatalmában kételkedő, de az erkölcsben bízó költőben véli felfedezni Madách időszerűségét. Nem a bizonyosságot kimond, hanem a kérdező hősben.³²

Tovább gondolva eszmeifuttatását, azt is mondhatnám: Madách etikája a „jobbik részt” választó Arany 50-es évekbeli lírájának gondolatosságával rokon. Goethe intelme ilyen értelemben válhat érvényessé Madách olvasójára is: a jót nem azért kell szeretni, mert érdemes, hanem önmagáért.

Az utóbbi évtizedben nagy lett a csend Madách körül. Horváth Károlynak a Román Akadémia magyar nyelvű folyóiratában, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben 1991-ben megjelent, az emberiség költemények típusait új módon elemző tanulmánya kivételnek számít.³³ Madách-képünk utolsó tíz évéről az oktatást segíteni kívánó tankönyveket (egyetemit és középiskolait) foghatnám vallatóra. Ezt viszont nemigen tehetem, hisz mindkettőnek szerzője e sorok írója.³⁴

Legfeljebb a szándékot minősíthetem. Azt a Madáchot szerettem volna felmutatni, akinek művészetében magyar és összemberi, Jó és Rossz, Szellem és Anyag, Igen és Nem, Rész és Egész, lelkesedés és dőre tagadás, hit és kétely, tapasztalat és távlat, Élet és Halál együtt, egymást kiegészítve, költői módon teljesednek örökérvényű művészi élménnyé. Nem feledkezve meg arról sem, hogy a nemzeti létünkkel oly sokrétűen összefonódott Műnek saját népe számára külön mondandója is van.

Jegyzetek

1. BAJOR Andor: *Ádám rajongása*. Igaz Szó, 1973. 2. sz. 205.
2. KRISTÓF György: *Madách emlékezete*. I-II. Pásztortűz, 1923.; *Petőfi és Madách*. Kolozsvár, 1923.
3. ZÁGONI István: *Küzdj és bízza bizzál*. Keleti Újság, 1923. jan. 1.
4. PAULER Ákos: *Madách Imre*. Ellenzék, 1923. jan. 9.
5. NYÍRŐ József: *Miért is kezdtem emberrel nagyot?* Keleti Újság, 1923. jan. 21.

6. Dr. J[ancsó] E[lemér]: *Madách Imre*. Ifjú Erdély, 1929. aug.
7. KUNCZ Aladár: *A mi Madáchunk*. Nyugat, 1923. I. 132-142.
8. POMOGÁTS Béla: *Kuncz Aladár*. Irodalomtörténeti Füzetek, 61. sz. Bp. 1968. 75-76.
9. CSÁSZÁR Elemér: *Az ember tragédiájának világnézete*. Pásztortűz, 1933. okt. 31.
10. RAVASZ László: *Az ember tragédiájának költői igazsága*. Pásztortűz, 1934. márc. 15.
11. KOVÁCS László: *A Tragédia*. Pásztortűz, 1934. márc. 15.
12. REMÉNYIK Sándor: *Ádám az Űrben*. Pásztortűz, 1934. márc. 15.
13. KÉKI Béla: *Az ember tragédiája*. Ellenzék, 1942. szept. 12.; VÁSÁRHELYI Z. Emil: *Kapunyitás*. Pásztortűz, 1942. szept. 15.; R. NAGY András: *Az ember tragédiája*. Erdélyi Helikon, 1942. dec.
14. TORDAI Zádor: *Jegyzetek „Az ember tragédiájá”-ról*. Korunk, 1957. 8. sz. 1054.
15. KALLÓS Miklós: *Valóban vagy vagy?* Korunk, 1957. 9. sz.
16. *Az eszménytelenség eszményítése*. Igaz Szó, 1957. 9. sz.
17. KOVÁCS János: *Humanizmus ... eszmények nélkül*. Előre, 1957. szept. 22.
18. JÁNOSHÁZI György: *Előszó*. Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Ifjúsági K. Bukarest, 1963.
19. JANCsó Elemér: *Madách és a világirodalom*. 1964. In: *Irodalomtörténet és időszerűség*. I. k. Kriterion K. Bukarest, 1972.
20. KÁNTOR Lajos: *Kiket nagyoknak mond a krónika*. Korunk, 1964. 9. sz.; *Közcél és magány*. Utunk, 1964. 40. sz.
21. KÁNTOR Lajos: *Száz éves harc „Az ember tragédiájá”-ért*. Irodalomtörténeti Füzetek 53. sz. Bp. 1966.
22. SZŐCS István: *Madách színpada*. Utunk, 1965. dec. 17.; *A jó ördög regénye*. Utunk, 1973. márc. 18.
23. Jean ROUSSELOT: *Madách Imre egyetemessége*. Korunk, 1973. 2. sz. 178-185.
24. NÉMETH G. Béla: *Két korszak határán*. Madách-tanulmányok. Bp. 1978. Szerk. Horváth Károly.
25. BRETTER György: *Ádám harca Luciferrel, avagy idő és egzisztencia a Tragédiában*. Korunk, 1973. 2. sz. és *Párbeszéd a jelennel* c. kötetben. Kriterion K. Bukarest, 1973.
26. RÁCZ Győző: *Szimbólum és történetiség Az ember tragédiájában*. In: *A lírától a metafizikáig*. Kriterion K. Bukarest, 1976.
27. KÁNTOR Lajos: *A költészet féltése*. Utunk, 1973. jan. 19.
28. BAJOR Andor: *Ádám rajongása*. Igaz Szó, 1973. 2. sz. 205.
29. ENGEL Károly: *Madách-problémák*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1974. 1. sz. 127-135.
30. BALOGH Edgár: *Madách útja Timontól Mózesig*. Korunk, 1973. 2. sz. 193-198.
31. PÁSKÁNDI Géza: *Az Úr „kiegyezése” és a ráció magárahagyatottsága*. A Hét, 1973. febr. 2.; *Gyermekrajz a Tragédia margójára*. A Hét, 1973. márc. 23.

- 32.. DEÁK Tamás: *Száz év Madách*. A Hét, 1983. szept. 23., 30., okt. 28.
33. HORVÁTH Károly: *Az emberiség-költemény két típusa a XIX. században: az epikai és drámai*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár), 1991. 1-2. sz. 3-11.
34. KOZMA Dezső: *Magyar irodalom*. Tankönyv a IX. osztály számára. Bukarest, 1978. Ma is ez van érvényben; *Magyar irodalom a XIX. század második felében*. Bukarest, 1980. Egyetemi tankönyv.

Balassa Zoltán

A Madách Imre Múzeum keletkezésének körülményei

1964-ben ünnepelte a művelt világ Madách Imre halálának centenáriumát.

1964 elején a Szlovák Nemzeti Tanács (parlament) értekezletet hívott össze, hogy megtárgyalja a Tragédia szerzőjének méltó megünneplését, mivel a neves magyar drámaíró az UNESCO is fölvette névsorába. Igen ám, de akkor már az októberi évforduló megünnepléséig nem sok idő volt hátra.

Az alsósztrégovai kastély nagyon is leromlott állapotban volt. Ebben az épületben 1430-tól lakott folyamatosan a Madách-család. A várkastélyt a török 1552-ben feldúlta, 1712-ben és 1758-ban leégett. A várkastélytól odébb építtette Imre nagyapja, Madách Sándor a rokokó-klasszicista stílusú kastélyt. Az épület a második világháború végéig jó állapotban volt, de azután ebek harmincadjára jutott. A berendezést elárverezték. Az épületből azután bárki bármit eltulajdoníthatott. A lépcsőházat szétszedték, a kovácsoltvas korlátot az ócskavastelepre szállították. Az ablakokat kiverték, az ablakkereteknek s az ajtóknak sem kegyelmeztek. A díszes, intarziás parkettet fölszedték. A kastélyt övező angolparkban marhák legeltek. Szárnyasok, meg baromfi vette birtokába a terepet. A helybeli lakosok kivágták a park fáit és téli tüzelőjüket is ott tárolták. A kastély közelében iskola épült szocialista kockabarrak stílusban, mintha másutt nem lett volna elegendő hely. Rigele Alajos, pozsonyi szobrász alkotásának környéke, vagyis a sír is elhanyagolt állapotban volt. A művész *Örök Ádám* c. alkotását 1934-ben leplezték le, s köztudott, hogy Tomás G. Masaryk a szobor megkoszorúzása alkalmával tette híres följánlását, mely biztosította a Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Akadémia (Masaryk Akadémia) létrehozását. Ennek vagyonát a második világháború után az állam elkobozta, és mindmáig nem adta vissza.

A fentebb vázolt szomorú állapotok uralkodtak 1964 tavaszán, amikor a losonci Járási Nemzeti Bizottság (a járási tanácsnak megfelelő szlovák államigazgatási szerv) értekezletet hívott össze a Madách-ünnepség ügyében. Ahogy lenni szokott, sok üres fecsegés hangzott el arról, mi mindent kellene tenni, de kézzelfogható javaslat nem. A jelenlevők elhatározták, hogy egy megemlékezést tartanak a sír mellett. Megrendeznek egy kultúrműsort és kész. Ilyen rövid határidőn belül többre úgy sem lehet gondolni. Ekkor apám, Balassa Géza, a Közép-szlovákiai Műemlékvédelmi Központ képviselőjében javaslatot tett egy kiállítás megrendezésére. Erre az volt a felelet, nincs elég ember, s több más kifogás is elhangzott. Apám kijelentette, ő biztosítja az anyagi fedezetet a javítások elvégzésére, s így legalább egy-két helyiséget rendbe lehetne hozni. Végül megkérdezte, mikorra legyen kész a forgatókönyv, hogy az érdemi munka megkezdődhessék. A válasz nem késett. Ha már meg is lenne a librettó, akkor is késő lenne, de azért még tenni lehetne valamit. Balassa Géza erre a fordulatra fölkészült. Jól sejtette, a forgatókönyv kidolgozására senki sem gondolt, és ebben a pillanatban érettnak látta a helyzetet arra, hogy elővegye az általa elkészített vázlatot. Tessék, itt van, meg kellene vitatni, és máris véglegesíteni lehet. Nagy volt a meglepetés, s néhány arc fölragyogott. A tárgyalás megelégnült. Apám vállalta az anyagiak előteremtését és a munka irányítását, de kikötötte, a járási szerveknek kell biztosítaniuk a szakmunkásokat. A javaslatot a résztvevők elfogadták.

A helyreállítási munkálatok három hónappal az ünnepség időpontja előtt megkezdődtek. Elkészült a lépcsőház, a vaskorlát. Az asztalosok új ablakokat, ajtókat készítettek. A nagy-

teremben helyreállították az eredeti intarziás parkettet. A kőművesek újjávarázsolták a falakat, az ácsok újrafedték és kijavították a tetőszerkezetet. Milan Horváth bádogos felújította az oromdíszeket. Érdeemes lejegyeznünk, hogy a munkálatokat a kékkői Járási Építkezési Vállalat dolgozói végezték el Bergmann Pál vezetésével. A magyar munkások olyan lelkesedéssel, szeretettel és hozzáértéssel dolgoztak, hogy másfél hónap alatt néhány jelentéktelen helyiség kivételével, az egész kastély újjászületett.

Ha még apám egyik júliusi cikkében (Zpravodaj [Besztercebánya] 1964. július, 4. sz., 46-7. o.) arról írt, hogy néhány termet sikerül csupán helyreállítani és szerény körülmények között a kiállítás is megvalósítható, most már nagyobb szabású terveken törhette a fejét.

A munkálatokat Balassa tanár irányította, később Ferenczy Tibor losonci tanár, majd az utolsó napokban Hubacsek Zsigmond felügyelete alatt fejeződött be a munka.

Balassa Géának gondja volt arra is, hogy a kastélyt övező angolpark részleges helyreállítása is megtörténjen. A losonci Pupala János vezetésével a sztregovai iskola diákjai 1550 növényt és 150 fát, valamint díszcserjét ültettek ki. A parkot bekerítették, a kastélytól Madách sírjáig vezető utat is ők hozták rendbe apám elképzelései szerint.

Balassa a néhai osztralukai kastély két kályháját is átszállította s Sztregován fölépíttette.

A helyreállítás költségei negyedmillió koronába kerültek, s a Közép-szlovákiai Műemlékvédelmi Központ folyamatosan biztosította a pénzt.

A munka, ahogy említettem már, szívmengetően haladt, s amikor apám esténként leült a kastélyban jegyzetei fölé, kíváncsiskodó egerek sétálgattak körülötte. Itt volt az ideje a kiállítás anyagának kiválogatására. A Matica Slovenská egy dokumentumot tudott biztosítani. További dokumentációt apám magánszemélyektől szerzett be. Hubacsek Zsigmond a budapesti és a miskolci színház Tragédia-előadásainak fotóit hozta magával magyarországi kiküldetéséről. Saját képeslapgyűjteményében van egy sorozat Az ember tragédiájának századeleji előadásáról. E fotók kinagyított másolatai is a kiállítás részét képezik.

Apám már korábban kapcsolatban állt a Balassagyarmaton élő Szabó Józseffel, a neves Madách-kutatóval és gyűjtővel, aki előkészítette magyarországi kutatóútját, és minden téren támogatta. Mégis a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban apám nem járt sikerrel. Voltaképpen kidobták. Az akkori igazgató még fogadni sem volt hajlandó Balassát, és csak kiüzent, ami náluk volt, azt már odaadták a csesztvei kiállításra. Annál nagyobb eredménnyel járt a kutatás a Nógrádmegyei Levéltárban. Zólyomi József, a balassagyarmati múzeum igazgatója, minden támogatást megadott. A pillanatok alatt előkeresett levéltári anyagot minden teketória nélkül átadta apámnak, s ő kísérőivel együtt még azon az éjszakán vidáman jött át a határon. Apám hirtelen nem lelte útlevelét, így a határőr karjaiba pakolta az anyagot, s a táská aljáról előkötötte az útiokmányt. Abban a pillanatban senkinek sem jutott eszébe, hogy ilyen jellegű dokumentációt tilos a határon átvinni. Az Ipoly szlovákiai oldalán éjfél tájban már várt rájuk a szolgálati kocsi. Az anyagot Selmecebányára szállították Protopopov fényképészhez, aki napokon belül elkészítette a másolatokat.

Ezután már egyéb „apróságokra” is jutott idő. Például az emléktáblára. Apám Dr. Lackóné Kiss Ibolyához (Érbogyoszló [Bihar], 1894. I. 23. - Budapest, 1980. VI. 18.) fordult az emléktábla szövegét illetően. Az író nő leveléből idézek:

„A tegnapi telefon beszélgetésünkből azt vettem ki, hogy kérdést intéztek hozzám, a Madách centenárium alkalmából készítendő emléktábla miatt. Közben a telefont kikapcsolták, a rendelőben betegek beszélgettek, így hogy nem értettem meg világosan kérdését.

Szerény véleményem szerint az emléktábla felírása a következő lenne helytálló (sic!):

Itt élt, alkotta halhatatlan művét »Az ember Tragédiáját« s hunyt el

M a d á c h I m r e

x 1823 jan. 21 † 1864 okt. 5

»Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál.«

Esetleg lehetne ez az idézet:

*»Az eszme él s a láng mely fellobog
Világot késő századokra vet.«*

vagy:

*»Fereteg ha jó robogva
Gondolom, hogy népem ébred,
Számadást tart és haragján
Múltja vész - jövője éled.«*

Mind a három idézet kifejezi Madách szellemét, az utolsó politikailag is aktuális...”

„Mivel szeretnék résztvenni a sztregovai ünnepségeken, nagyon kérem Professzor urat (!), küldessen számomra egy *hivatalos meghívót*, hogy pár napra szabadságot kaphassak. Úgy beszéltük meg a Madách dédunokával, (aki barátnóm), hogy együtt veszünk részt az ünnepélyen. (...) (Nagyanyja Madách Jolán volt, a költő lánya...) Azonkívül én is szeretnék pár szót mondani Fráter Erzsike nevében is, s pár szál virágot (vagy füvet) az ő, nagyváradi sírjáról férje sírjára helyezni. E célból már írtam iskolatársamnak Váradra, h. a váradi temetőben keresse fel »Lidércke« sírját s egy borítékban küldjön pár szál, onnan leszakított virágot vagy fűszálat.” A levél kelte: Liptószentmiklós, szeptember 12.

Márványt senki sem tudott szerezni. Apám a zólyomi várban két márványtáblát őrzött, melyen a losonci első világháborúban elesett katonák névsora szerepelt. Ebből levágtak egy megfelelő darabot, s így elkészülhetett az emléktábla, Lackóné Kiss Ibolya szövegével.

A kiállítás anyagának elrendezésével Hubacsek Zsigmondot bízták meg, mivel kevés idő állt rendelkezésre, a besztercei Dom Osvety (Művelődés Háza) munkatársai segédkeztek, nevezetesen Ján Handlovsky csoportvezető és munkatársai. A munkálatokat Karol Zábrady akadémiai festőművész irányította. A kiállítás költségeit is apám biztosította. Munkahelye 60.000 koronát fizetett ki.

A helybéli lakosok tudomást szereztek a készülő eseményről, és apróbb tárgyakat ajánlottak föl, amelyeket megvásároltak tőlük a kiállítás részére.

A tárlat végül is nemcsak a Tragédia szerzőjének életét mutatta be, hanem a kort és az akkori politikai légkört is.

Szinte észrevétlenül elérkezett a várva várt nap, 1964. október 4-e. Idézek Ruffy Péter 1964. október 6-i, A Magyar Nemzetben közölt cikkéből:

„*MINDENKI ÜNNEPLŐ* sötét ruhát viselt. A menet élén virágoskert illatozott: magyar, szlovák, szlovákiai magyar úttörők és gyerekek vitték koszorúikat. Rózsák, dália, kardvirágok lebbentek meg a koszorúk ölén, kései szegfűket látok a páfrányok levelei közt a nedves mezei csokrokban, az ősz utolsó virágait. Az első koszorút a magyarországi csesztvei termelő-

szövetkezet küldte, a másodikat a sárospataki Kossuth Gimnázium tanulói viszik, a harmadikat szlovák úttörők, a negyediket a csehszlovákiai, nagykaposi magyar nyelvű gimnázium hallgatói. Végláthatatlan sorokban érkeznek a cseh és szlovák írók, a Szlovák Nemzeti Tanács, a szlovákiai Magyar Írók Szövetségének, a CSEMADOKnak, a kerületi Nemzeti Tanácsnak (helyesen: Kerületi Nemzeti Bizottság - B. Z.), a magyarországi és a szlovákiai iskoláknak a koszorúi.

A koszorúk mögött ünnepi menet halad. A magyar béketanácsot SZAKASITS Árpád és MIHÁLYFI Ernő, A Magyar Írók Szövetségét DARVAS József és JOBBÁGY Károly képviseli. A Magyar Írók Szövetségének elnöke mellett dr. Milan PISUT (helyesen Pisút - B. Z.) pozsonyi egyetemi tanár, a Szlovák Írók Szövetségének az elnöke halad, mögötte SZABÓ Rezső, a CSEMADOK főtitkára és DOBOS László, a magyar nyelvű pozsonyi Irodalmi Szemle főszerkesztője. A menet két oldalán a Magyar Rádió és a szlovák televízió kocsijai. S mindenütt a mozgékony filmriporterek és laptudósítók.

A gyönyörűen helyreállított sztregovai Madách-kastély kerti kapuján át hullámszik be az ünneplő sokaság a régi angol kertbe, s a kert akácai és tölgyei közt, a sóderrel frissen beszórt úton át a síremlékhez, amelynek kőlapjai alatt a Madách-ösök s a költő pihen. A kép tiszta és fényes: a dombot, az akácok közt, embererdő lepi el. A zöld vagy már sárguló természet keretében ezernyi szín villan: a virágok fehér, piros és rózsaszín színe, a tarka női ruhák, a piros úttörő nyakkendők, az ünneplő feketék. A síremlék tetején a férfi génusz - RIGELE Alajos pozsonyi szobrászművész alkotása - szinte szállani látszik a fényes őszi időben. Az emlékművet lassan beborítják a koszorúk. Fáradtan és törekenyen lép a sír elé egy csodálatos kék szemű, hajlott asszony, a Besztercebányáról érkezett FITZEKNÉ REINHARDT Alice, Madách dédunokája. Vele jött a lánya, s az unokája is, ez az unoka Madáchnak már a szépunokája. (Ő már nem tudott magyarul. - B. Z.) A Madách-család három kései hajtása közös koszorút helyez a sírra.

A zólyomi munkásdalárda szlovák és magyar népdalokat ad elő, az érces, zengő hangok körülölelik a sírt, s lassan, elhaladva szállnak el a kis Sztregova-patak völgyének ölén.

A KOSZORÚKKAL körülfont síremléssel szemben, a völgyben magas emelvény áll, az emelvény mögött hatalmas, kifeszített fehér vászonfüggöny - szlovák és magyar nyelven - a Tragédia utolsó sora: Az »ember: küzdj« posztulátuma ebben a pillanatban, a halovány zöld sztregovai mező felett a népek testvériesülését sürgeti. S a »bízva bízzál« madáchi üzenete e küzdelem sikerét ígéri. A népek testvériségét köszönti Mária LICSKOVA (helyesen Licková - B. Z.), a szlovákiai Madách-bizottság elnöke, Josef (helyesen Jozef) PRINTZ mérnök, a Szlovák Nemzeti Tanács képviselője és dr. Milan Pisut pozsonyi egyetemi tanár, a Szlovák Írók Szövetségének az elnöke.

Darvas József, a Magyar Írók Szövetségének elnöke, amint beszéde elején mondta, »mély meghatottsággal áll Madách sírjával szemben«, s köszöni a Szlovák Nemzeti Tanácsnak »ezt a gyönyörű ünnepet«.

- Évszázadok félreértései, viszontagságai után derűsebb, szebb napok virradnak ránk; már nemcsak egymás mellett élünk, hanem kezdünk együtt élni.

Mihályfi Ernő először a képviselő Madách szavát idézte, amelyet valamikor szlovák ajkú választóihoz intézett. Majd pedig elmondta, hogy az ötvenes évek elején a Madách-kérdésről vitaülést tartottak a Magyar Tudományos Akadémián, felvetették a kérdést: vajon Madách műve alkalmas-e arra, hogy a béketábor erősítője, a békéért, a haladásért küzdő népek kölcsönös megbecsülésének és együttműködésének a segítője legyen? Azok közé a kincseink közé tartozik-e, amelyekkel a magyar nép a nemzetközi szocialista kultúra kincsestárát gazdagítja? Alig egy évtized telt el azóta, s az idő egyértelmű választ adott erre a kérdésre. A Béke-

világtanács a Madách-centenáriumot, mint az emberiségre jelentős évfordulót az egész világon történő megünneplésre javasolta.

Dobos László, a pozsonyi Irodalmi Szemle főszerkesztője (aki azonos a Magyarok Világszövetsége jelenlegi alelnökéve - B. Z.) emelkedett beszédében szocialista fejlődésünk »magaslati pontjának« nevezte ezt az ünnepet, amelyről visszapillantva áttekinthető a közelmúlt minden mulasztása. Szabó Rezső, a CSEMADOK főtítkára pedig Ádám szavát idézte az élet hitéről.

Ezután sétáltunk át a gyönyörűen helyreállított, világos színekben égő, kéttornyos régi Madách-kastélyhoz. A főbejáratnál Josef BALAS (helyesen Jozef Baláz - B. Z.), a besztercebányai kerületi pártbizottság és a besztercebányai kerületi Nemzeti Tanács (helyesen Kerületi Nemzeti Bizottság - B. Z.) nevében (!) nyitotta meg a múzeumot:

- Kötelezzük magunkat - mondta szlovák nyelven a többi közt -, hogy ezt a múzeumot úgy fogjuk ápolni, mintha Madách Imre saját népünk fia lett volna.” (I. m. A népek ünnepe Alsósztrégován.)

A délutáni műsort, melyről Ruffy Péter számolt be, Losoncon ünnepi akadémia előzte meg. Erről az eseményről Balázs Béla, szlovákiai újságíró tudósított a, pozsonyi Népművelés c. lap 1964. évi 12., decemberi számában:

„Azt vártuk, hogy rendkívül szép és emlékezetes műsorban lesz részünk, hogy a világirodalom óriása előtt hazai művészetünk élgárdája rója le tiszteletét, hogy a múzeum megteremtésével a szlovák-magyar barátságunk állítunk emlékművet.

A legfontosabb megtörtént. A múzeum szebb és nagyobb, mint gondoltuk. Ezzel valóban olyan emlékművet állítottunk, amely mindennél beszédesebb és mindennél jobban kifejezi népeink barátságát, az együvé tartozást, a közös múltat és jelent. A műsor azonban, sajnos, nem volt olyan mint vártuk.”

„Az esten részt vett külföldi küldöttségek tagjaiban bizonyára nem az él, milyen vidéki, hanem az, hogy milyen csehszlovák művészeket láttak. A csehszlovák művészeknek vannak neves képviselőik. Őket kellett volna felvonultatni.”

„Szépséghiba történt, annak ellenére nem vagyunk elégedetlenek. Alsósztrégova első ízben ünnepelte nagy szülöttjét. Reméljük, legközelebb jobb, a mostaninál sikeresebb összeállításokkal adózunk az ünnepeltnek. A műsor keserű pirula volt, de lenyeltük és elfelejtettük. Az impozáns, mind tartalmilag, mind méretében nagyszabású múzeum azonban megmarad, tovább fejlődik és mindennél többet mond. S nekünk ez a legfontosabb, ennek örülünk, erre vagyunk büszkék.” (Alsósztrégova ünnepe; Utóhang a Madách évfordulóhoz, i. m., 8. o.)

Meg kell még jegyeznünk a Ruffy-cikkkel kapcsolatban, hogy a szerző ennyit írt apámról:

„A MÚZEUMOT BALASSA Géza, a besztercebányai múzeum idős munkatársa mutatta be a közönségnek, magyar és szlovák nyelven.” Apám nem volt a besztercebányai múzeum munkatársa. Ötven éves volt akkor, épp annyi, mint a cikk szerzője. Ruffy a továbbiakban teljesen elrugaszkodott a valóságtól és olyan megállapításokat tett, melyek akaratlanul is apám szakmai hozzáértését és a szlovákiai műemlékvédelem egészét járatta le. Nem beszélve most arról, hogy másokat mutatott be a múzeum létrehozóiként. Balassa emiatt levélben tiltakozott a Magyar Nemzet szerkesztőségénél, de csupán egy kioktató választ kapott.

El kell még mondanom, hogy apám a díszvacsorára meghívást sem kapott, családjával majdnem ottrekedt a sztrégovai parkban. Azután mégis sikerült kocsit szerezni, amelyikkel Losoncra tudtunk jutni.

A csehszlovák televízió akkor apámmal készített egy interjút. Azóta sokan írtak a Madách-múzeumról, de Balassa nevét meg sem említették.

Ezzel kapcsolatban még el kell mondanunk, hogy Balassa Géza még kidolgozta a Madách-kastélyban felállítandó Mikszáth-múzeum forgatókönyvét is. De annak megvalósítása már nem az ő tervei szerint történt. Ugyanis a fenti mellőzésen kívül elsősorban az kedvetlenítette el, hogy a tárlaton Petőfi keresztnevét Alexandernek írták, és Kossuthét Ludovítnak, ami éles vitához vezetett már a kivitelezés során. 1968 áprilisában helyet kapott a kastélyban Mikszáth mellett Janko Král' szlovák költő és annak barátja, Ján Rotarides is. Mindkettőjüknek semmi közük sem volt Sztregovához. Apám ezzel sehogyan sem tudott megbékélni.

Az alsósztrégovai kastélyt bemutató kis füzet, melyet 1971-ben, ezt írja a Tragédia szerzőjéről: „A magyar irodalomkritika szerint egész költői munkáján érződik, hogy nem élt magyar környezetben és az irodalmi körökön kívül fejlődött, ami megerősíti, hogy Az ember tragédiája szlovák gyökerekkel rendelkező ember és szlovák környezet műve.” (Sprievodca po okresnom vlastivednom múzeu v Dolnej Strehovej - Útmutató az alsósztrégovai járási honismereti múzeumhoz, Turócszentmárton, 1971. 15. o.)

Mintha Jozef Baláz ígérete valósult volna meg torz formában!

Befejezésként megemlítem, hogy 1989-ben - tehát a múzeum negyedszázados fennállásának évében - a CSEMADOK szervezésében megrendezett országos történelmi-honismereti szemináriumon előadást tartottam a múzeum keletkezésének történetéről. Véletlen egybeesés folytán, apám akkor volt 75 éves. Gondoltam, e két kerek évforduló kapcsán a Magyar Nemzet helyrehozhatná korábbi e tárgyban elkövetett tévedéseit. De mintha mi sem történt volna. Egy semmitmondó levelet kaptam, melyben közölték: „Megkaptuk, és őszinte érdeklődéssel olvastuk két írását. Miután azonban nagyon kevés a helyünk, a közlésükre sajnálatunkra vállalkozni nem tudunk.” (1624/ 0904. sz. levél, 1989. IX. 11.)*

Végezetül köszönetet mondok a Madách Szimpózium szervezőinek, hogy közzétehetem egy múzeum születésének körülményeit, a hozzá tapadó groteszk és nem túl kellemes tapasztalatokat és emlékeket is. Mindez egyben egy lezárult korszakot is jellemez.

* Ruffy Péterhez eljuttattam a múzeum keletkezésével kapcsolatos anyagot. Felkértem őt, hogy alkalomadtán a 25 éve írt cikkét helyesbítse. Levélben válaszolt, kérve, keressem fel. Egy alkalommal beszélgettünk telefonon, de időhiányra hivatkozva elhárította a személyes találkozást. 1994 januárjában elhunyt, s így már a félreértéseket nem áll módunkban vele tisztázni. Kár.

Balassa Zoltán

A magyar nép japán barátja

A magyar nyelvterületen évtizedekkel ezelőtt népszerű Imaoka Dzsucsiróról ma már alig tudunk valamit, pedig hosszú élete kortársunkká tette.

A neves japán műfordító 1888-ban született Nogimurában (Shiname tartomány), a mára már Matsueval összeépült településen. Szülővárosában tanult meg németül és franciául, majd közgazdász diplomát szerzett a tokiói Császári Egyetemen. 1922-ben Amerikába utazott, majd európai körutakat tett. Három hétig kívánt Magyarországon időzni, de végül is 1922-től egészen 1931-ig maradt. Magyarországi tartózkodását Japán bemutatásának szentelte. Több mint 800 cikket és hozzávetőlegesen 750 előadást tartott. 1924-ben a bécsi nemzetközi vásár japán kiállításának megszervezésében vett részt, majd ő készítette elő az 1925-26-os budapesti nemzetközi vásár japán kiállítását is. Egy évvel később japán képzőművészeti tárlatot rendezett a magyar fővárosban. Népszerűvé az 1929-ben kiadott *Új Nippon* (Új Japán, Athénaeum) c. könyve tette, melyben megrendítő módon vett búcsút Magyarországtól. 1930-ban munkássága elismerésül magyar állami kitüntetésben részesült.

Talán mellékes, mégis megemlítjük, hogy egy kecskeméti lánynak udvarolt, de az nem akarta követni távoli hazájába, így csak otthon nősült meg.

1932-től a japán külügyminisztériumban teljesített szolgálatot egészen a háború végéig.

Hazatérése után könyvet írt a magyar történelemről, magyar vers-antológiát adott ki, kötetben foglalta össze a magyar kultúra eredményeit, és magyar nyelvkönyvet jelentetett meg. Közzétett cikket a magyar rovásírásról is. Külön ki kell emelnünk, hogy japánra lefordította Madách: *Az ember tragédiája* c. művét.

Mindez bizonyítja, hogy második hazájáról sohasem feledkezett meg.

1956 végétől 1957 februárjáig a Japán Magyarországot Megsegítő Társaság Részvénytulajdonos Delegációjának vezetőjeként az osztrák-magyar határon segítséget nyújtott a menekülteknek. Talán ma is sokan emlékeznek a selegszántói hídon álló élénktekintetű japánra, aki Magyarország népének harcát a japán nemzeti hőshöz, Onodához hasonlította.

Később kiadta a finn-japán szótárt, amiért a finn kormány 1969-ben kitüntette. De Magyarország sem feledkezett meg róla. 1972-ben a Magyar Pen Club emlékéremmel tüntette ki a műfordítás területén kifejtett munkásságáért és egyben magyarországi látogatásra hívta meg őt. Dzsucsiro magas korára való tekintettel, nem tudott eleget tenni a meghívásnak.

Élete fő művének a már említett finn-japán és a magyar-japán szótárt kell tekintenünk. Az utóbbit saját költségén adta ki. Megítélése szerint a magyar-japán nyelvrokonság minden kétségen felül áll, mivel mindkét nyelv az ural-altáji nyelvcsaládba tartozó agglutináló nyelv.

Imaoka Dzsucsiro húsz évvel ezelőtt, 1973. június 2-án, karosszékében ülve, a nyomdából frissen kikerült magyar-japán szótárral a kezében távozott csöndesen az élők sorából.

1974-ben ezért a művéért a Felkelő Nap Érdemrend 4. fokozatával tüntették ki.

Munkássága megérdemli, hogy mi is emlékezzünk a magyar nép önzetlen barátjára.

Zsiga László - Andor Csaba

Save Madách!

A cím magyarul nagyjából azt jelenti: mentsük meg Madáchot! Akik közelebbi kapcsolatba kerültek valamilyen formában a számítástechnikával, azok azt is tudják, hogy van az első szónak egy számítástechnikai értelme: ebben az értelemben a mentés szó az információk tartós tárolását jelenti, amely manapság döntően mágneslemezen történik.

De miért is kellene s miként kellene megmenteni Madáchot? Erre több érv s több módszer is felhozható. Mielőtt az itt bemutatandó konkrét lehetőségre rátérnénk, röviden szólunk arról, hogy milyen lehetne mondjuk egy korszerű Madách kritikai kiadás, s mi volna az igazi értelme.

Gutenberg múlhatatlan érdemeit nem feledve, egy igazi, jól használható Madách kritikai kiadásnak elsősorban lemezen kellene megjelennie, olyan lemezen, amelyet egy számítógépbe helyezve, a képernyőn (ha úgy kívánjuk) végül is hagyományos könyvoldalakat látnánk. Ezeket az oldalakat nemcsak olvasni, de nyomtatni is lehetne, így a felhasználó kinyomtathatná magának a teljes kritikai kiadást is, majd beköttethetné, s elhelyezhetné - dísznek - a könyvespolcon.

Dísznek, hiszen ellentétben a „normális” könyvekkel, egy kritikai kiadást a legkritikább esetben használunk úgy, hogy levesszük a polcra, és végigolvassuk. Inkább keresgélnek szoktunk benne, ellenőrizni, egybevetni stb. Márpedig a keresés autentikus módja ma a számítógépes keresés. (Részletkérdés, bár igen fontos részletkérdés: éppen a magyar nyelv esetében a keresés még nem megoldott. Ismereteink szerint nincs olyan általánosan használt szó- vagy morféma-kereső rendszer, amely a magyar nyelvű szövegeknél egyetemesen alkalmazható volna.)

Még két érvet hoznánk fel a lemezes kritikai kiadásra. Az egyik: a kritikai kiadásnak mércéül kellene szolgálnia a nem kritikai kiadások számára, akadályoznia kellene a szövegromlást. E funkciónak a papírkönyvek egyre kevésbé képesek megfelelni. Mert hiába pontosítja a kritikai kiadás szerkesztője a szöveget, ha egyszer a népszerű kiadás oldalán az emberi tényező egyre megbízhatatlanabb. Egyébként: még a leggondosabban előkészített, sokszorosán átnézett kiadásokba is becsúszhatnak hibák. Itt van pl. a *Madách Imre válogatott művei* 1989-es kiadása, amelyet autentikusabb kutatók nem is szerkeszthettek volna, mint Horváth Károly és Kerényi Ferenc. És mégis: az *Útravaló verseimmel* 12. versszakának első sorában (347. old.) egy „nem” szócska kimaradt, s ezzel a sor érthetlenné vált. (A sor helyesen: „S ha nem lesz már, ki vélem sírt s örüle...”.)

Ha egy lemezes kritikai kiadásban sikerülne minden hibát kijavítani, úgy a későbbiekben hasonló eset nem állhatna már elő. A népszerű kiadás szerkesztője ugyanis egyszerűen egy programmal átmásolná a teljes szöveget a saját rendszerébe. Valaki persze azt mondhatná, hogy utána még elronthatja a szöveget akár szándékosan, akár véletlenül. Ez a lehetőség kétségkívül fennáll, bár a véletlen tévedés lehetőségét gyakorlatilag ki lehet zárni. Különböző ellenőrző összegekkel s más módon biztosítható, hogy azonnal észrevehető legyen, ha a mű szövegében bármi is megváltozott volna.

Végül az utolsó érv: könnyű lenne egy ilyen lemezen az összes kéziratos forrást hasonmásként elhelyezni. Persze egy kézirat élethű megjelenítése a mai technikával már nem lehetséges; sem az elektronikus megjelenítők, sem a modern fényképezés és nyomdatechnika nem teszi lehe-

tővé a kéziratok korrekt megjelenítését; az ilyen igény tehát csakis régi eszközökkel elégíthető ki. Hogy mire gondolunk? Példaképpen felsorolnánk néhány ismérvet, amely a századelő német nyomdatechnikájával tűrhetően visszaadható volt, de amelyek közül a mai technikával egyetlen eggyel sem boldogulunk.

1. Ceruzairás, tintairás. Az eredeti kéziraton, függetlenül annak állapotától, ránézésre látjuk, hol írt tintával a szerző, hol grafit ceruzával esetleg színes írónnal, de még az is megállapítható, ha netán különleges eszközt, mondjuk krétát használt volna. Mindezt a fényképen vagy a katódsugárcsővön nem látjuk; csak találgathatjuk.

2. A papír jellegzetességei. Egy összetett példát említenénk Madách levelezéséből. Egy Lónyaynak írt levélnél Madách a papír vízjelét átrajzolja, kifigurázza. Ennek visszaadása ismét csak a régi technikával oldható meg: újra le kell gyártani a megfelelő merített papírt, a megfelelő vízjellel.

3. A nyomás erőssége. Mint hallottuk, a grafológiai elemzés szempontjából ez igen fontos ismérv volna, tehát a papírnak az írás általi deformációját is illenék visszaadni.

Mindezt változatlanul nem adná vissza a számítógép segítségével rögzített hasonmás, de néhol a megfelelő kommentár ezt a hiányt pótolhatná. Minden esetre az összes kézirat forrás rögzítése, mellékelése a kritikai kiadáshoz, jelentősen növelhetné a kiadvány használhatóságát.

Mindeddig általánosságban szóltunk csak a számítógépes információmegőrzésről. Kimondjuk tehát a kulcsszavakat: multimédia lézerlemez.

Autós kifejezéssel élve: a multimédia egy extrákkal felszerelt számítógép, amely képes lézerlemez olvasására, s az olvasott információ képi (akár mozgóképi) megjelenítésére éppúgy, mint hangok előállítására.

Manapság nemcsak az ilyen berendezések, de a hozzájuk használható lemezek forgalma is ígéretesen nő. Elsősorban lexikonok, szótárak, kézikönyvek kerülnek lézerlemezre. De meg lehet nézni lézerlemezen pl. Leonardo da Vinci életművének legalábbis azt a részét, amely képzőművészeti alkotásokban öltött testet, mint ahogy létezik Beethoven IX. szimfóniájának egy olyan kiadása, amely nemcsak a zeneművet, de pl. annak eredeti kottáját, s más érdekes, a műhöz kapcsolódó információkat tartalmaz.

Ami az irodalmat illeti, sajnos nem ismerjük eléggé a nemzetközi kínálatot; a híradások alapján ez a terület még elég szegényes. Mindazonáltal Shakespeare műveit meg lehet már venni lézerlemezen.

És most e hosszúra nyúlt bevezető után rátérnénk arra, ami a mostani bemutató tárgya. Előre kell bocsájtanunk, hogy egy munkának csupán egy elenyésző töredékével ismerkedhetnek meg, s kétséges, elkészül-e az egész valaha is. Talán nem kell mondanunk, hogy itt legalább 5-10 milliós összegre van szükség ahhoz, hogy bármi is elkészülhessen, hiszen még a legkisebb szériában kibocsájtott lézerlemez gyártási költsége is tetemes. Elvileg persze szó lehetne házilagos kivitelben egyedi példányok gyártásáról is, akkor azonban egy-egy lemezpéldány ára volna borsos.

Mindent egybevetve, abban a reményben fogtunk bele, hogy kellő anyagi támogatással a Világkiállításra elkészülhetne, s annak témájához, a kommunikációhoz szorosan kapcsolódna.

A lemezterv röviden a következő: multimédia lézerlemezen kellene kiadni *Az ember tragédiája* összes fordítását. Előzetes becslésünk szerint ez nagyjából 15-20.000 oldalnyi szöveget jelentene, hiszen kb. 80-100 fordítása lehet a Tragédiának.

Most Önök bizonyára úgy képzeli el az egészet, hogy valaki ül a számítógép előtt, s rendre begépezi a szövegeket. Nos, itt még nem tart a számítástechnika (nincsenek nyelvfüggetlen, univerzális szövegszerkesztők), de még ha tartana, akkor is bajos volna titkárnőt találni mondjuk az örmény vagy a fulani nyelvű fordítások gépelésére. Történetesen a japánnal sem könnyű boldogulni, mivel az a hagyományoknak megfelelően jobbról balra s ráadásul függőleges oszlopokba tördelve jelent meg. Mindezen gondok orvoslására a megoldás az, hogy fényképszerűen rögzítjük az egyes oldalak képét, nagyjából úgy, ahogyan fénymásolatokat csinálunk.

És most röviden arról: kinek s miért jó mindez? Mindenek előtt a fordítóknak és a rendezőknek lenne jó, ha kéznél volna egy ilyen lemez. Ha pl. valaki szeretné lefordítani angolra a Tragédiát, nem árt, ha nemcsak azt tudja, hogy ezt már sokszor megtették öelőtte, de azt is, hogy létezik egy lemez, amelyen legalábbis nyolc fordítást elolvashat. Ennyi fordítás ugyanis egészen biztosan megjelent, más kérdés, hogy nyilván volt több is, hiszen a Tragédiát már jóval azelőtt bemutatták angolul, hogyses az első angol fordítása megjelent volna.

De aki netán tamil nyelvre kívánja lefordítani, annak is jól jöhet, ha megnézheti az általa ismert nyelveken készült fordításokat, sőt, nem is tehet mást, ha történetesen nem tud magyarul.

Ugyanígy a rendező is örülni fog, ha több fordítás közül választhat, mint ahogyan a díszlet és jelmeztervezők is - utóbbiak nyelvi kötöttség nélkül - haszonnal nézegethetik az illusztrációkat.

S aki úgy képzeli, hogy mindehhez elegendők volnának a könyvek is, az téved. Lengyelül például többször is kiadták a Tragédiát, állítólag egyik fordítás rosszabb, mint a másik. A riasztó fordítások láttán Hebanowski újra lefordította lengyelre Radó György segítségével. Talán mondanom sem kell: ez a fordítás sohasem jelent meg. De megvan. Aki tehát tudja, hogy kinél kell keresni a helyenként kézzel javított gépiratot (Radó Györgynél), az bátran vállalkozhat egy lengyel nyelvű Tragédia-előadásra. Lehetne persze a fordítás kiadását javasolni, de mi nem ezt tesszük. Ezzel a módszerrel úgy járnánk, mint az eleai Zénón apóriájában Akhilleusz, aki mindig csak a táv feléig jut, miközben a teknős is továbbhalad, így aztán sohasem éri utol versenytársát. A kéz- és gépiratban lévő fordításoknak nem a hagyományos kiadását kell szorgalmazni immár, hanem az összegyűjtésüket, s lézerlemezen való közös kiadásukat.

Elképzelésünk szerint tehát a kéz- és gépiratban lévő Tragédia-fordítások is rákerülnének a lemezre.

Mindez persze igen költséges és összetett vállalkozás lenne. Egy jogi szakértő folyamatos közreműködését éppúgy feltételezné - gondoljunk a nagyszámú szerzői jogi kérdésre -, mint egy diplomataét (távoli országokban lévő kéziratokat kellene felkutatni, azokról legalább fénymásolatot szerezni).

Az egészet abban a reményben kezdtük meg (pillanatnyilag két fordítást lehet megtekinteni, Fischer Sándor 1886-os német, és Imaoka Dzsuiicsiro 1965-ös japán fordítását), hogy egy bemutatható részlete a nagy munkának talán nemcsak Önöknek lehet meggyőzőbb egy előadásnál vagy egy tanulmánynál, de a döntéshozóknak, az EXPO szervezőinek is.